

Міністерство освіти і науки України
Херсонський державний університет

105 річниці ХДУ присвячується

С.Г.Водотика, Г.В.Батенко, В.В.Менделенко,
І.І.Волосевич, Л.А.Савенок

**ДАВНЯ ІСТОРІЯ ХЕРСОНЩИНИ.
АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ
НА ТЕРИТОРІЇ ХЕРСОНЩИНИ**

Навчально-методичний посібник

Херсон, 2023

УДК 94(477.72)"652"

Д13

Водотика С.Г., Батенко Г.В., Волосевич І.І., Менделенко В.В.,
Д13 Савенок Л.А. **Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини** : навч.-метод. посібн. / С.Г. Водотика, Г.В. Батенко, І.І. Волосевич, В.В. Менделенко, Л.А. Савенок. Херсон: – Херсон, Книжкове видавництво ФОП Вишемирський В. С., 2023. – 264 с.

ISBN 978-617-8187-02-6 (електронне видання)

Рецензенти:

Коновалова Г.В. – доцентка Херсонського навчально-наукового інституту Національного університету кораблебудування ім. адм. Макарова, кандидатка історичних наук

Робак І.Ю. – професор; завідувач кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету, доктор історичних наук, професор

Шишко О.Г. – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри філософії, політології, психології та права Одеської державної академії архітектури та будівництва

Рекомендовано

Науково-методичною радою ХДУ протокол № 8 від 20.06.2023 року

Вченю Радою ХДУ протокол № 14 від 17.06.2021 року

в якості навчально-методичного посібника для студентів історичних спеціальностей усіх рівнів вищої освіти та здобувачів, що опановують загальноуніверситетські курси вільного вибору історичного спрямування

Навчально-методичний посібник містить теоретичні положення, основні поняття, програму навчального курсу, лекційний матеріал, завдання для самостійної роботи, список рекомендованих джерел та літератури, додатки.

Навчально-методичний посібник «Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини» призначений для здобувачів історичних спеціальностей усіх рівнів вищої освіти, що опановують дисципліни вільного вибору загального циклу історичного спрямування.

УДК 94(477.72)"652"

ISBN 978-617-8187-02-6 (електронне видання)

© Водотика С.Г., 2023

© Батенко Г.В., 2023

© Волосевич І.І., 2023

© Менделенко В.В., 2023

© Савенок Л.А., 2023

© ФОП Вишемирський В. С., 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ	7
1. АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ	11
1.1. Природа Нижнього Подніпров'я в античну добу	11
<i>Питання для самоперевірки:.....</i>	<i>18</i>
<i>Термінологічний словник .....</i>	<i>18</i>
1.2. Етапи історії Ольвійського полісу та пам'ятки Ольвійської хори на Херсонщині	37
<i>Питання для самоперевірки:.....</i>	<i>51</i>
<i>Термінологічний словник .....</i>	<i>51</i>
1.3. Матеріальна культура та господарство населення хори.....	85
<i>Питання для самоперевірки:.....</i>	<i>116</i>
<i>Термінологічний словник. ....</i>	<i>117</i>
1.4. Духовна культура та етносоціальний склад мешканців хори	136
<i>Питання для самоперевірки:.....</i>	<i>155</i>
<i>Термінологічний словник. ....</i>	<i>155</i>

2. ХЕРСОНЩИНА В ДОБУ ПІЗНЬОЇ АНТИЧНОСТІ ТА ПОЧАТКУ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ 208

2.1. Початок Великого переселення народів. Готи 208

Питання для самоперевірки: 210

Термінологічний словник. 210

2.2. Черняхівська культура у нашому краї 225

Питання для самоперевірки: 233

Термінологічний словник. 233

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ 253

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 254

ДОДАТКИ 260

Тестові завдання для самоконтролю 260

ПЕРЕДМОВА

Давня історія Херсонщини завершується Античною добою й падінням Римської імперії. Греко-римський період стародавньої історії з її давньогрецькою й римською цивілізаціями охоплює період з IX – VIII століть до нашої ери до IV – V століття нашої ери і на території Херсонщина набув ознак всіх процесів, що відбувалися у світовій історії.

Греки, щоб поселились тут, ознайомилися з природними умовами всього регіону, оцінили плодючі землі, пасовиська, багаті рибою річки та моря, наявність будівельних матеріалів, сприятливий клімат, майже повну відсутність на узбережжях осілого місцевого населення.

Для Давньої історії України античний період розкривається міграційними рухами, демографічними змінами, культурною й економічною взаємодіями на південних територіях. Роль Чорного моря стає відчутним з початком давньогрецької колонізації як шлях з Чорного моря у Середземне.

Традиційно вивчення нижньодніпровських городищ пов'язано з іменами знаних істориків та археологів нашого краю – Г.А. Скадовського, В.І. Гошкевича, І.В. Фабріціус, І.Д. Ратнера, А.І. Костюк, В.П. Білкової, М.Й. Абікулової та інших.

Археологами відкрито писемні джерела, різного роду написи, дешифровкою яких займаються лінгвісти та мовознавці. Наприклад, епіграфіка – історико-філологічна дисципліна, що вивчає написи на твердих матеріалах: камені, кераміці, метали, кістці. Виділяють написи на монетах – їх вивчає нумізматики, печатях, які вивчає сфрагістика. Найдавніші з відомих сьогодні епіграфічних пам'яток на території Херсонщини з'явилися в Ольвійській державі. Це графіті – написи, зроблені гострим знаряддям переважно на кераміці. Ще один вид епіграфічних пам'яток – написи на камені, поширені за античної добу. Такі написи є важливим (нерідко єдиним) джерелом інформації про особливості політичного, економічного, релігійного життя Ольвійської хори в межах сучасної Херсонщини.

Найдавніші писемні свідчення про людину і природу Херсонщини збереглися в творах античних авторів. Найдосконаліше вони характеризують фізичну географію і склад населення Північного Причорномор'я, набагато менше – політичне й економічне життя народів.

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Так, найбільш докладно і достовірно про Скіфію, її межі, побут і звичаї місцевих племен дізнаємося з 4 книги «Історії» Геродота. Він описав Ольвію, докладно розповів про похід перського царя Дарія I на Скіфію, подав нарис її географії, клімату і фауни, записав скіфські і грецькі перекази про їхню появу в Північному Причорномор'ї та про витіснення ними кіммерійців. Геродот описав давній торговий шлях зі Скіфії до Уралу, назвав імена скіфських богів і деяких скіфів царського роду, що дало змогу остаточно встановити іракомовну приналежність скіфів. Багато свідощів Геродота підкріплені сучасними археологічними дослідженнями.

Берегова лінія Чорного моря, гавані, грецькі колонії та варварські поселення описані в античних лоціях, «Землеописі» Гекатея Мілетського, творах Скімна Хіоського, Арріана, Аноніма, Мели Помпонія. Гекатей Мілетський вперше дав докладну характеристику Скіфії: річок, місцевого населення, грецьких колоній. У працях римського географа Мели Помпонія щодо Північного Причорномор'я використано в основному стародавні джерела, названо скіфські племена, які давно залишили історичну сцену. Вона важлива для відтворення етнографії Скіфії VI ст. до н. е., знайомства з деякими топонімами і легендами про їх походження.

Розселення племен на межі нової ери і безліч давніх топонімів відомі з «Географії» Страбона та «Природничої історії» Плінія Старшого. Так, у 7 і 11 книгах твору Страбона міститься нова, порівняно з Геродотом, етногеографічна картина Північного Причорномор'я та оповіді про війни скіфських царів. За допомогою даних праці Плінія Старшого можна простежити динаміку змін берегової лінії Чорного моря за минулі 2 тис. років. У «Посібнику з географії» Птолемея Клавдія перелічено більше порівняно з іншими античними джерелами міст і поселень на північному узбережжі Чорного моря і Дніпрі. У географічному та етнографічному компіляційному екскурсі про Північне Причорномор'я I-IV ст. містяться унікальні відомості, однак їх важко датувати. Флору і фауну Північного Причорномор'я описали Феофраст в «Історії рослин» і Аристотель в «Історії тварин». Важливі, хоча й уривкові, відомості з історії Ольвії знаходимо у ритора Діона Хрисостома, який особисто відвідав Ольвію, давньоримського письменника V ст. Амвросія Феодосія Макробія.

Отже, дотримуючись принципу історичної об'єктивності, портрет нашого регіону в античну добу виявився яскравим, цікавим, змістовно насиченим. Бажаємо Вам зануритися в античні героїчні часи, розвідати історичні факти, відчути себе справжнім хроністом-істориком.

**З повагою
Автори**

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ

Предмет курсу: фахова підготовка майбутніх істориків рівня вищої освіти “бакалавр” та “магістр” надає компетентності до розробки методики застосування результатів навчання на практиці та у освітньому процесі вищих навчальних закладів, організації та ведення історичної роботи у навчальних закладах, суспільних організаціях.

Міждисциплінарні зв'язки: дисципліна «Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини» органічно пов'язана з іншими суспільними та гуманітарними науками, що викладаються у вищих навчальних закладах, гімназіях, ліцеях, коледжах, школах. Історична наука належним чином розвивається і виконує, покладені на неї завдання, за умови, коли всім її хронологічним періодам, галузям, спеціальним історичним дисциплінам, приділяється належна увага.

Мета курсу: дисципліна «Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини»- це варіативний курс, метою якого є:

- ознайомлення студентів із науково-методичною дисципліною, що займається дослідженням регіональної історії України, як невід'ємної частини європейської та світової історії,

- організує залучення студентів-науковців, членів проблемної групи у дослідження соціальних, політичних, воєнних, релігійних, духовних проблем, пов'язаних з дисципліною «Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини», збереженні та популяризації історичних фактів;

- фахова підготовка майбутніх спеціалістів до організації та ведення історико-дослідної роботи в навчальних закладах.

Завдання курсу:

- методичні: оволодіти науково-педагогічними методами, що дають змогу вивчати давню історію Херсонщини та дисципліну «Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини»;

- пізнавальні: засвоїти загальні питання історії та теорії дисципліни, зокрема ознайомитися з історією зародження та становлення історичної науки, історії України та її писемної частини – «Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини» як наукової та навчальної дисципліни, зі специфікою джерел, методологією та методами дослідження теоретичних та емпіричних засад;

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

- практичні: формувати уміння та навички історичного дослідження; практичної роботи студентів із різними типами джерел, з навчально-методичними посібниками для ведення історичних досліджень, поглибити знання основних тенденцій дописемного історичного розвитку України та періоду, що вивчається дисципліною «Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини», систематизувати навички самостійної роботи.

Компетентності: здобувач повинен мати глибокі і системні знання з історії, теорії та методики загального курсу історії України, історії Херсонщини, його частини, що вивчається дисципліною «Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини», вільно володіти фаховою термінологією, знати основні проблеми навчальної дисципліни і приймати активну участь в обговоренні її концептуальних питань, вільно оперувати широким колом навчальної та наукової літератури з дисципліни, вміти характеризувати основні типи джерел історичного процесу, творчо та самостійно аналізувати інформацію, робити висновки та узагальнення, використовувати теоретичні знання в практичній діяльності на практичних заняттях та виконуючи завдання для самостійної роботи.

Очікувані результати: здобувач повинен мати глибокі і системні знання з історії, теорії та методики історичної науки («Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини»), вільно володіти державною мовою, фаховою термінологією, знати основні проблеми навчальної дисципліни і приймати активну участь в обговоренні її концептуальних питань, вільно оперувати широким колом навчальної та наукової літератури з дисципліни, вміти характеризувати основні типи джерел історичної науки, обраної дисципліни («Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини»), творчо та самостійно аналізувати інформацію, робити висновки та узагальнення, використовувати теоретичні знання в практичній діяльності, результативна робота з науковою, науково-навчальною та навчально-популярною літературою, аналіз та синтез отриманої інформацію з різних джерел, для розв'язання наукових завдань з дисципліни, вільне володіння термінологічним апаратом з дисципліни – «Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини».

АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Природа Нижнього Подніпров'я в античну добу

Античність, антична цивілізація. Херсонщина, як зона античної периферії (колонізації), Велика Грецька колонізація, її роль в історії Північного Причорномор'я. Перші поселення. Господарське

освоєння Північного Причорномор'я. Ольвійська хора. Природно-кліматичні умови Північного Причорномор'я. Зміни клімату, їх вплив на характер господарської діяльності греків.

Антропогенний вплив на природу: зміни в рослинному і тваринному світі. Флора й фауна Херсонщини періоду кліматичних змін. Греки і скіфи: причини, характер взаємодії. Давньогрецькі дослідники про природу, клімат, степи, річки, моря, населення Північного Причорномор'я.

Легенди про річки Північного Причорномор'я: Борисфен, Істр, Понт Аксинський, Понт Евксинський.

Етапи історії Ольвійського полісу та пам'ятки Ольвійської хори на Херсонщині

Заснування вихідцями з Мілету, іонійцями найдавнішого в Північному Причорномор'ї Березанського поселення – давньогрецького поселення міського типу, розташованого на острові Березань. Три значних періоди історії Ольвійського полісу: еллінський - від середини VII ст. до н. е. до середини I ст. до н. е., греко-македонський - середина I ст. до н. е. – 70-і роки III ст. і пізньоантичний - 70-і роки III ст. – 70-і роки IV ст.

Розвиток держави та еллінських культурних традицій. Заселення сільської округи. Ягорлицьке поселення – ремісничий центр на березі Ягорлицької затоки, сезонні майстерні ремісників. Афінський морський союз. Поселення елліністичного часу на Кінбурнській косі. Період залежності Ольвія від влади царя Понтійського царства Мітрідата VI Євпатора. Похід намісника Мезії Тіберія Плавтія Сільвана. Стосунки ольвіюполів з черняхівцями. Colonial militum – поселення ветеранів. Роль транспортного і промислового флоту в житті Ольвійської хори. Декрет на честь Протогена. Еллінізація варварів і варваризація еллінів. Ольвія – форпост Риму у протистоянні з варварами.

Матеріальна культура і господарство населення хори

Матеріальна культура населення Ольвійської хори. Ранні форми будівництва житлового і господарського – землянки і напівземлянки, поява наземних споруд. Керамічні вироби. Залізні вироби. Духовна культура мешканців Ольвійської хори. Гідроспоруди – водостоки в Ольвії. Кам'яні споруди: будівлі, грецьке планування садиб, вал з кріпосною стіною й ров. Колекція ольвійської кераміки Херсонського краєзнавчого музею. Чоловічий та жіночий одяг. Економічний обмін товарами в межах полісу, між полісами. Економіка Ольвійської хори: сільське господарство, тваринництво, промисли, ремесла, торгівля. Торговельні операції з варварами – обмін, з античними полісами – грошова основа. Торгівля з античними полісами басейну Чорного моря. Нумізматичні джерела.

Духовна культура та етносоціальний склад мешканців хори

Духовне життя еллінів. Аспекти духовної культури ольвіополітів: мова, писемність, релігійні уявлення, образотворче мистецтво. Значення святилищ, міфів про героїв, божеств з прив'язкою до конкретної місцевості. Ахілодром – Біг Ахілла, священний гай Гекати на Тендрівській косі, Гілея, мис Гіпполая на мисі Станіслав, місце злиття Дніпра і Південного Бугу, де знаходились святилища Деметри і Посейдона. Їх роль в житті Ольвійського полісу. Десятий подвиг Геракла в понтійській легенді. Політична мета міжетнічних шлюбів – встановлення добросусідських відносин з оточуючими варварами. Негрецьке населення ольвійської хори: варварський шар – скіфи, фракійці, сармати, черняхівці. Еллінізація негрецьких елементів в матеріальній культурі. Майнова й соціальна диференціація населення.

ХЕРСОНЩИНА В ДОБУ ПІЗНЬОЇ АНТИЧНОСТІ ТА НА ПОЧАТКУ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

Початок Великого переселення народів. Готи

Велике переселення народів – умовна назва сукупності переселень та масових вторгнень племен на територію Римської імперії в IV - VII ст. Маркоманська війна 166-180 рр. Переселення готів на межі II - III ст. до Чорного моря. Утворення вестготської та остготської держав. 375 р. гуни розбили остготів Германаріха, витіснили вестготів у Мезію між нижнім Дунаєм в Балканами. Повстання вестготів проти Римської імперії 410 р., оволодіння Римом. Єпископ Вульфїла та аріанську версія християнства. Дослідник історії готів Йордан та його «Гетика».

Черняхівська культура у нашому краї

Черняхівська культура – культурно-історичний феномен пізньоримського часу III – початку V ст. Інтенсивні контакти східноєвропейських варварів з Римською імперією, Готські (Скіфські) війни. Держава Германаріха – політичне панування готів над рештою варварів регіону. Розквіт черняхівських старожитностей середини – третьої чверті IV ст. Житлові споруди. Біритуальні могильники. Предмети побуту. Одяг та прикраси. Високоякісний сірий керамічний посуд, виготовлений на гончарному крузі, обпалений у горнах за провінційно-римським зразком. Зброя черняхівців. Соціально-економічний розвиток черняхівців. Розвинуте комплексне сільське господарство (землеробство і тваринництво) – основа економіки. Ремесла й торгівля. Металообробка, гончарство, гребенярство, каменярство, чинбарство. Соляний промисел. Поселення черняхівців у межах Херсонщини: Скелька, Олександрівка, Станіслав, Золотий Мис.

1. АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

1.1. Природа Нижнього Подніпров'я в античну добу

Антична цивілізація (греко-римський період стародавньої історії) охоплювала не лише власне Елладу та Стародавній Рим, але й грецькі колонії та римські провінції, зокрема й ті, що були на території сучасної України.

У даному випадку наголосимо, що саме **античність визначила магістральний шлях історичного прогресу – демократичні форми правління, високий рівень особистої свободи громадян, приватну власність, відкритість суспільства для широких контактів з іншими народами, розквіт культури і виникнення науки, основи сучасного права і т. п.** Античність створила соціокультурне підґрунтя євроатлантичної цивілізації – провідної цивілізації сучасності, до якої прагне незалежна Україна.

Усі античні поселення та городища Херсонщини входили до складу **сільської округи Ольвії – ольвійської хори**, причому вони знаходились в західній частині області. Отже, Херсонщину можна вважати зоною античної периферії (колонізації) і ця сторінка в історії нашого краю займає визначне місце.

Грецька колонізація Північного Причорномор'я відіграла величезну роль в історії античності, в історії нашого краю і всієї України. Вона сприяла залученню Північного Причорномор'я в орбіту **античної цивілізації**. Зокрема, з появою тут грецьких полісів давні автори пов'язують перейменування Чорного моря з **Понта Аксинського** (Негостинне море) в

Понт Евксинський (Гостинне море). Скажімо, Страбон зазначає, що в часи Гомера море було недоступним для подорожей через зимові бурі та дикість прибережних племен. Після заснування греками-іонійцями поселень море було названо Гостинним. Цю метаморфозу більш докладно пояснює у XII ст. митрополит фесалонінський Євстафій – мовляв Геракл очистив береги Чорного моря і зробив Негостинне море Гостинним. Показово, що назва Понт Аксинський є переосмисленою еллінами місцевою назвою, що пов'язана з іранською **Акмайна** – темне, чорне. Власне, ця назва збереглася донині.

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Перші доволі детальні відомості про пониззя Дніпра подає **Геродот**: «...ріка **Борисфен**, що після **Істру** є найбільшою, на нашу думку, він найбільш плодovitий не лише між скіфськими ріками. Він має найкращі й найпридатніші для худоби пасовиська, він же має щонайбільше доброї риби. Вода з нього найприємніша для пиття; він пливе чистий між іншими мутними. Над його берегами найкращі посіви; в місцях, де не сіяно, родить висока трава. У його гирлі нагромаджується сама по собі величезна кількість солі. У ньому водяться великі риби без кісток до сушення... **Борисфен** тече аж до поблизу моря і там разом з Гіпанісом впливає в один і той самий лиман. Шмат же краю між обома ріками називається гора **Гіпполая** і на ньому стоїть святилище Деметри».

Вважається, що грецькі переселенці до **Ольвії** від самого початку займались **різноманітними видами діяльності – сільським господарством, промислами, ремеслами і торгівлею**. Цьому сприяли природні умови (про природний потенціал докладно піде мова далі). **Передусім йдеться про Дніпро**. Відносно походження його назви в науковій літературі існують три головні інтерпретації: в перекладі з іранської – «широке місце», з індо-арійської – «високе місце», з давньогрецької – «північна протока чи пролив». Первісно, до колонізації, греки називали Борисфен **Геллеспонтом** (сучасні Дарданелли) – аналогічно вузький пролив (**Боспор**) було використано для назви Керченської протоки. Назву Борисфен було пізніше перенесено на найбільшу ріку Північного Причорномор'я, а назву Геллеспонт перенесено на колишній Борисфен (Дарданелли). **Адже географічні знання греків поповнювались.**

Очевидно, що назва річки Борисфен кореспондується з найпершими проникненнями греків до північних берегів Чорного моря. Можливо, вони тоді ще не знали – це пролив чи величезна річка, біля витоків якої давні греки так і не побували. Скоріше за все, **до появи іраномовних скіфів в середовищі іонійських переселенців і в грецькій літературній традиції було зафіксовано назву Борисфен.**

Повноводний Борисфен настільки вразив еллінів, що вони його обожнювали і встановили культ однойменного річкового божества. **Божество Борисфен мало сотеричні** (сотер – спаситель, охоронець) **функції** та сприяло, за уявленнями еллінів, захисту земель зі сходу, забезпечувало успіх подорожнім і купцям, приносило вдачу у риболовлі та інших промислах. Почитали й його дочок – **річкових німф**, найбільш відомою з яких була німфа **Борисфеніда**. Не виключено, що Борисфеном звався і

Дніпровський лиман, все Нижнє Подніпров'я – **Борисфенідою**, а мешканці – **борисфенітами**.

Район **ольвійської хори** уявляє собою рівнину, створену морською терасою з лесовими ґрунтами, річковими долинами та мережею балок та ярів, що впадають у річкові долини. Річкова долина Дніпра широка, з високим правим і більш низьким лівим берегом.

Загальне похолодання почалося у другій половині 2 тис. до н. е. і закінчилось на середину 1 тис. до н. е. На початку VII ст. до н. е. підвищилась вологість клімату. В античну добу, особливо у VI - III ст. до н. е., клімат Північного Причорномор'я був дещо прохолоднішим і вологішим, ніж сучасний. Це поряд із збереженням помірних температур сприяло поширенню хвойно-широколистяних лісів по долинах річок і балках. Ліси складались переважно з **різних видів верби, сосни, тополі, берези, дуба, бересту (в'язу)**.

Чималі лісові площі долини Дніпра підвищували вологість клімату. **Тоді кількість опадів була більшою** (наразі – 330-340 мм). Оподи сприяли появі значних площ заливних луків, що було умовою для землеробства і скотарства. Вегетативний період рослин був коротше (сьогодні на рівні 225 днів). Температура навесні та влітку була менша за сучасну і ґрунт зазнавав меншого висихання. Суховії через наявність лісів і вологість землі були менш частими, а більш стійкий і тривалий сніговий покрив створював кращі умови для вирощування озимих. Близькість Чорного моря пом'якшувала літню спеку та зимові холоди.

Слід врахувати й те, що географічна ситуація за останні 3 тис. років змінилась. Так, в період максимального розвитку **валдайського зледеніння** (20-19,5 тис. років тому) рівень Чорного моря був нижче сучасного на 100 м., а наступне його підняття проходило нерівномірно. Так, в 3 тис. до н. е. **трансгресія (підняття)** досягло максимального рівня – рівень моря був на 2 м. більше сучасного. Потім почалась **регресія**, що закінчилася в середині 1 тис. до н. е., причому в VII ст. до н. е. – I ст. рівень моря був нижче сучасного на 4-9 м.

З початку нашої ери почалося **підняття моря**, яке продовжується до сьогодні, що добре фіксується порівнянням карт XVIII-XIX ст. і сучасності. Таким чином, в часи існування Ольвійської хори внаслідок падіння рівня моря площа Дніпровського лиману зменшилась, він був на 3-4 км вужче і коротше - закінчувався десь в районі с. **Софіївка Білозерського району** - за рахунок **Кінбурнської коси**, яка була ширша і довша порівняно з сучасним станом. Це був острів (система островів),

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
поділених протоками. **Основне річище Дніпровського лиману**
проходило ближче до західного берегу.

В античний час пониззя Дніпра уявляло собою простору дельту з численними островами, про що опосередковано засвідчує **порівняння Геродотом Дніпра з Нілом**. Показово, як виглядав у давнину **район Ягорлицької затоки**, де знаходилось Ягорлицьке поселення ремісників. Воно розташовувалось на мілководній лагуні глибиною 2,5-3 м, а товща морських осадів сягала 2 м. Отже, дно лагуни на момент її створення було на 4-5 м нижче сучасного рівня моря.

Через нижчий рівень Чорного моря Ягорлицької затоки в сучасних обрисах не існувало. Це була низина, яку періодично заливала вода. А в районі сучасного о. Довгого знаходились верхів'я **Пра-Ягорлицької затоки**, що врзалася в сушу зовсім недалеко.

Тому, море було доволі далеко від Ягорлицького поселення. Але й від Дніпровського лиману воно було відділено **Кінбурською косою** (півостровом), ширина якої в цьому найвужчому місці сягає 7-8 км. Виходить, ніби Ягорлицьке поселення було позбавлене морського сполучення з іншими поселеннями. Але таке розміщення не відповідає грецькій традиції – **поселення еллінів в Північному Причорномор'ї завжди знаходились на березі моря, лиману, затоки, судноплавної ріки**. Очевидно, що значний ремісничий центр Ольвії не міг існувати без гавані. І вона існувала, що підтверджують знахідки середземноморського каміння – баласту грецьких кораблів.

Зауважимо, що **дельта Дніпра** в ранні геологічні періоди мала інші обриси – вона починалась в **районі Софіївки – Старої Збур'ївки, де розділялась на декілька рукавів**. Вони виходили в море в районі сучасної **Тендрівської коси**. Відповідно сучасний Дніпровський лиман – це була затоплена морем дельта Дніпра. Між старим і новим розташуванням дельти річкові наноси створили вододіл - **сучасну Кінбурнську косу**. Від старої дельти залишилось кілька рукавів. Так, ще у XVI - XVII ст. Запорозька протока, один з рукавів, протікав від **с. Рибальче через Аджигольське озеро біля с. Іванівка в Ягорлицьку затоку**. До речі, ним користувалися запорожці, щоб обійти турецькі галери біля Очакова. Запорозька протока існувала до недавнього часу у вигляді **Іванівського старорічища**.

А в декількох кілометрах на захід від Ягорлицького поселення є сліди ще одного рукава Дніпра, що протікав у давнину, і від якого залишився ланцюжок дрібних озер. Відповідна неглибока ложбина на дні затоки виходить до моря західніше о. Довгого. З підвищенням рівня моря низменна частина Кінбурнської коси була

підтоплена, утворилась Ягорлицька затока, яка підтопила нижню частину дніпровських рукавів.

Отже, в давнину через Кінбурнську косу протікало два дніпровських рукави. Це узгоджується з повідомленнями Клавдія Птолемея і Руфія Авієна про наявність декількох гирл Дніпра. Зрозуміло, чому у «Повісті минулих літ» йдеться про три гирла Дніпра, а на середньовічних портоланах (морські компасні карти) зображено два острови, що створювали давні рукави. На західному острові, що омивався морем і лиманом, і було розташоване Ягорлицьке поселення. Дніпровський рукав був судноплавним і це сполучало поселення як з морем, так і Дніпро-Бузьким лиманом. У цьому разі зрозуміло положення Страбона і Птолемея про острів перед гирлом Дніпра з гаванню.

Крім звичайних були соснові ліси на Олешківських пісках. Це – найбільший масив піщаних річкових ґрунтів (нерідко їх називають не зовсім точно – пустелею), які виникли внаслідок переміщення дельти Дніпра зі сходу на захід. Ці піщані масиви (зазвичай нараховують 7 масивів) розділені старими річищами Дніпра та лісовими островами-останцями. Тоді значна, якщо не більша, частина пісків, була вкрита деревною рослинністю. В улоговинах лівобережжя Дніпра розташовувалися основні ліси а в улоговинах від сучасної Каховки до Кінбурну – березові ліси, у плавнях – вербники, осокірники, вільшаники.

На заплавах річок, днищах балок, подів панувала лучна рослинність, причому площа заплавних угідь була набагато ширшою за теперішню, що обумовлювалось передусім нижчим рівнем Чорного моря і відповідно знаходженням на поверхні більшої частини сучасного Дніпро-Бузького лиману.

Існування значних лісових масивів засвідчує домінування кісток лісових звірів над степовими до середини IV ст. до н. е. Відомо про існування 42 видів диких птахів, переважно болотних і водоплавних. У Дніпрі та Дніпровському лимані було вдосталь істівної риби.

Найбільш незвичним для сучасників є факт існування у нашому краї в античні часи (до II ст. н.е.) левів і леопардів. Існування в Північному Причорномор'ї та Південній Україні цих тварин підтверджують знахідки відповідного остеологічного матеріалу в Ольвії та на її хорі, в поселеннях середньостогівської культури на Черкащині, на скіфських поселеннях на Поділлі. Отже, ці хижаки було автохтонами в нашому краї. Це пояснює виникнення знаменитого скіфського «тваринного стилю».

Таким чином, **в цілому кліматична ситуація і природні ресурси VII - IV ст. до н. е. сприяла грецькій колонізації Північного Причорномор'я.**

У другій половині 1 тис. до н. е. продовжилось потепління клімату. У V - IV ст. до н. е., в період існування Придніпровської Скіфії, різко підвищилась вологість клімату і, взагалі, він був близьким до сучасного, але більш прохолодний і вогкий. До речі, щось подібне скіфському часу було з кліматом у XVIII - XIX ст.

Відповідно заплава Дніпра була широкою, сягаючи 23 км. На обох берегах були плавні, ріка ділилась на два рукави. В пониззі Дніпра знаходились вкриті високою рослинністю острови (Каїри, Тавань) і ціла система протоків. Наразі, частина колишніх повноводних річок під впливом антропогенезу перетворилась на **балки – Рогачик, Нижні Сірогози і т. п.**

Широка заплава Дніпра була мало придатна для землеробства, але створювала добрі умови для утримання худоби. Очевидно, це був природний кордон між Ольвійською хорою і Скіфією. Відповідно, більшу частину території області займала степова рослинність, а ліс був у пониззі Дніпра.

Це сприяло заселенню степу, у Нижньому Подніпров'ї з'являються поселення скіфів. З останньої третини V ст. до н. е. починається розширення Ольвійської хори, збільшується щільність заселення, хоча сама площа хори суттєво не зростає, сягаючи 70-80 тис. га. Цьому сприяло загальне економічне піднесення Ольвії у кінці IV – першій половині III ст. до н. е.

Збільшення посівних площ і пасовищ привело до скорочення лісів пойми Нижнього Подніпров'я, хоча лісу залишалось чимало, особливо на Кінбурнській косі. Поселення хори в межах Херсонщини концентруються на правому березі Дніпровського лиману. В еллінський час посилюється вирубка Гілеї, особливо в південній частині – деревина використовувалася переважно у будівництві житла та кораблів, в якості палива.

У читача виникає питання – куди зникла Гілея? Її просто знищили люди. У часи античності до цього «приклали руку» ольвіюполіти, майже вичерпавши лісові ресурси Нижнього Подніпров'я. Їм допоміг посушливий клімат, що наступив у III ст. до н. е. Після припинення існування Ольвійської держави ліси поступово відновились. Вдруге і вже остаточно їх знищили у XIX ст. при засвоєнні «южнорусских степей» Російською імперією, зокрема при будівництві Чорноморського флоту, Херсона і Миколаєва.

З кінця III ст. до н. е. відбулось потепління клімату і зменшення опадів, що посилює його посушливість і континентальність. Це сприяло висиханню степів Північного

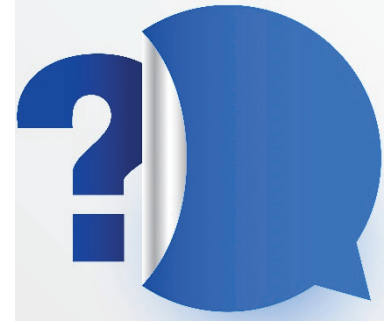

Причорномор'я, викликало скорочення площі лісів. Посушливий період у Північному Причорномор'ї тривав близько 200 років, тобто до рубіжу II - I ст. до н. е. Він привів до скорочення населення на Ольвійській хорі. Далі відбувається стабілізація клімату – він стає більш помірним і вологим, починається підвищення рівня моря (**німфейська трансгресія**) і підтоплення берегів. З опису **Діона Хризостома**, що відвідав Ольвію у кінці I ст., відомо, що в кінці I ст. Дніпро до злиття з Південним Бугом мав дуже вузький лиман і велику кількість островів у дельті, які поступово затоплялися внаслідок підняття моря. Через підняття ґрунтових вод і затоплення пойми посилились зсуви, починають формуватися у сучасному вигляді Кінбурнська та Тендрівська коси та Ягорлицька затока. Городища, що розміщувалися по берегах лиманів, внаслідок ерозії берегу значно змінили свою конфігурацію. Так, городище Станіслав лише за 1979 – 1985 рр. втратило до 400 м² площі.

Підвищення вологості вело до опріснення лиманів і ґрунтових вод, що знижувало засоленість земель пойми Нижнього Подніпров'я і сприяло поширенню луків і зменшенню солончаків. У перші століття нашої ери площа лісів скорочується – серед об'єктів полювання степові види абсолютно домінують над лісовими.

Очевидно, що у зв'язку з потеплінням у перші століття нашої ери, яке тривало до IV ст., в Ольвійській хорі з'являється виноробство. Клімат і ландшафт Нижнього Подніпров'я набувають близького до сучасного стану. Скажімо, **остаточно формуються дельта Дніпра і Дніпровський лиман, Кінбурнська коса**. Посилюється антропогенний вплив на природу і саме з діяльністю людини у значній мірі пов'язані зміни в рослинному і тваринному світі, хоча в цілому флора і фауна регіону суттєво не міняються.

Підсумовуючи зазначимо, що зміни палеогеографічного середовища у значній мірі впливали на всю історію хори, передусім на господарство.

Питання для самоперевірки:

1. Які міфи Давньої Греції описують події, географічно пов'язані з територією Херсонщини, які герої беруть в них участь?

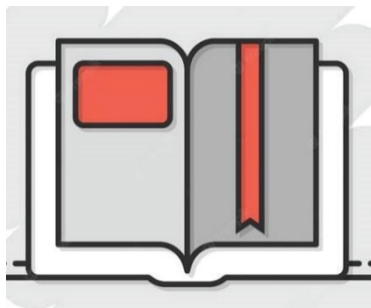

2. Які природно-кліматичні зміни вплинули на формування ландшафту та демографічні особливості Херсонщини періоду Античності?

3. Як описують Херсонщину історичні писемні джерела, що вони розповідають про назви Дніпра та Чорного моря?

Термінологічний словник

Автохтонне населення - від грецького слова *avtos* – сам, той, що виник на місці проживання, термін, що вживається для означення: 1) населення, яке само або його предки з давніх-давен проживало на даній території і відіграло вирішальну роль у етногенезі того чи іншого народу, тих чи інших народів; 2) туземного, аборигенного населення, яке зберігає традиційні системи життєзабезпечення, особливі форми господарської діяльності, культурницькі традиції, звичаї, обряди, сповідує древні релігії. Представниками першої групи є, наприклад, слов'яни - автохтонне населення Європи, яке своїм корінням сягає часових глибин, вирізняється самобутньою духовною культурою, народними звичаями, традиціями, власним менталітетом. Слов'яни розселені у великій частині Європи, де вони складають титульну етнічну спільноту: Білорусь, Польща, Росія, Словаччина, Чехія. Слов'яни мешкають в інших країнах світу, де вони не є автохтонним населенням і складають меншинні групи. Другу групу автохтонного населення представляють корінні жителі країн Африки, індіанці в Америці тощо, які і сьогодні зберігають значні елементи первісного укладу життєдіяльності, хоча у їх середовище проникають сучасні цивілізаційні норми. В Україні до автохтонного населення можна віднести предків українців, білорусів, котрі тривалий час проживали на територіях, які утворюють сучасну Україну й склали основу для формування однойменних етнічних спільнот, із котрих українці сформували титульну спільноту України.

Антропогенез або антропосоціогенез від грецьких *anthropos* – людина та *genesis* – виникнення, народження – частина біологічної еволюції, яка привела до появи *Homo sapiens*, власне, процес історико-еволюційного формування фізичного типу людини, розвитку її трудової діяльності, мови, а також суспільства в цілому.

Артефакт – матеріальний об'єкт, виготовлений або модифікований людиною минулого, який виконує певну культурну функцію. До поняття артефакту включаються окремі риси об'єкта, цілі об'єкти, структури, матеріальні сліди діяльності давніх людей. Будь-який предмет, модифікований накладеними людиною ознаками. Зроблений людиною предмет, а також здійснена ідея. 1. Дискретний та портативний об'єкт, характеристики якого – повністю або частково є результатом людської діяльності.

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

2. Археологічний предмет. 3. Властивості несоціальних систем, які були надані їм взаємодією з соціальними об'єктами.

Ас (аек) – грошова одиниця у Стародавньому Римі. Випуск асів розпочався у 2-й половині IV ст. до н. е. В цей час він був одиницею маси мідного фунта (лібри). Спочатку використовувався фунт вагою 272,88 г, а згодом – 327,45 г. На початку III ст. до н. е. вага монети номіналом 1 Ас зменшилася до 54,59 г, з 218 р. до н. е. – до 27,3 г, а з 89 р. до н. е. – до 1.3,64 г. Після початку карбування срібного денарія ас став його 1/10, а згодом – 1/16 частиною. 4 аси=1 сестерцію; 2 аси=1 дупондію. Карбування асів у Римській імперії було припинене у 2-й половині III ст. Незначна кількість асів перебувала на грошовому ринку Північного Причорномор'я у II-III ст.

Асаріон (асарій) – прийнята у Греції та на Сході назва римської грошової одиниці ас (аек). Античні держави у Північному Причорномор'ї (Херсонес Таврійський, Тгра, Ольвія, Пантікапей) у II-III ст. н. е. карбували мідні монети номіналом 1, 2, 3 і 4 асаріони, які, відповідно позначалися літерами А, В, Г, Д (грецькою «дельта»). Назва асаріон Ольвія у науковій літературі вживається також на позначення литої бронзової, монети м. Ольвія, яка випускалась у V-IV ст. до н. е. Метрологічно та за технікою виготовлення вона подібна до окремих випусків римських монет, наприклад, «аек узус», тому її називають асаріон, однак справжня її назва невідома.

Борисфен – або Бористен, - давньогрецька назва річки Дніпро та однойменний скіфський річковий бог. Згадується в античних джерелах, працях Геродота, Страбона, Плінія Старшого. Слово Борисфен у своїй основі не грецьке. Його намагалися вивести з неслов'янських мов - готської. Але найімовірніша думка, що назва Борисфен походить від місцевої назви типу «Березин», «Берестин». Річки з подібними назвами існують і тепер: Берестина в басейні Дністра, Березина – притока Дніпра. Древня назва Дніпра увічнена у численних наукових латинських назвах рослин і тварин, коли вчений-першовідкривач вважав доцільними вжити як виду назву прикметник bogysthenicus – дніпровський.

За легендою Дочка Борисфена, бога річки, побралася з богом Папаєм - головним богом скіфського пантеону, аналог ірецького Зевса та стала матір'ю Таргітая, тобто – праматір'ю скіфів.

Назва Борисфен широко вживалася у античних авторів. За Геродотом, Борисфен – третя ріка світу після Нілу й Дунаю та найважливіша ріка Скіфії, відносно устя якої він визначав територіальне розташування тамтешніх народів. Борисфен вирізнявся повноводністю, великою кількістю риби, родючою долиною, де мешкали скіфи-землероби або борисфеніти. Деякі вчені пов'язують з Борисфен походження назв річки Березина та острова Березань.

Борисфеніда – німфа Дніпра або одне з перших поселень греків на північному узбережжі Чорного моря став, залишки якого в наші дні розташовані на о. Березань в гирлі однойменної річки. В “Часописі” Евсевія повідомляється про заснування Борисфену в 647-646 рр до н. е. проте, питання щодо точного датування появи постійного поселення на Березані залишається вельми дискусійним.

Борисфеніди або **Борисфени** – поширена в науковій літературі назва мідних, а згодом - бронзових монет давньогрец. колонії Ольвія, що карбувалися впродовж 330 - 240 рр. до н. е. Спочатку Борисфени важили близько II г, а згодом – 5-6 г. 400 Борисфенів дорівнювали одному золотому статеру. На аверсі монети вміщено зображення лука, сокири, а також напис «O A B I O». На реверсі – диференти (монограми та окремі літери, що є скороченням імен ольвійських посадових осіб) магістратів, яких щорічно переобирали.

Від грецької давньої назви Дніпра – 1) давнє населення Лісостепоного Подніпров'я VII-IV ст. до н.е., т.зв. скіфи-хлібороби, самоназва «сколоти». Згадуються Геродотом. Центром вважають правобережжя Дніпра від території сучасного Києва до р. Рось чи до р. Тясмин, обидві – приоки Дніпра, а «столицею» - Трахтемирівське городище. Зі скелотами-пов'язують скіфський епос про походження народу від сина Неба – Зевса – Таргітая, у східно-слов'янському фольклорі – Тарх Тарахович, та про діяння дітей останнього: Ліпоксая (царя-Гори, Горині-Вернигори), Арпоксая (царя-Води, Усині-Верниводи) та молодшого Колаксая (царя-Сонце, «Красного Сонечка»). Занепад скелотів-Борисфенів пов'язують із сарматським нашествям. 2) друга назва ольвіополітів – жителів Ольвії походить від ін. назви цього полісу – Борисфен. Ольвіополітів під назвою Борисфени згадують Геродот, Діон Хрисостом, Лукіан Самосатський, Діоген Лаертський.

Валдайське зледеніння – останнє зледеніння Руської рівнини. Становило частину Північно-Європейського льодовикового покрову. Відповідає ступеню пізнього вюрму в Альпах. Рання стадія

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Валдайського зледеніння – калінінське зледеніння, пізня – осташківське. Південна межа льдовика доходила до Валдайській височині. Датуються Валдайське зледеніння – від 70 до 11 тис. р. тому.

Велика грецька колонізація – процес заселення та освоєння нових територій. Першими колоністами на українських землях стали греки, які у ході Великої давньогрецької колонізації – 2-а половина VII ст. до н. е. – 1-а чверть V ст. до н. е. заснували поселення у Північному Причорномор'ї. Колонізація, що велася виключно мирним шляхом: греки освоювали незаймані осілим місцевим населенням узбережжя морів і лиманів, охопила Нижнє Подністрів'я: Ніконій, Тіра, Побужжя: Березань, Ольвія, Західний: Херсонес Таврійський, Східний: Пантикапей, Німфей, Феодосія, Мірмекій, Тіритака Крим, Таманський півострів. При цьому поліси не залежали від своїх метрополій, відносини між ними базувалися на договірних засадах. У XIII–XV ст. із метою поширення торгівлі ґенуезькі купці заснували у Північному Причорномор'ї низку власних колоній, серед яких – Кафа, нині м. Феодосія, Чембало – Балаклава, Солдайя – Судак, Боспоро – Керч. Із занепадом Київської Русі у XIII ст. розпочалася колонізація її земель сусідніми державами.

Гіпаніс – український Південний Буг, польська: Бох; Османська турецька Аксу. Геродот близько 484–425 рр. до н. е. використовує її давньогрецьку назву Гіпаніс. З V по VIII століття н. е. Південний Буг представляв основну перешкоду для всіх мігруючих народів у цій місцевості. Давня місцева слов'янська назва річки, Бох, а кирилицею: Бог, може походити від кореня, що означає "багатий" (багата, бахата). Французький військовий інженер і географ XVII ст. Гійом Ле Вассер де Боплан записав назву річки як Бог русинський.

З XVI по XVIII ст. більша частина Південної України входили до складу Кримського ханства, річка мала Тюркське ім'я Аксу, що означає "Біла річка".

"Буг", російська назва, закріпилася в колоніальний період в Україні та відома на міжнародному рівні. Таку назву помилково надав російський геолог Володимир Ласкар'єв на початку XX ст.

6 березня 1918 р Центральна Рада України прийняла закон "Про адміністративно-територіальний поділ України", зазначивши землі у верхній течії річки "землею Бох". У XVIII ст. існували Фаланга богогарда або Богогардівська паланка у складі Запорізької Січі з центром у місті Гард, сьогодні - урочище біля Южноукраїнська.

Гіпполая – гора, згадана в описі Скіфії Геродота у «Мельпомені» - розділі «Історії», присвяченому Скіфії, йдеться про них: «Шмат же краю між обома ріками називається гора Гіпполая, і на ньому стоїть святилище Деметри; за святилищем над Гіпанісом живуть борисфеніти». І таке: «Від гавані борисфенітів нині найближче живуть калліпіди; вони же – мікселліни».

Геродот Галікарнаський – бл. 490 до н.е.– бл. 430 до н. е. Першим вченим-мандрівником стародавнього світу був давньогрецький історик Геродот Галікарнаський, прозваний «батьком історії». Вигнаний з Фракії, він опинився на острові Самос, звідки й почав свої подорожі: спочатку в Єгипет, потім – до Вавилону, Персії, грецьких міст-полісів на березі Малої Азії, на Балканський півострів, в Колхиду, Межиріччя, таємничу Скіфію. Геродот – автор «Історій» у 9-и книгах. У 4-й книзі вміщено найдавніший систематичний опис географії, етнографії та історії території сучасної України, більшу частину якої в часи Геродота займала Скіфія. Також докладно змальовано похід перського царя Дарія I на Скіфію, подано географічний нарис про ці землі; описано їхній клімат і фауну; охарактеризовано побут, звичаї та релігію скіфського народу; записано скіфські й грецькі перекази про їхню появу в Північному Причорномор'ї та про витіснення ними киммерійців; описано їхніх сусідів у Східній Європі та давній торговий шлях зі Скіфії до Уральських гір. Геродот детально описав природні умови півдня України та численні ріки цієї території. Найбільше його вразив Борисфен: «Серед інших рік Борисфен найбільш корисний людям, бо навколо нього найкращі і найбільш поживні пасовища для худоби, і дуже багато в ньому риби, приємної на смак, і вода в ньому дуже чиста, порівняно до інших із каламутною водою, і ниви навколо нього чудові, а там, де не засіяно, виростає висока трава. А в його гирлі відкладається багато солі... Для харчування ця ріка дає ще і багато чого іншого, гідного всякої уваги». Твір Геродота упродовж століть неодноразово переписували. Існує близько п'ятдесяти середньовічних пергаментних рукописів і кілька папірусних уривків – важливе джерело для вивчення ранньої історії, етнографії і географії України та Європи.

Демократичні форми правління – демократичні політичні режими не є повністю тотожними і, насамперед, тому, що є різні форми державного правління. Виходячи з характеристик, що визначають форму правління (порядку формування вищих органів державної влади, їх правового статусу та співвідношення між ними), можна виділити такі різновиди форм демократичного правління: конституційні монархії, дуалістичні монархії,

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
парламентські монархії, президентські республіки, парламентські республіки, парламентсько-президентські республіки.

Демократія антична – державно-політичний устрій стародавніх греків, відомий як антична демократія, був розбудований на принципах верховенства полісного закону і на засадах правового рівноправ'я в юридичних відносинах, які регламентували моральні принципи та общинну поведінку. Фактично це була общинно-полісна демократія, що базувалася на статевих обмеженнях (відвідувати Народні Збори Афін жінкам заборонялося) і статусних привілеях (щоб здобути виборчу посаду у полісному магістраті, треба було мати афінське громадянство). Серед інших правових обмежень можна назвати майновий цenz, рабовласницькі відносини та релігійне право, а також, як обов'язок, партійна діяльність.

Євстафій Фесалонінський – античний автор.

Істр – Дунай – друга за довжиною після Волги ріка Європи, велика судноплавна магістраль у межах Німеччини, Австрії, Словаччини, Угорщини, Сербії, Болгарії, Румунії та України. По нижньому Дунаю – ілійське гирло до впадіння в нього р. Прут проходить державний кордон України на півдні Одеської області. Довжина - 2960 км. Починається на східних схилах Шварцвальду – гірський масив у Німеччині і впадає в Чорне море. При впадінні поділяється на гирла: Кілійське в межах України, Сулінське і Георгіївське. Довжина судноплавних шляхів у басейні Дунаю – понад 5 тис. км. Має понад 300 притоків, 34 з яких судноплавні. Найбільші: Інн, Драва, Сава, Морава (праві) і Тиса, Олт, Сірет, Прут (ліві). В Україні до басейну Дунаю належать 233 річки, кожна довжиною понад 10 км. Дунай здавна був пограничною рікою. В V ст. по ньому проходив кордон між Римською імперією і територіями племен, залежних від Аттіли (434-453); в VI ст. – між Візантією й Аварським каганатом; в X–XI ст. – між Київською Руссю і Візантією.

Стародавні греки називали річку Істром, Істрисом, римляни – Данавіусом, Данаприсом, Данубісісом, слов'яни – Доунавъ, румуни – Динарса, українці – Тихим Дунаєм, Голубим Дунаєм, росіяни – Дунай Івановичем, болгари та серби – Дунав, угорці і словаки – Дуна, Дунава, чехи – Дунай, німці – Дунау. Сучасна назва – від аланської "дон, дана, дуна" – вода, річка. Геродот у V ст. до н. е. вважав Істр найвеличнішою з відомих річок. Є описи Дунаю у працях таких стародавніх авторів, як Полібій (201–120 рр. до н.е.), Юлій Цезар (100–44 рр. до н.е.), Страбон (1 ст. до н.е.–1 ст. н.е.).

Тацит (кін. I – поч. II ст.) сповіщає, що Дунай впадає в Понт Евксінський 6-ма гирлами (7-ме замулене).

Уже напочатку нової ери Дунай був водним шляхом міжнародного значення. Пам'ятки матеріальної кудбьури підтверджують контакти давньоруського населення з Подунав'ям і використання останнього як транспортного шляху для виходу на тодішні центри цивілізації. "Повість минулих літ" сповіщає про зв'язок Київської Русі з Подунав'ям та свідчить, що 968 князь Святослав Ігорович захопив землі у Дунайській Болгарії, де здобув 80 міст і отаборився у Переяславці на Дунаї. У 969-970 рр. давньоруське військо заволоділо болгарськими містами Преславом, Доростолом (нині м. Сілістра, обидва міста в Болгарії) і Адріаноподем (нині м. Едірне, Туреччина). Святослав зрозумів стратегічні й економічні вигоди пониззя Дунаю і планував зробити його центром своєї держави.

Після знищення Запорозької Січі у 1775 р. почала відбуватися міграція українського населення в Південу Бессарабію, дельту Дунаю, Добруджу. Пониззя Дунаю стало місцем основного сходу запорозьких козаків. У селищі Верхній Дунавець у 1775 р. була заснована Задунайська Січ під протекторатом султанської Туреччини. Виникло кілька українських поселень – Вилкове, Ліски, Іванча, Горчів та ін. Міжнародно-правовий режим використання Дунаю сьогодні регулюється міжнародними договорами між придунайськими державами, функціонує Дунайська комісія.

Кінбурська коса – Перші письмові згадки про Кінбурнську косу з'явилися ще в античні часи. Назва цієї місцевості походить від турецьких слів «кил», що в переклад позначає «волосся», і «бурун», що позначає слово «мис». У XV ст. на території півострова турками була побудована могутня фортеця Кілбурун, звідси ж і пішла сьогоднішня географічна назва коси і півострова. Однією з головних визначних пам'яток Кінбурнської коси є Волижин ліс - залишок стародавньої країни Гілеї. Згідно писання давньогрецького історика Геродота в V ст. до н. е. на території нинішнього Кінбурнського півострова існувала держава Гілея. У той час Кінбурнська коса була повністю покрита дрімучим лісом. У вигляді окремих ділянок з невеликими гаями дубів, вільхи, берези, сосни і зараз існують, як залишки реліктових лісів. Пекуче сонце, спека, вода, висока вологість - все це сприяє тому, що в піщаних низинах дуже швидко розростаються дерева і трави. Ці ж зарослі місця ще обростають в таких умовах папороттю і болотними рослинами, а хміль і виноград щільно обвивають дерева, утворюючи при цьому таємничі і містичні «саги», як їх називають місцеві жителі.

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Легенди: Географічне положення Кінбурнської коси вплинуло на її важливість в історії, оскільки повз її проходив шлях «із варяг у греки». За часів правління князя Київської Русі Святослава на острові Березань, який знаходиться поруч з Кінбурнською косою, зупинялися торгові кораблі, яким ще мав бути тривалий шлях по Чорному морю. У той час острів Березань мав і інші назви - грецьке «Борисфеніда», давньоруське «Білий берег», українське «Білобережжя». Торговий шлях «із варяг у греки», який проходив через дану місцевість пов'язував скандинавські та прибалтійські країни з Південною частиною Київської Русі і Візантійської імперією. Зі Скандинавії і Прибалтики до Візантії везли ремісничі вироби, хліб, хутра, срібло в монетах, віск, мед, янтар, зброю. У зворотному напрямку везли прянощі, вина, дорогі тканини, фрукти, ювелірні вироби. Від Києва до Константинополя необхідно було подолати шлях в 30-40 днів. Торгові судна зупинялися на острові Хортиця на Дніпрі або ж у його гирлі на острові Березань. Коли князь Святослав повертався зі свого останнього походу з Візантії, він зимував на островах Білобережжя.

У переказах можна прочитати історію про велику морську перемогу Ахілла, який на честь своєї перемоги вирішив влаштувати на Кінбурнській косі атлетичні ігри. В іншому оповіданні йдеться про зухвалих амазонок, що проживали на цій території за законами матриархату. Вони приносили в жертву своїм богам полонених красивих чоловіків. Ще одна з легенд говорить про те, що на території Кінбурна багато сторіч тому височів величний храм Деметри - богині родючості та землеробства.

Ті, хто бачив саги Волижинського лісу, можуть повірити в ще одну легенду, яка говорить про те, що колись тут шумів своїм листям священний гай Гекати - богині Місяця, чаклунів і привидів.

Але найбільш інтригуючим повір'ям є наступне - скіфський народ щиро вважав, що ця місцевість священна, і сховав тут свій головний скарб - скіфське золото.

Клавдій Птолемей – бл. 90 – 168 або 165 – грецький астроном, математик і географ, автор "Посібника з географії", відомий як "Географія", останнього великого географічного твору античного часу. Ця праця складалася з текстової частини, яка дійшла до нас. та карт, оригінали не збереглися; відомі лише пізні копії та реконструкції. У текстовій частині зазначаються широта і довгота населених пунктів, витоків і гирл річок, мисів, гір та інших

географічних об'єктів. Межі розселення племен позначаються ріками, морями, горами. Незважаючи на численні помилки, праця Птолемея зберігала практичне значення аж до кінця XVI ст. Починаючи з 1475 р., її не раз друкували в Європі.

При накладанні даних карт Птолемея на сучасну карту виникає чимало труднощів, унаслідок чого не завжди вдається локалізувати зазначені ним пункти. Це повною мірою стосується й Східної Європи, яку Птолемей називає Європейською Сарматією. Особлива цінність "Посібника з географії" для давньої історії України полягає у тому, що тут більше, ніж у будь-якому іншому античному джерелі, перелічено міст і поселень на північному узбережжі Чорного моря, на Дніпрі й на річках між Дунаєм і Доном. У материковій частині Криму Птолемей вказав 14 поселень, відомих лише за його згадками. Більшість подібних свідчень ґрунтуються на повідомленнях римлян, які служили в гарнізонах у Північному Причорномор'ї. Деякі знайдені археологами стародавні поселення вдається ототожнити з пунктами, зазначеними Птолемеєм: городище на мисі Ай-Тодор у Криму – із Хараксом, де стояла римська залога; городище біля с. Орлівка Ренійського району Одеської області – із Новіодунумом; городище Рудь на Дністрі поблизу с. Рудь Сорокського району, Молдова – із Метонієм.

Лемес – лемес латиною *limes* – межа – система різноманітних прикордонних укріплень Римської імперії. Це були стратегічні військові шляхи, а також загороджувальні вали, рови, вартові вежі, палісади, малі та великі кастеллі або фортеці, що охоронялись легіонерами. Рештки цих споруд збереглися до нашої доби, ними є, зокрема, Адріанів і Антонінів вали у Великій Британії та Верхньогерманський Лемес у Німеччині. Найближчим до земель, що нині є територією України, був Нижньо-Дунайський Лемес, на підступах до нього римляни використовували як свої форпости оборонні системи античних держав Північного Причорномор'я: Тіра, Ольвія, Херсонес Таврійський.

Німфейська трансгресія – Найвищий і найнижчий історичні рівні моря. Близько 22 тис. років тому рівень Чорного моря сильно знизився, і воно стало ізольованим від Середземного. Зв'язок його із Середземним морем відновився значно пізніше, після трансгресії – значного підвищення рівня моря відносно землі, яка почалася близько 7-10 тис. р. тому. Ця трансгресія тривала й в усі наступні століття, з невеликим коливанням. Найбільша з них була **Фанагорійська регресія** – повільний відступ моря від берегів унаслідок підняття суші й опускання океанічного дна), пік якої припадає на V-III ст. до н. е. Під час цієї регресії рівень моря був нижчим за сучасний у середньому на 5 метрів. 1-1,5 тис. років тому

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини на Чорному морі відбувалася **Німфейська трансгресія вод**, внаслідок чого рівень моря піднявся вище сучасного на 1 - 2 метри. Деякі острови зникали, інші з'являлися, виходили зі старих річищ річки, змінювала обриси берегова лінія.

Олешківські піски – Олешківські піски є найбільшим піщаним масивом у Європі. Складаються із безмежних барханів, а тутешні мешканці називають їх «кучугурами», висотою близько 5 м, і негустою рослинністю. Незважаючи на те, що Олешківські піски часто називають пустелею, це не зовсім правильно. За температурним режимом та кількістю опадів їх можна швидше віднести до напівпустель. Влітку пісок нагрівається до 70 градусів, і гарячі висхідні потоки, що йдуть від пісків, розгоняють дощові хмари. Тому дощів тут менше, ніж в самому Херсоні, який знаходиться по іншу сторону Дніпра. Трапляються тут і піщані бурі, під час яких не видно ані неба, ані сонця. В пустелі на глибині 300-400 м існує прісне підземне озеро з дуже смачною водою. Проте, науковці дослідили, що масштабно добувати звідси воду не можна, оскільки рівень води знизиться, і ліси не зможуть стримувати піски. До найближчого населеного пункту від пустелі – біля 7 км. Раніше в Олешківських пісках знаходився військовий полігон, на якому відпрацьовували бомбування льотчики з країн Варшавського договору. У зв'язку з цим було обмежено наукове дослідження регіону. До сьогодні у пісках ще можна натрапити на снаряди, що не розірвалися.

Остеологія – розділ анатомії, що вивчає форму і будову кісток у взаємозв'язку з їхньою функцією.

Периферія античної цивілізації – типи первісної периферії і її контактів з цивілізаціями. Принаймні до другої половини I тис. н.е., на яку доводилося виникнення більшості феодальних держав, первісна периферія по своїх розмірах набагато перевершувала вогнища древніх цивілізацій. Однак і після цього вона залишалася дуже значною. У Старому Світі до неї належали вся Арктика, Субарктика і майже вся зона тропічних лісів Афразії, не говорячи вже про окремі важкодоступні гірські і пустинні райони. Новому Світі, за винятком порівняно невеликої області древніх цивілізацій Мезоамерики і Андського надгор'я, входило в неї цілком. Повністю або майже повністю належав до неї Новий Світ, де під сумнівом залишаються тільки Гавайські острови. До часу європейської колонізації класове суспільство тут інтенсивно складалося, але цілком склалося воно все ж після контакту з європейцями.

Таке широке і тривале збереження значною частиною людства первісного суспільства після переходу іншої частини на рівень

цивілізації було зумовлене нерівномірністю всесвітньо-історичного процесу. Ця нерівномірність була викликана, передусім, самим зтяжним процесом освоєння околиць ойкумени. Племена, що залишилися на історичній прабатьківщині людства в центральній частині Старого Світу, і племена, що заселили Америку, Океанію, Австралію, виявилися у нерівному положенні. У той час, як перші розвивалися відносно нормальними темпами, другим довелося витратити віки на саме розселення і пристосування до нового природного середовища. У гіршому положенні виявилися також ті племена Старого Світу, які були відтіснені в несприятливі природні умови: в тропічні джунглі, в пустелі і напівпустелі, в Арктику і Субарктику, в області, непридатні для землеробства, позбавлені відповідних для доместикації тваринних видів, не маючи легкодоступних викопних багатств. Надалі на культурному розвитку племен, що населяли околичні, відособлені і важкодоступні частини ойкумена, найсильнішим образом відбилися умови ізоляції, відсутність або недостатність контактів як між собою, так і особливо з більш розвиненими племенами. Поступово розширення ареалу класових суспільств повело до поетапного ослаблення цієї ізоляції. Цивілізації і їх первісна периферія увійшли в зіткнення, що обумовило виникнення різних типів периферії і різних видів контактів, що розрізнялися на рівнях світової історії та змінювали один одну.

У залежності від розташування первісної периферії по відношенню до цивілізації з'явилися периферія ближня і дальня. Перша була представлена тими, які безпосередньо межували з цивілізаціями; друга - тими, що контактували з цивілізаціями через шлях ближньої периферії. Перша розвивалася швидше, друга - повільніше; в результаті з'явилися первісна периферія розвинена і відстала. Розташуванням по відношенню до класового суспільства визначалася також первісна периферія зовнішня, що знаходилася за межами ареалу цивілізації, і внутрішня, що зберігалася в межах цього ареалу. Але бувало і так, що ближня периферія військовою силою підпорядковувала собі сусідні класові суспільства: в цьому випадку виникала повторна первісна периферія, що існувала доти, поки завойовники під впливом завойованих самі не трансформувалися в класове суспільство. Подібна ситуація виникала в історії не так уже рідко - як наслідок всього без виключення «варварського» завоювання.

Контакти між цивілізаціями та периферіями розрізняються передусім за способом їх реалізації. Це контакти безпосередні і опосередковані, односторонні і двосторонні, мирні і військові. Безпосередні контакти встановлювалися з ближньою периферією,

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

опосередковані – через неї з дальньою периферією. Односторонні контакти передбачали впливи, двосторонні, або взаємні, - взаємодії. Перші частіше мали місце при значному розриві в рівні розвитку контактуючих суспільств, наприклад, при зіткненні цивілізацій з племенами мисливців і збирачів; другі були більш характерні для відносно близьких по мірі продвинутості суспільств, скажемо, раннекласових цивілізацій і їх «варварського» оточення, хоч відомі і в інших випадках. Загалом же взаємовідношення цивілізацій і периферій майже завжди були асиметричні в тому значенні, що вплив класових центрів на їх первісну периферію був незрівнянно великим, ніж навпаки.

Серед мирних контактів основні види - обмінно-торгові, міграційні і шляхом інфільтрації, т. е. в ході поступового просочування невеликих груп до сусідів, а також масові і елітарні, т. е. на рівні лише верхушечних шарів контактуючих суспільств; серед військових контактів - військово-грабіжницькі і військово-загарбницькі, хоч ті і інші не завжди чітко помітні. По функціональній ролі контакти частіше за все ділять на ті, що мали місце в господарській, соціальній, потестарно-політичній і духовно-ідеологічній сферах. Так само класифікуються і ті культурні запозичення, які робилися суспільством-реципієнтом у суспільства-донора. Встановлено, що запозичення легше робилися тоді, коли культурний розрив між донором і реципієнтом не був дуже великим. Інакше говорячи, запозичення, як правило, робилися тоді, коли суспільства-реципієнти були до них підготовлені своїм власним спонтанним розвитком. Так, хоч на півночі Австралії виявлена імпортна кераміка, що датується вже початком 1 тисячоліття н.е., тубільці не засвоїли її виробництва і до приходу європейців залишилися на рівні простого привласнюючого господарства. Все ж в певних функціональних сферах контактів могли робитися і мало підготовлені запозичення. Це пояснювалося тим, що звичайно вони були не системними і навіть не субсистемними, а вибірковими, т. е. запозичалася не цілісна система культури або її великий блок, а тільки окремі елементи: використовувалися знаряддя труда, приймався звичай, засвоювався фольклорний мотив і т. п.

Понт Аксинський (Евксинський) легенда Криму: Давно це було. Так давно, що навіть лік часу ішов у зворотну сторону. Жило в Тавриді горде і миролюбне плем'я горян. Жили тихо і мирно. Ні на кого не нападали і на них ніхто не нападав. Обробляли земля і ростили дітей. Розумні руки горян навчилися вирощувати на схилах гір запашний солодкий виноград і троянди. Непіддатливе гірське пасмо, але горяни – народ терплячий і роботящий. З берегів моря в

кошиках приносили вони землю і засипали нею розколини. І добрішали гори, вкриті виноградниками і садами. У гірських лісах водилось багато дичини, а горяни були вправними стрільцями. Але вони не зловживали зброєю і натягували тятіву лука тільки тоді, коли потрібна була їжа. Селище горян багатішало з кожним роком...

Почули про Тавріді в далекій Елладі, і задумали греки підкорити цю багату землю. Біля берегів Тавріді з'явилась сила-силенна фелюг. В них сиділи озброєні елліни. Вони хотіли під покровом ночі підійти до берега і напасти на сонних горян. Та море раптом засвітилось голубуватим полум'ям, і горяни побачили чужинців. Чорні грецькі фелюги йшли наче по сріблу. Весла розбризкували воду, і бризки мерехтіли, як зірки на небі. Навіть піна біля берегів світилась блакитним мертвим сяйвом.

Сполошилось селище горян. Жінки і діти сховались в печери, а чоловіки приготувались відбити натиск. Вони зрозуміли, що битва буде жорстокою, не на життя, а на смерть: греків було видимо-невидимо. Але тут наче хмари заволокли небо. Це велетенські орли-грифи злетіли зі скель і полинули до моря. Розпластавши величезні крила, орли почали кружляти над грецькими фелюгами. Злякано закричали елліни і закрили голови щитами. Пролунав грізний клекіт грифа-верховода, і птахи своїми залізними дзьобами кинулись довбати дерев'яні щити, обтягнуті шкірою.

Зраділи горяни, побачивши підтримку з неба, і почали зштовхувати у воду величезні валуни. Забурхало, заштормило море, піднялися на ньому хвилі, як гори. Вони були такі великі, що солоні бризки, пробивши морок ночі, дісталися до сонця і викликали дощ. Над морем стояв суцільний стогін і гуркіт.

Страх взяв еллінів, і вони повернули свої фелюги назад. Та мало хто дістався до своїх берегів. Відтоді греки стали називати це море **Понтом Аксинським – Негостинним морем**. І наказали дітям своїм, щоб ніколи не піднімали зброї проти жителів Тавріді і ніколи не намагались пройти по Понту Аксинському.

Багато чи мало минуло відтоді часу, тільки знову почало вабити греків на сонячні береги багатої Тавріді. Та вони добре пам'ятали наказ своїх предків, і не тисячі фелюг вийшли в Понт Аксинський, а лише п'ять. І сиділи у фелюгах не озброєні воїни, а мирні послы з багатими дарунками для горян. І домовилися горяни з греками, і поклялися, що ніколи не піднімуть зброї один проти одного. Відтоді й оселилися елліни далеко від Еллади і щасливо зажили під сонцем Тавріді. Почали вони вирощувати виноград і троянди. Вели торгівлю з горянами і дивувалися: чому таке ласкаве море назване Аксинським – Негостинним? Ні, це добре і гостинне море. І назвали греки море **Понтом Евксинським – Гостинним морем...**

Руфій Авієн – латиною Postumius Rufius Festus Avienus – римський поет, письменник і географ IV ст., родом з Етрурії. Авієн був проконсулом у провінціях Ахая та Бетика. У творі «Опис морського узбережжя» - «Ora maritima», збереглася лише перша книга, описав узбережжя Іспанії та низку племен, що населяли Піренейський півострів. Авієн використовував твори інших авторів, серед яких особливо важливим є так званий «Періпл Массаліота» VI ст. до н.е., який містить відомості щодо географії та етнографії Британії, Галії, Іспанії, переважно про Тартес. Твір Авієна – головне історичне джерело з античної Іспанії. Одним із предків Руфа був відомий римський філософ-стоїк Гай Музоній Руф. На його честь названо астероїд.

Або **Авієн** може бути ідентичним **Руфус Фест** хто писав, приблизно 369 р., втілення римської історії в жанрі бревіаріум. Вчений Теодор Моммзен ототожнив цього автора з Руфієм Фестом, проконсулом Риму Ахея у 366 р., і обидва з Руфом Фестом Авієном. Інші вважають його Фестом Тридентумом, *magister memoriae* (секретар) з Валент і, відомого, як суворого проконсула провінції Азія, куди його послали карати причетних до змови Теодора. Сама робота «*Breviarium rerum gestarum populi Romani*» ділиться на дві частини, одну географічну, іншу історичну.

Скіфський «тваринний стиль» - найяскравіша риса скіфської культури. Його виникнення пов'язане з самою природою кочового суспільства, яке завдяки мобільності та войовничості набуло певних переваг над осілими народами, певної свободи у виборі життєвого простору. Це висунуло на перший план могутніх ватажків, військову аристократію, яка мала закріпити своє лідерство у знаковій системі. Образ звіра найкраще відповідав духові цього середовища, тому й набув поширення передусім в оздобленні обладунку воїна та коня, а також ритуальних і престижних речей. Техніка творення зооморфних образів різнилася залежно від матеріалу, з якого виготовлялися ті чи інші речі, і їхнього призначення. Більшість золотих виробів використовувалася для оздоблення парадної зброї, одягу, чаш, тобто призначалася для розміщення на площині. Тому зображення тварин витиснено із листового золота. Деякі речі, а також окремі деталі із золота виготовляли у вигляді фігурок тварин чи їхніх частин шляхом литва, тому вони мають вигляд скульптурок чи високого рельєфу. Всеосяжність зооморфізації, особливо за архаїчного часу, зумовила втілення образів тварин і в інших матеріалах: бронзі, кістці, залізі, можливо, навіть дереві. Більшість таких виробів мали утилітарну функцію. Вони демонструють дивовижну єдність форми (функції) речі з образом тварини. Вирізавши голівку на одному кінці й

копитце на іншому, псалій перетворювали у стилізовану фігурку тварини; круглу бляху виготовляли у вигляді згорненого калачиком хижака; залізний бубонець із закрученим угорі кінцем ставав голівкою хижого птаха. Репертуар зображень містить, насамперед, образи хижаків (пантера, лев, рись, барс, орел, вовк, а також дикий кабан). У них виразно простежується бажання посилити функцію речей: додати воїнові та його вірному товаришеві коневі сили, спритності, наснаги до перемоги, навіть агресивності. Звідси й акцентація уваги на певних органах: велике вирячкувате око, гарячі роздуті ніздрі, непропорційно великий хижий дзьоб, вишкірені зуби. Цей прийом вилився в передачу образу через його прикметну рису, тобто в заміну цілого частиною: могутнім дзьобом чи кігтем, лапою, крилом, голівкою або протомою. Акцентація уваги на певних рисах (органах) призвела до передачі їх знову ж таки звіриними образами. Кігті пантери з Келермесу виконано у вигляді стилізованих фігурок пантери у позі калачиком, низку їх розмішено й на хвості. Цей прийом дістав назву "зооморфного перевтілення". На деяких виробах поєднання різних образів, плавне перетікання одного в інший, їхня мінливість і загадковість утворюють таке плутане мереживо, що недосвідчене око може сприйняти його як загадковий візерунок. Поєднання різних образів – завершених чи у вигляді знака-органу (риси) – нагадує закодований у шараді текст. Особливо це притаманне звіриному стилю архаїчної пори. Водночас були поширені й образи "мирних" тварин – травоїдних (олень, козел, баран, кінь), а також риб і водоплавних птахів, їхні зображення доволі реалістичні, хоча й не позбавлені гіперболізації деяких рис та мотиву зооморфного перевтілення (гіллясті роги оленя уздовж усього тулуба закінчуються стилізованими голівками птахів). Третю групу становлять синкретичні образи. Загалом зображення тварин постають неначе виокремленими із навколишнього світу, і це враження інколи навіть підкреслюється розмежувальними лініями. Сюжетні композиції поширюються з V ст. до н. е. і передають сцени нападу хижаків на травоїдних, шматування. У ролі хижаків нерідко виступають фантастичні крилаті істоти – грифони – з тулубом kota й орлиною головою на довгій з гребенем шиї. На центральній сцені нижнього ярусу пекторалі такі чудовиська шматують коней, на бокових – лев і пантера накинулися на оленя і кабана. "Поле битви" та постаті тварин облямовано овами, поміж звірами інколи вклинюється розетка. Таким чином, звіриний стиль доповнюється рослинним, який особливо пишно розквітає у IV ст. до н. е. Настає "золота ера" звіриного стилю, золоті вироби витісняють кістяні й бронзові.

Проте лишилася одна сфера, куди золото не проникло. Це – бронзові або залізні навершя, пов'язані, очевидно, з парадними та поховальними кортежами, штандартами. Вони являють собою металевий штир чи трубку, увінчані повним або частковим зображенням звіра, птаха, дерева чи антропоморфа. Інколи зображення розміщено на кулястому ажурному "постаменті" з кульками всередині, що нагадує брязкальця. Мелодійно звучать і навершя з підвішеними маленькими дзвониками. У V ст. до н. е. набувають поширення й антропоморфні зображення. Їх представлено як повними, так і частковими фігурами. Особливо популярними були нашивні бляшки із зображенням голови людей різного віку, статі й навіть раси – анфас чи профіль, з різними зачісками та головними уборами. Повні фігури представлено як окремими зображеннями, так і груповими – сюжетними. На тлі усталених образів та сюжетів трапляються оригінальні композиції. Усі ці зміни демонструють еллінізацію скіфського мистецтва, як і втілення грецьких міфологічних тем на речах, призначених для скіфів (голівки Горгони, танцюючі менади, сюжети троянського циклу).

Сотеричні функції – спасіння нужденних.

Страбон – 63 до н. е. – 23 н.е., грецький історик і географ. У 7-й та 11-й книгах його «Географії» збереглася перша після «Історій» Геродота нова етногеографічна картина Північного Причорномор'я. Історичні екскурси розповідають про Боспорське царство, Херсонес Таврійський і війни скіфських царів Атея, Скілура й Палака. Страбон давньогрецький географ та історик зробив багато, щоб вчені сьогодні могли скласти картину стародавнього світу. Він є автором двох праць – «Географія» та «Історія». Друга робота не збереглася до наших днів, а ось «Географія» дійшла до нас практично повністю. «Географія» складається з 17 томів і служить джерелом пізнання географії стародавнього світу. Визнання і популярність Страбон пізнав не відразу, його почали шанувати як географа більш пізні античні вчені, так само як і використовувати його праці. Книги Страбона рідко доповнювалися новими даними про території, і служили догмами до V століття нашої ери. Для створення «Географії» Страбон багато подорожував по Європі і Азії. Цікаво, що

у нього Європа починається з Іберійського півострова. Він докладно і барвисто описав Грецію та Італію, згадуючи галлів, германів, скіфів, савроматів, гетів, ілірійців, македонців і фракійців. За свідченням давньогрецького географа Азія включала в себе Персію, Вавалонію, Індію, Вірменію, Палестину, Аравію, Фінікію і інші держави. Цікаво, що Індію географ вважав східним краєм Азії, а китайців відніс до народу Індії. Доказом того що Страбон зіграв важливу роль у розвитку географії можуть послужити докладні описи країн і народів Африки, Азії та Європи, а також відомості про їх життя. Давньогрецький вчений склав географічну карту, яка охопила всю земну кулю, що доводило кулеподібність нашої планети. Він представив Землю розділеною на 4 сегмента меридіаном і екватором. Два сегмента розташовані на північ від екватора і два на південь. В одному сегменті лежали землі, які знали римляни і греки, але деяка його частина, як і інші три сегменти залишалися невідомими. Географ припустив, що за межами територій є не тільки моря, але і суша, населена людьми.

Суховій – сухий гарячий вітер, що супроводиться високою температурою, дуже низькою відносною вологістю повітря і викликає тривалу засуху.

Тендрівська коса – Тендрівська Коса, Тендра, Ахіллів біг, Ахіллів Дром, ристалище Ахілла – довгий вузький острів-коса у північній частині Чорного моря, біля берегів Херсонської області. В західній частині переходить в косу Білі Кучугури. Від узбережжя відокремлена Тендрівською затокою та вузькою протокою. У давнину, разом з островом Джарилгач складали одну косу, яку греки називали Ахіллів біг. Довжина – близько 65 км. Ширина – до 1,8 км. Площа – 1 289 га. Місце гніздування й зимівлі птахів. На острові мешкає популяція диких коней. Здавна острів вважається місцем тренувань епічного героя троянської війни Ахілла, котрий за однією із версій був уродженцем північного Причорномор'я. На честь Ахілла мешканці Ольвії проводили на Тендрі Ахіллеї – спортивні ігри. Ігри включали різні гімнастичні вправи та біг по піску та відбувалися раз на декілька років, а дата їх проведення визначалася за місячним календарем. 28-29 серпня 1790 р. біля острова відбулася битва між російською і турецькою ескадрами. На острові розташований Тендрівський маяк.

Хора – давньо-грецькою – простір, місце, земля, країна, сільськогосподарська околиця античного полісу, структурно була частиною більшості полісів, наприклад хора Ольвії, хора Херсонеса. В хору входили поселення, які часто мали укріплення і зв'язок з центром полісу. На території хори мешканці полісу займалися

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

сільським господарством, чим забезпечували поліс продуктами. Як правило поселення хори будувалися одне за одним, і мали захищені проходи один від одного. Така побудова сприяла безпеці людей в цих поселеннях. В разі нападу на поліс значних ворожих сил, мешканці хори швидко збігалися в центр поліса під захист основних укріплень міста та допомагали їх боронити. Тому хора полісу досить часто піддавалася розграбуванню ворогами в яких не вистачало сил для штурму основних укріплень полісу. **Хора – у філософії Платона** – уявне місце між ейдосом і матеріальним світом, в якому ейдос набуває конкретних втілень; в постмодерній філософії Жака Дерріди – непізнаване «абсолютно інше», відсутність сенсу. **Хора – танець**, болгарською – хоро, румунською – horă, турецькою – horon, латинізовано – horah, назва близького до хороводу, народного танцю «коло» у балканських народів.

Ягорлицька затока – поселення та Ягорлицький лиман. Мілководна затока в північній частині Чорного моря між Кінбурнською косою і півостровом Ягорлицький Кут. Затока омиває береги Миколаївської та Херсонської областей. На її березі розташовано селище Покровка. Довжина Ягорлицької затоки – 26 км, ширина біля входу – 15 км, глибина – до 5 м. Солоність води 14-15 %. Затока замерзає лише в холодні зими. Від моря частково відокремлена островами Довгий та Круглий. У минулому ці два острова були частиною Покровської коси Кінбурнського півострова. В затоці розташовані Великий Кінський та Малий Кінський острови. Узбережжя затоки входить до складу Чорноморського заповідника. Частина акваторії затоки у 1974 р. включено до складу Ягорлицького заказника. На даний час Ягорлицька затока входить до складу Чорноморського біосферного заповідника цілком. Південна частина затоки, акваторія навколо островів Довгий та Круглий, Кінських островів, кілометрова смуга вздовж Солонозерної ділянки Чорноморського біосферного заповідника – загальною площею 13032 га – заповідна зона, решта затоки: Ягорлицький орнітологічний заказник, включено до складу Чорноморського біосферного заповідника як буферну зону: Указ Президента України від 26 листопада 1993 року № 563/93 «Про біосферні заповідники». У 2008 р. експедиція Департаменту підводної спадщини Інституту археології НАН України під проводом С. Воронова відкрила на дні затоки залишки давньогрецького поселення VII ст. до н. е. Припускають, що це могла бути легендарна Борисфеніда.

1.2. Етапи історії Ольвійського полісу та пам'ятки Ольвійської хори на Херсонщині

Засвоєння пониззя Дніпра давніми еллінами, передусім вихідцями з Мілету, іонійцями, почалось з другої половини VII ст. до н. е. Саме тоді виникає найдавніше в Північному Причорномор'ї **Березанське поселення – давньогрецьке поселення міського типу, розташоване на острові Березань, за 12,8 км від Очакова.** У часи античності це був півострів.

Чисельність переселенців швидко зростала, вони засвоювали все нові землі по берегах Чорного моря і лиманів, в т. ч. Дніпровського. У 30-і роки VI ст. до н. е. полісні державні структури були перенесені в **Ольвію, засновану в другій чверті VI ст. до н. е.** Розвиток Ольвійської держави мав визначальне значення для історії Ольвійської хори на Херсонщині.

В історії Ольвійського полісу зазвичай виділяють **три значних періоди: еллінський** - від середини VII ст. до н. е. до середини I ст. до н. е., **греко-македонський** - середина I ст. до н. е. – 70-і роки III ст. і **пізньоантичний** - 70-і роки III ст. – 70-і роки IV ст.

У літературі зустрічається більш детальна періодизація. Так, виділяється **архаїчний час** - середина VII – перша третина V ст. до н. е., з поділом на **ранню** - середина VII – перша чверть VI ст. до н. е., **середню** - друга чверть – середина VI ст. до н. е. і **пізню** - остання третина VI – перша третина V ст. до н. е., **архаїку; класичний час** -

друга третина V - друга третина IV ст. до н. е. і **еллінський час** - остання третина IV – середина I ст. до н. е., причому вони також діляться на **ранній, розвинутий - високий, середній, і пізній етапи.** Нерідко у спеціальній літературі виділяють **доримський і римський** періоди, **догетський і післягетський час** – в останньому випадку часовою межею є **гетська навала середини I ст. до н. е.**

Очевидно, що виділені **три значних періоди в історії Ольвії в найбільшій мірі дозволяють простежити основні процеси в історії Ольвійської хори без зайвої деталізації.** Природно, що по мірі поступу накопичених знань, періодизація буде уточнюватися, змінюватися, удосконалюватися.

Перший значний період характеризується **максимальним розвитком держави та еллінських культурних традицій. У другій половині VI ст. до н. е. була заселена сільська округа.** У VI-V ст. до н. е. з Ольвійської хори на території сучасної Херсонщини нараховується 6 відкритих поселень. Це Скелька 1, Бублікова Балка, Олександрівка 1, Станіслав 1 і 2 (Білозерський район) та Ягорлицьке на Кінбурнській косі в районі с. Іванівка Голопристанського району. Не виключено, що на Кінбурнській косі були й інші поселення, знищені морем.

Процес масового засвоєння хори припадає на другу половину VI ст. до н. е. З кінця VI ст. до н. е. життя на поселеннях хори стабілізується, а в кінці першої третини V ст. до н. е. здебільшого припиняється.

Зазначимо, що передусім на початку VI ст. до н. е. почав освоюватися **район Кінбурнської коси – Гілея через наявність природних ресурсів для ремесла.** Найпершим, на початку VI ст. до н. е., на території Херсонщини **з'явилося Ягорлицьке поселення – ремісничий центр на березі Ягорлицької затоки, де знаходились сезонні майстерні ремісників.**

У цей час поселення були середніх розмірів (2-8 га), на них виявлено, переважно, **однокамерні землянки чи напівземлянки, господарські ями та фрагменти наземних стін.** За орієнтовними підрахунками, на одному поселенні могли одночасно мешкати **40-60 осіб.**

Наголосимо, що **примітивні будівлі** VI-V ст. до н. е. не свідчать про те, що греки тоді жили убого і серед них не було осіб з високим соціальним і майновим статусом. Так, у **землянках хори** знайдено клади з монет і кістки породистих мисливських собак, придбання й утримання яких коштувало чимало. Очевидно, у примітивних житлах мешкали, на початку, всі поселенці – бідні й заможні, простолюдини й еліта. Лише після налагодження життя з'явилися **кам'яні будівлі**, що зайвий раз свідчить про **раціоналізм еллінів.**

Загалом поселення хори другої половини VI ст. до н. е. являли собою нерегулярні скупчення окремих «кутків» чи хуторів, без квартального планування. Незалежно від розміру поселення складалися з **окремих садиб – ойкосів**, до яких входило близько десятка однокамерних житлових і господарських напівземлянок. Ознак наявності адміністративних, громадських, торговельних чи оборонних споруд не виявлено.

Отже, у **VI - V ст. до н. е. поселення Ольвійської хори не були міськими і не мали розвинутої системи самоврядування.** Основним типом житла був **будинок колоніста, притаманний**

етапу колонізації як у місті, так і в сільській окрузі. Все це не дозволяє розглядати ці поселення як наслідок засвоєння хори мешканцями Ольвії (**вторинна колонізація**) внаслідок планомірної державної політики. Це були, скоріше за все, **поселення первинної колонізації.**

Враховуючи також ступінь розвитку Ольвійської держави і власне міста Ольвії слід вважати, що **поселення з'явилися ще до виникнення Ольвії як держави** і не могли входити в систему Ольвійської держави, оскільки в ті часи її не існувало. Поселення, очевидно, виникали стихійно. **Колектив поселенців складався на основі сімейно-родових** (скажімо, **філа**) чи територіальних зв'язків на місці виникнення колонізаційного руху чи вже виникнення поселенських зв'язків на місці колонізації. Але державна організація, скоріше за все, була відсутня.

Переселенці з метрополії були переважно селянами з невисоким майновим рівнем, що дозволяє говорити про первісну стихійну селянську колонізацію. Вона була складовою стихійного **колонізаційного потоку VI ст. до н. е. з Греції у Північне Причорномор'я.**

Була й друга складова – **організована** (Пантикапей, Березань). **Стихійна, суто аграрна, колонізація охоплювала території, які першопоселенні через свою малочисельність не могли засвоїти.** Вона створила умови для виникнення Ольвійської держави і заклала основу для подальшого **економічного зростання Ольвійського полісу.** У кінці V ст. до н. е. життя на більшості поселень хори припинилося, населення якої сконцентрувалося у місті, що було обумовлене перебудовою економіки та/або **скіфською експансією.**

В останній третині V ст. до н. е. Ольвійська держава деякий час входила до **Афінського морського союзу.** Тоді ж почалося поступове **відновлення великої хори.** Відбувся **розквіт економіки, перерваний 331 р. до н. е. облогою міста полководцем Олександра Македонського Зопіріоном, який виступив проти скіфів.** Місто вистояло, але для цього **дали волю рабам, надали громадянство іноземцям, скасували борги населення.**

Найвищого розвитку Ольвія досягла в останній третині IV – першій половині III ст. до н. е. Територія міста досягла 55 га, а кількість населення сягала 15 тис. осіб. **У сільській окрузі виник новий тип поселення – колективні садиби.**

У період від останньої третини V до середини II ст. до н. е. власне і виникла велика Ольвійська хора. В період еллінізму (третья чверть III – середина I ст. до н. е.) на ній відомо 152

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
поселення, в т. ч. **на території Херсонщини порядку 23 – Павлютина Балка, Скелька 1-2, Бублікова Балка, Пугач, Олександрівка 1-8, Станіслав 1-2, Софіївка 1-2 (на території Білозерського району), Рибальче 1-2, Іванівка 5, 9 і 10, Геройське 1 (на території Голопристанського району). Типове поселення – Скелька – невелике селище, забудоване напівземлянками.**

Отже, **реколонізація** почалася з останньої третини V ст. до н.е., а **масове засвоєння хори** – з рубежу V - IV ст. до н. е. внаслідок цілого комплексу причин: **реорганізації структури землеробської території, інтенсивного осідання варварів на землю, ліквідації скіфського протекторату над Ольвією і пов'язане з цим повалення місцевої тиранії.** Протягом першої чверті IV ст. до н. е. виникає низка урбанізованих поселень з розвинутим кам'яним будівництвом, але вони проіснували недовго. Приблизно на межі другої й останньої третини IV ст. до н. е. життя на більшості з них припиняється, що дослідники пов'язують з походом **Зопіріона.**

Однак недовзі більшість поселень відбудовується. В останній третині IV – середині III ст. до н. е. хора досягає **максимальних розмірів.** З'являються поселення в нових районах – на правому березі Дніпровського лиману (в районі Широкої Балки і Софіївки) та на Кінбурнській косі. На Херсонщині, на узбережжі Ягорлицької та Джарилгацької заток, проходив південний кордон хори. Тут поселення IV – середини III ст. до н. е. знаходились в районі с. Іванівка Голопристанського району. Поселення Софіївка 1 і 2 утворювали східний кордон.

Виникнення нових поселень і розширення Ольвійської хори як життєво важливої і необхідної бази полісу стало наслідком економічної активності полісу в кінці V – III ст. до н. е. В часи еллізму відбувалось не лише розширення хори, але й більш **інтенсивне засвоєння її площі.** Поселення розширюють свою площу, удосконалюють свою оборону, виникають пам'ятки нового типу – **окремі хутори.** Проте поселення Ольвійської хори, на відміну від інших полісів, у сукупності не склали організованої системи оборони і в значній мірі **залишилися без фортифікаційних споруд.** Очевидно, це пояснюється стабільним становищем Ольвії в останню третину IV – першу половину III ст. до н. е.

Поселення V – III ст. до н. е. знаходились на **березі Дніпровського лиману або на схилах прилиманних балок,** виходячи з **топографічних умов** (в т. ч. оборонних, що дозволяло не будувати укріплень) і **наявності води. Більшість поселень**

знаходяться на північно-східному узбережжі Дніпровського лиману. Поселення цього часу набувають звичайного для Стародавньої Греції.

Поселення елліністичного часу на Кінбурнській косі були декількох видів. Так, прибережні поселення (Геройське) були сезонними промисловими стоянками ольвійських рибалок, більш глибокі – сезонними стоянками пастухів (Іванівка 5, 9, 10) та бронзоліварними і залізобітними ремісничими центрами (Рибальче 1, 2). В районі Рибальчого також зафіксовано ряд знахідок елліністичної кераміки вздовж одного з двох дніпровських рукавів до Ягорлицької затоки, де **в архаїчний час знаходилося ремісниче поселення Ягорлицьке**. Очевидно, ремісничий центр було перенесено з Ягорлицького поселення в район теперішнього с. Рибальче в кінці класичного – на початку елліністичного часу (IV - III ст. до н.е.) через потреби в лісі. **В цілому Кінбурнський півострів зберігає специфічну ремісничо-промислову спрямованість.**

Згодом ситуація змінюється і на середину III ст. до н. е. більшість поселень та садиб припиняє своє існування, що пов'язано з **нашествям кельтів-галатів**. Приміром, на Білозерському поселенні (IV – перша третина III ст. до н.е.) виявлено кістяки загиблих, присипані землею, які не були поховані за ритуалом через раптовий напад. Решту догетського часу, тобто до середини I ст. до н.е., Ольвійська хора на Херсонщині, очевидно, не існує.

У другій половині III ст. до н. е. у зв'язку з переміщенням навколишніх племен **загинула велика хора, почалася велика криза, Ольвія сплачувала данину варварам**. У середині II ст. до н. е. загинули останні сільські поселення на лівобережжі Бузького лиману. **В останньому десятиріччі II ст. до н. е. Ольвія потрапила в залежність до царя Понтійського царства Мітрідата VI Євпатора, від якої звільнилась у 63 р. до н. е.** Місто поступово пустіло, а його жителі переходили на нижньодніпровські городища. **Нищівного розгрому Ольвія зазнала близько середини I ст. до н. е. від гетів під проводом Бурбісти.**

Життя в місті й на поселеннях хори відновилося близько рубежу нашої ери. **На відміну від попереднього часу сільські поселення мали укріплення.** Проте територія Ольвії скоротилася втричі, держава занепадала і поліс вже ніколи не досягав колишнього розквіту. У 70-х рр. I ст. в Ольвії **сарматські царі карбували свою монету**. Варвари активізують військово-політичну діяльність. Ольвія, яка раніше вела переважно наступальну зовнішню політику, обмежується обороною.

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

На **хорі післягетського часу** (кінець I ст. до н. е. – середина III ст.) нараховується наразі близько 65 поселень, в т. ч. на території Херсонщини – городища Станіслав 1, Золотий Мис, Скелька 1, неукріплене поселення Скелька 2, Олександрівка 1 і 2 на території Білозерського району і на Кінбурнській косі неукріплені поселення Бузове (біля однойменного хутора), Геройське 2 і Іванівка на території Голопристанського району. **У цей час кордони хори визначались укріпленими поселеннями.** Городища Скелька, Станіслав і Золотий Мис розміщувались на **високих важкодоступних мисах лиманів**, що забезпечувало захист з декількох боків балками, ярами та лиманами, а з напільної сторони їх захищали штучні оборонні споруди: рови, вали, стіни, башти. Так, вали (до 3 м висоти) були ґрунтові, їх гребні зміцнював палісад, а рови мали глибину 1,1-4,5 м і ширину наверху 5-10 м. Стіни шириною 1,1-6,5 м і висотою до 7-10 м поєднували еллінські та римські традиції фортифікації та мали башти – на городищі Скелька її розміри сягали 6,4 на 6,8 м з товщиною стін у 1 м.

Поступово до Ольвії, яка з трудом відбивала зростаючий наступ варварів, почала проявляти інтерес Римська імперія. Похід намісника Мезії **Тіберія Плавтія Сільвана** у 63-64 рр. силами VII легіона Августа здійснювався частково сухоходом, через Ольвійську хору. На цьому шляху на території хори було споруджено два військових табори для забезпечення походу. Проте не виключено, що римляни були введені до Ольвійського полісу ще раніше, у 56-57 рр., коли **Тіра** увійшла до римської провінції Мезія. **Теодор Моммзен** вважав, що до кінця 60-х рр. I ст. заступництво Риму поширилося на все Північне Причорномор'я. У II ст. **війська тавроскіфів** (етнонім, яким у римські часи позначали населення внутрішніх районів Криму), що загрожували Ольвії, на її прохання були розбиті **легіонами римського імператора Антоніна Пія**. Була укладена вигідна для Ольвії мирна угода. **В полісі був розміщений римській гарнізон.**

Розміщення в регіоні доволі значних військових сил (**підрозділи I Італійського, VI Македонського і XI Клавдієва легіонів, допоміжні загони фракійців I Кілійської і VI Астурійської когорт**) мало на меті **перетворити Ольвійський поліс в опорний пункт Риму на північному кордоні**, який при Антоніні Пії проходив на 350 км північніше Дунаю. Військова необхідність застала Рим перейти від військової та економічної експансії до спроби **колонізації Ольвії**, а першим кроком на цьому шляху стало розміщення значного **контингенту Мезійського війська.**

У другій половині II ст. розрізнені частини римських військ в Тавриці і Скіфії об'єднуються під команду **Трибуну I Італійського легіону**, що сприяло посиленню позицій римлян і зміцнило стабільність на хорі. В цілому цей час в історії контактів Риму і Північного Причорномор'я був періодом розквіту, посилення римського впливу, появи на хорі перших поселень черняхівської культури. **Стосунки між черняхівцями і ольвіополітами були мирними, їх захищали римляни й укріплення ольвійських городищ.** Інші групи варварів не наслідувались нападати на Ольвію, не забувши поразку від **військ Антоніна.**

У 197-198 рр. Ольвія була включена **Септимієм Севером** до складу **провінції Нижня Мезія.** На півночі з'явився новий супротивник – **готи.** Гарнізон Ольвії було поновлено, його частину розмістили на хорі. Вища влада в Ольвії переходить до «начальника провінції» як уповноваженого намісника імператора, тобто римська колонізація Ольвії остаточно завершується.

Освоєння регіону проводилось по-римському ґрунтовно. Значні кошти були виділені на **будівництво військових доріг**, які полегшували швидкий зв'язок між гарнізонами, поєднували між собою існуючі укріплені поселення, сприяли появі нових і **розвитку торгівлі.** У середині II ст. були збудовані на базі військових таборів в урочищі Дідова Хата (околиці селища Мала Кореніха в 7 км від Миколаєва) і біля с. Дар'ївка Білозерського району справжні **каструми – постійні військові поселення. Вони знаходились на відстані денного переходу, розміщувались в місцях переправ** (дар'ївський – на переправі через р. Інгулець) вздовж військової дороги з Мезії в Тавріку. **Поселення-фортеці мали стіни, башти, рови, прямокутну сітку вулиць з форумом, бані, каналізацію тощо.** З багатьох каструмів виникли міста - згадаємо Честер чи Манчестер у Великій Британії. На жаль, подібна доля не спіткала каструм у Дар'ївці.

Важливим елементом римської колонізації було colonial militum, тобто створення поселень ветеранів, яких наділяли землею. Зокрема, це **городище на Скельці** (біля с. Олександрівка Білозерського району), яке є найбільш яскравим прикладом використання римського військово-інженерного мистецтва у **будівництві земляних укріплень на Ольвійській хорі.** Тут же знайдено рельєф, близький до **рельєфу фракійських богів з Ай-Тодорської фортеці римлян на Південному березі Криму – саме фракійці** склали більшість римських частин в Ольвії, оскільки вони комплектувались в Мезії.

До середини II ст. н. е. чисельність населення більшості городищ була відносно стабільною і складала 200-400 чоловік (50-

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
100 дорослих осіб). Водночас населення Золотого Мису збільшилось до 1000-1500 мешканців.

У першій половині III ст. через Херсонщину проходила *via militaris* (військова дорога) з західнопонтійських міст в Північно-Східне Причорномор'я через Калатис, Томи, Тиру, Борисфен, Херсонес, Трапезунд і Арташате. Про це свідчить **римська військова карта**, зроблена фарбами на шкіряному покритті щита. До речі, з початку нашої ери степові райони Північного Причорномор'я в римських джерелах іменуються **Сарматією**.

Середина II – 30-і рр. III ст. були часом найбільшої стабілізації економіки перших століть нашої ери, але згодом почався занепад. **Ольвія зазнала нашествия готів у 232-238 рр., загинули поселення хори.**

Отже, в перші століття нашої ери територіально Ольвійська хора лише дещо скорочується. Проте кількість населених пунктів зменшується суттєво, вперше **поселення спеціально зміцнюються й уявляють собою доволі досконалі фортифікаційні комплекси, причому саме потреби оборони визначали місце розташування поселень.** Така продумана система захисту обумовила можливість успішного функціонування хори. Підсумовуючи наголосимо, що в межах сучасної Херсонщини у VI - V ст. до н. е. античне життя існувало на 6 невеличких поселеннях, а територія хори обмежувалась рубежем сучасного Станіслава. В період від останньої третина V до середини I ст. до н. е.) хора сягає р. Кошова, а освоєння території було більшим – поселення розташовуються через 2-4 км. Кількість поселень сягає 24, в т. ч. 9 відносно великих.

Нарешті, від рубежу нашої ери до середини III ст. на херсонській частині Ольвійської хори було 9 поселень - **городища і селища навколо них, неукріплені поселення на Кінбурнській косі.** Площа хори в основному збігається з попереднім часом, але відстань між городищами сягає вже 7-13 км. Не виключено, що по р. Інгулець проходив **римський лімес (захищений кордон),** що підтверджує **наявність військового римського табору (фактично фортеці)** у с. Дар'ївка (в літературі його інколи прив'язують до с. Ульянівка).

Після виведення римського гарнізону **закінчився греко-римський період і почався пізньоантичний.** Після нової навали готів 269-270 рр. почався занепад Ольвії, територію сільської округи зайняли **племена черняхівської культури.** Остаточного життя в Ольвії завмерло у третій чверті IV ст.

На 2009 р. було відомо 329 пам'яток Ольвійської хори, в т. ч. 107 – VI - V ст. до н.е., 152 – IV - I ст. до н. е. і 64 – перших століть нашої ери. За відомостями херсонських археологів на території нашої області налічується до 25 античних пам'яток та ще дві (поселення IV ст. до н. е. біля Антонівки) скоріш за все є античними. Двадцять пам'яток знаходяться в межах Білозерського району, Ягорлицьке поселення – в межах Голопристанського. Античні пам'ятки Херсонщини представлені поселеннями, городищами і ґрунтовими могильниками. Кілька пам'яток є багатошаровими.

Найбільше пам'яток відкрито біля с. Олександрівка – 2 поселення, 9 садиб (мали вкрай обмежений термін функціонування у IV ст. до н.е.) та городище. Набагато більш інформативними античними пам'ятками є багатошарові пам'ятки Олександрівка 1

(північніше с. Олександрівка), Бублікова балка і Скелька 1. Дві античні пам'ятки знаходяться в межах с. Станіслав. **Унікальним є Станіславське городище, на якому три з п'яти шарів є античними.** З письмових джерел відомо, що на Станіславському мисі (**мис Гіполая**) знаходився **храм Деметри – його рештки, очевидно, було розбито Дніпровським лиманом.**

До Ольвійської хори також відносять городища Золотий мис у с. Широка Балка, широкобалківський могильник, поселення в Павлютиній і Широкій балках (північніше с. Олександрівка), Костровське поселення (у селищі Янтарне), городище на Корабельному мисі і Білозерське поселення. Два античних поселення (кінець V – середина III ст. до н.е.) знаходяться біля с. Софіївка – Софіївка 1 і Глибока Пристань. Городище I - II ст. знаходяться між селищами Янтарне і Дніпровське. Культовий центр Ахіла знаходився на Тендрівській косі (Ахілову Бігу) за письмовими джерелами, причому виявлені у XIX ст. його залишки втрачено, а місце не зафіксоване.

Науковці розуміють під хорою сільську округу та належні полісу земельні володіння. В дослідження Ольвійської хори помітний внесок зробили і херсонці – **Г.Л. Скадовський, В.І. Гошкевич, Г.П. Крисін, І.В. Фабріціус, І.Д. Ратнер, В.П. Билкова, М.Й. Абікулова, В.Б. Пиварович.** На думку більшості дослідників, основним районом Ольвійської хори були узбережжя Березанського, Сосицького, Бузького і Дніпровського лиманів. Сфера ольвійських володінь не поширювалась північніше м. Миколаїв. Не з'ясованим залишається питання про належність

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

до хори пізньоскіфських городищ Нижнього Дніпра, про що йшлося вище. Дослідники не відносять до ольвійської хори і о. Тендра, який був загально еллінським культовим центром і лише періодично знаходився під опікою Ольвії.

Наголосимо, що визначення кордонів, меж і поселень Ольвійської хори продовжується протягом щонайменше останніх 65 років. Очевидно, що **межа хори, в тому числі на Херсонщині, визначається матеріальною культурою, особливостями житлових споруд, будівельною технікою, знахідками ольвійських монет та епіграфічних пам'яток, хронологією пам'яток, просторовими межами** тощо. До того ж, за аналогією із західними межами Ольвійської хори, можлива і неординарна ситуація. Так, на рубежі V - IV ст. до н. е. **існували поселення нової хвилі переселенців – іонійців, яким не вистачало місця на Ольвійській хорі**. Ці поселення входили в орбіту економічних, політичних і культурних інтересів Ольвії, можливо входили під її адміністративний та культурний протекторат та безумовно були частиною внутрішнього ринку. **Не виключено, що це були поселення відомих з джерел мікселінів.**

Приміром, дослідження 1991-2014 рр. Білозерського поселення (біля смт. Дніпровське Білозерського району) IV - III ст. до н. е. довело, що це було **поселення Ольвійської хори. Час його існування співпадає з часом функціонування «великої хори»**. Раніше його вважали пізньоскіфським. Вивчення нижньодніпровських поселень, в т. ч. за участю Археологічної експедиції Херсонського державного університету, довело, що поселення античного часу на північно-східному узбережжі Дніпровського лиману тяжіли до Ольвії. Друга група схожих між собою пам'яток – до скіфського Кам'янського городища (м. Кам'янка Дніпровська Запорозької області). Отже, східною межею Ольвійської хори є поселення Нижнього Подніпров'я – Софіївка I і II, Білозерка тощо. Відповідно Нижнє Подніпров'я було **фронтиром античного і варварського світів.**

Варті уваги у даному контексті **два важливих положення**. Не виключено, що **поселення Антонівка 2 було античним** (наразі воно вважається **скіфським або античним**). Принаймні північна межа хори Ольвії в Бузькому лимані проходила ще північніше, а наявність у греко-римський час римського табору біля Дар'ївки опосередкова свідчить про можливе оволодіння ольвіополітами цим районом і в попередні часи.

По-друге, на Білозерському поселенні виявлено **середньовічний археологічний матеріал часів Київської Русі, що свідчить про певну спадковість античності і**

середньовіччя. Перед русичами на цій території побували **сармати** (виявлені їх могили, впущені в культурний шар поселення), а пізніше – **половці**, що ховали небіжчиків аналогічним чином.

Ольвійська хора простиралася від міста на відстань максимум у 200-210 км, уявляючи собою майже суцільну смугу поселень та засвоєних земель. Ширина цієї території від узбережжя в середньому сягала 5 км (мінімальна – 2 км, максимальна – 10 км) і практично всі поселення були розташовані на березі. **Це зумовило величезну роль транспортного і промислового флоту в житті Ольвійської хори.**

Скажімо, тут не вироблялось (або вироблялось недостатньо) багато необхідних товарів (**вино, маслинова олія, столовий і парадний посуд, деякі види тканин, тара, ювелірні вироби, предмети художнього ремесла, культовий інвентар, зброя, деякі види будматеріалів** тощо), тому їх завозили. З хори **вивозили зерно, продукти скотарства, промислів** тощо. Все це здійснювалось **транспортним флотом**, оскільки він був зручним і дешевим, та й альтернативи просто не існувало. В Ольвії була достатня кількість корабельних майстрів, оскільки зберігались і розвивались у відповідності з місцевими умовами та потребами традиції метрополії. **Поліс був забезпечений корабельним лісом завдяки Гілеї.** Так, уже в середині VI ст. до н. е. тут були місцеві достатньо великі транспортні судна для перевозки лісу з Гелії для будівництва в Ольвії, що засвідчують епіграфічні джерела. Екіпаж

цих суден складався частково з рабів-гребців. Первісно ольвійський флот виконував каботажні перевезення. В подальшому морська торгівля пов'язала Ольвію з Північно-Західним Причорномор'ям від гирла Дунаю до Херсонесу. **З другої половини IV ст. до н. е. ольвіополіти розширюють плавання до Егейського моря,**

передусім Мілету.

У III - I ст. до н. е. в Ольвійській державі існував приватний і державний цивільний флот. Державний флот виконував під управлінням колегії навклерів перевезення великих партій вантажів для потреб полісу, наприклад, камінь для будівництва, продовольство з хори для потреб міста. **Закупівлею хліба займалась спеціальна колегія сітонів.** Приватний флот належав купцям та судновласникам. В цілому,

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
ольвіополіти налагодили торговельні стосунки з полісами, що розміщувались на шляху з Чорного до Егейського морів.

Мешканці Ольвії будували військові й цивільні кораблі. Вузькі та швидкісні військові мали вітрило і весла, вертикальний форштевень з тараном (гостроконечний виступ), високу корму. Від борта до борту йшли банки – сидіння для веслярів та бімси, поперечні горизонтальні скрепи шпангоутів, на які нашивались дошки зовнішньої обшивки. Такий поперечний набір суден до сьогодні використовується в суднах річкового флоту. Військові кораблі мали по 10-17 весел на кожен борт і два стернових весла. Очевидно, що **військовий флот з'являється на хорі при загостренні стосунків з сусідніми варварами, для охорони торгівлі від піратів і т. п.**

Більш звичними для хори були торговельні, транспортні та промислові судна без тарана, з округлим носом, переважно вітрильні, хоча промислові мали й весла. Якорі (переважно декілька для судна) виготовляли з **каменю, дерева, свинцю**, на палубі влаштовували надбудови, а для керування важкими рульовими веслами застосовувались важелі та блоки. Днище й борти нижче ватерлінії покривались свинцевими листами задля забезпечення від гниття й обростання.

Утворенню Ольвійської хори сприяла й **етнодемографічна ситуація в Нижньому Подніпров'ї.** Так, на початку створення хори місцевого населення практично не було. Лише на початку V ст. до н. е. до кордонів хори наближаються **кочів'я скіфів**, але в цей час хора вже існувала.

З кінця V ст. до н. е. почалось повторне масове заселення хори. Найближчими сусідами ольвіополітів у VI ст. до н. е. були **кочові та напівкочові скіфи**, але військово-політична ситуація залишалась стабільною до середини VI ст. до н. е. і в цілому мирною, оскільки поселення залишались неукріпленими. У всякому разі численні **знахідки в скіфських курганах грецьких виробів** свідчать про стійкі зв'язки скіфів з ольвіополітами. Більше того, під час походу у 331 р. до н. е. **Зопіріона** на Ольвію скіфи виступили проти македонян.

Різде **погіршення військово-політичної ситуації** відбувається приблизно в середині VI ст. до н. е. Скіфи степів Подніпров'я, як свідчить **декрет на честь Протогена**, вимагали від Ольвії данини, але **ворожості не виявляли і навіть надавали відстрочку на сплату «дарів».** Походи воєнничих кельтів знищили гетьські, скіфські та грецькі поселення в Буго-Дністровському межиріччі, але хору на території Херсонщини не зачепили.

Очевидно, що кліматичні зміни III ст. до н. е. призвели до масових переселень кочовиків і до військових зіткнень з населенням хори, причому ці зіткнення науці відомі в **Гілеї**. На середину II ст. до н. е. припинили існування останні сільські поселення на лівому березі Бузького лиману.

Після гетського погрому близько I ст. до н. е. Ольвія доволі швидко відроджується. Практично одночасно з нею **відновлюється життя сільських поселень і хора** після тривалої перерви знов **включається в орбіту економіки полісу**.

На початку нашої ери ольвіополіти на хорі мали **укріплені городища**, поруч з якими були **нижньодніпровські «пізньоскіфські» городища і неукріплені селища черняхівців**. У цей час у Північно-Західному Причорномор'ї відбулась тісна **взаємодія грецьких і варварських елементів, що проявилось в еллінізації варварів і варваризації еллінів** і супроводжувалось народженням **нових етнічних спільнот**. Ці зміни були складовою єдиного процесу, що проходив у перші століття нашої ери практично по всій периферії античного світу.

На становище хори впливало два фактори: **по мірі посилення позицій Риму Ольвія ставала одним з форпостів у протистоянні з варварами** і, по-друге, **Ольвія була змушена підтримувати в максимально можливій мірі мирні стосунки з тими ж варварами**. Навколо Ольвії мешкало неоднорідне населення з власне **еллінів**, вихідців зі східних римських провінцій (**фракійців, гетів, даків**), **еллінізованих представників** місцевої знаті, **сарматів** і згодом **германців**. В цьому середовищі почала формуватися **черняхівська культура**. Але це вже інша історія.

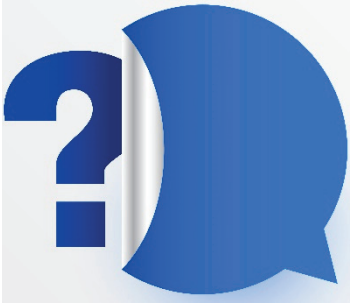
В житті сільської хори виняткову роль відігравала **військова справа**, яка в цілому відповідала античним тенденціям. **В основі військово-політичної доктрини була стратегія захисту хори, що не виключало проведення локальних наступальних дій**. Ольвія **не мала постійної армії**, військо складалось з вільних громадян (власне **міліція**). Лише у форсмажорних обставинах, як під час вторгнення у 331 р. до н. е. македонського війська Зопіріона, до війська залучали ксенів і рабів.

Основну військову силу складали важкоозброєні піхотинці з економічно спроможних селян. Гопліт мав за свій коштів придбати дороге важке озброєння – щит, меч, кинджал, списи, шолом, кірасу, поножі. **Кіннота відігравала допоміжну роль** насамперед через свою нечисельність – придбати й утримувати бойового коня, важку і дорогу зброю могли лише заможні громадяни. В **легкій піхоті** служили бідні, оскільки відповідне озброєння (лук зі стрілами, пращу, кинджал, невеликий щит)

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
коштувало дешевше. Також біднота служила в гарнізонах фортець – обслуговувала захисні машини, несла варту тощо. Втім у сутичках з варварською кіннотою значення грецької легкої піхоти і кінноти було важливим. **Не виключено, що частину зброї ополченці отримували з державних арсеналів. Мала Ольвія і військовий флот.**

Щодо **кількості населення**. В кінці VI ст. до н. е. (**період розквіту хори архаїчного часу**) населення міста сягало **6 тис.**, хори – 10-16 тис., тобто на Херсонщині могло мешкати до 1 тис. осіб. В **період скорочення хори** (перша чверть V ст. до н. е.) населення хори коливалось від 2,8-4,2 тис. до 5,0-7,6 тис. В IV ст. до н. е. (**період розширення хори**) населення Ольвії складало 14-21 тис., хори – 28-31 тис., тобто на території нашого краю орієнтовно проживало до 3 тис. чоловік. У час **максимального розвитку сільської хори** (остання третина IV – перша половина III тис. до н. е.), виходячи з площі сільгоспугідь і відповідної кількості робітників, населення хори оцінюється у **31,3-39,4 тис. осіб**, в т. ч. 6,3-7,9 тис. працездатних чоловіків.

Очевидно, на Херсонщину в такому випадку приходилось приблизно 5-6 тис. осіб, в т. ч. 1-1,2 тис. дорослих чоловіків-землеробів. В кожному домогосподарстві в середньому нараховувалось 5-6 членів, причому щільність поселень сягала 2,2 домогосподарств навіть у VI - V ст. до н. е. Природно, що кількість населення була різною в різних типах поселень – від 10-15 осіб на хуторах до 500-600 у значних поселеннях. У римський час населення досягло максимуму у кінці II ст., але обрахувати його чисельність навіть орієнтовно наразі важко.

Питання для самоперевірки:

1. Які три основних етапи визначено науковцями в історії Ольвії та Ольвійської хори?

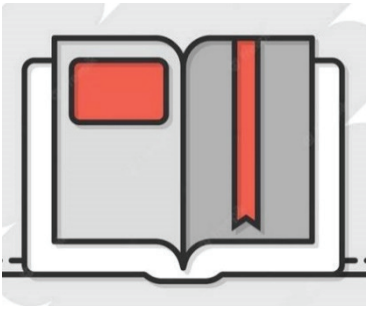

2. Які поселення елліністичного часу на території Херсонщини були сезонними промисловими стоянками ольвійських рибалок та пастухів?

3. За яких обставин Ольвія потрапила у залежність до царя Понтійського царства Мітрідата VI Євпатора?

Термінологічний словник

Антонін Пій – Божественний Антонін Пій (86-161), римський імператор з династії Антонінів. З 139 р. Антонін Пій носив титул «Батько Вітчизни». Мав низку спеціальних титулів за свої перемоги: Britannicus – «переможець британський» з 142 р., Germanicus – «переможець германський» з 144 р., Dacicus – «переможець Дакії» з 156 р.

Прізвище Пій, тобто Благочестивий, одержав за відсутність явних пороків під час правління. Належав до стародавнього роду з Ланувії, був сенатором столиці. Сучасниками вважався справедливим володарем із доброю вдачею. В продовження всіх двадцяти років свого управління, протягом якого він із великою пишністю відсвяткував дев'ятисотий ювілейний рік міста Риму, вів оборонну політику розвитку. Продовжував політику Адріана, уникав війн і для укріплення кордонів, зводив оборонні споруди, найвідоміша з яких вал Антоніна, або стіна Антонія. Його дочка вийшла заміж за Марка Аврелія Антоніна. Помер Пій 21 березня 161 р. від гарячки, яка тривала лише кілька днів. У той час на теренах країни вирувала моровиця, можливо, чуми («Чума Антоніна»). Отже, не виключають, що саме від неї помер імператор. Крім того не виключають можливість малярії, черевного тифу, пневмонії. Не маючи спадкоємця по чоловічій лінії, передав владу своєму зятеві.

Антонін – Андрій Іванович Капустін, 1817 – 1894. Церковний діяч, учений, письменник. Народився в с. Батурицьке Пермської губернії (нині с. Батурино Курганської обл., РФ) у сім'ї священика. Навчався в Далматовському духовному училищі, Пермській та Катеринославській духовних семінаріях. Київській духовній академії (1839 – 1843). Магістр богослов'я. Викладав у Київській духовній академії німецьку та грецьку мови, герменевтику, догматичне та викривне богослов'я. У 1845 р. прийняв постриг. Архімандрит і настоятель російських посольських церков у Афінах і Стамбулі, голова Російської імператорської духовної місії в Єрусалимі. Член Київської, Московської та Санкт-Петербурзької духовних академій та багатьох наукових товариств: Афіньського товариства шанувальників просвіти й Афіньського археологічного товариства, Російського археологічного товариства, Одеського товариства історії та спіарожитностей, товариства шанувальників духовної просвіти, Німецького східного археологічного товариства, Церковного-археологічного товариства при Київській духовній

академії. Автор наукових праць з історії церкви, церковної археології, грецької палеографії, Колекціонер східних старожитностей і рукописів, значна частина яких ще за його життя була подарована різним установам, зокрема Церковно-археологічному музею при Київській духовній академії: «глаголичні аркуші». «Слепченський Апостол». Залишки його дарів і нині складають найцінніші частини експонатів давньогрецьких старожитностей Київського державного історичного музею та зібрання грецьких рукописів Інституту рукопису НБУВ. Архів зберігається в ЦДІА Санкт-Петербурга: ф. 834, оп. 4, частина – в Києві в інституті рукопису НБУВ, ф. XIII.

Аріапіф – один із скіфських царів. Час життя та правління Аріапіфа визначається в межах V ст. до н.е., відомо лише, що він підступно вбитий царем агатірсів Спаргапіфом, а його син Скіл був сучасником царя фракійського племені одріссів Сіталка. За часів Арвапіфа встановлюються міцні контакти з грецькими колоніями та фракійськими племенами. Так, одна з дружин Аріапіфа була гречанкою за походженням родом з Істрії. Сам Аріапіф мав в Ольвії довірену особу чи намісника на ім'я Тімн.

Арії (арійці), **арійський міф**. Арії – термін для позначення: 1) народів індоєвропейської мовної спільноти: у 1786 р. англійській учений В.Джонс висунув гіпотезу, що санскрит, давньогрецька, латина, перська та деякі інші мови мають спільне походження. Ідея В.Джонса була поглиблена й розроблена у працях німецьких учених Ф.Боппа, А.В.Шлегеля та ін. 2) прадавньої спільноти, що начебто (згідно з расово-антропологічними теоріями XIX-XX ст.) заклала біологічні й культурні засади арійської раси. У найдавніших індоіранських пам'ятках аріями називали, на відміну від сусідніх або підкорених народів, повноправних людей. Від слова арії походять кілька географічних назв: Арьяварта – центральна частина Північної Індії («країна аріїв», яка, за легендами давніх індійців, населена «благородними людьми»), сучасна назва Ірану (від «країна аріїв») та ін. Назва арії відома також як племінна самоназва: мідійське плем'я арізанти (плем'я аріїв), сарматське плем'я аріїв та ін. Первісну батьківщину аріїв більшість дослідників спочатку локалізували у тих чи інших регіонах Північної Індії. З поширенням расово-антропологічних теорій почали висуватися й інші припущення щодо прабатьківщини аріїв: Скандинавія – німецький геолог К.Пенк, Північна Німеччина – німецький мовознавець Г.Гірт, наддунайські степи – англійські вчені Г.Джайлс, Е.Рапсом, Північне Причорномор'я – німецький філолог Т.Бенфей, англійський археолог Г.Чайлд, Середня Азія – німецький історик Е.Мейер, М.Мюллер, Північний Сибір – індійський вчений

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Б.Тілак, Тібет – індійський історик Н.Шастрі та ін. У сучасній науці питання про прабатьківщину аріїв та їхнє переселення до Індії й досі залишаються дискусійними. У науковій та суспільно-політичній думці XIX-1-ї половині XX ст. ідеї, пов'язані з обстоюванням вишості арійської раси, стали основою теорій, які використовувалися задля піднесення національної гордості, зокрема, французів, американців, німців. Вперше ідеї про расову вищість та арійське домінування висловив французький соціолог і письменник, засновник расово-антропологічної школи Ж.Гобіно у студії «Есе про нерівність людських рас» (1839-1840). Він стверджував, що раси відрізняються не тільки фізично, а й духовно, і вбачав негативні наслідки змішування рас, зокрема, у виродженні та занепаді європейської культури. Він вважав також, що в Європі тільки арійська раса здатна до культурного, розвитку. Наприкінці XIX-початку XX ст. німецький соціолог англійського походження Г.С.Чемберлен у праці «Основи дев'ятнадцятого сторіччя» (1899) та німецький композитор і драматург Р.Вагнер спопуляризували в Німеччині міф про домінацію аріїв в європейській культурі. Цей міф за доби гітлерівської Німеччини став підставою для претензій германізму на національну (расову) вищість. У нацистській літературі 20-40-х рр. XX ст. арійці (переважно німці) були однозначно проголошені т. зв. вищою арійською расою («чистою расою») стосовно інших націй. На основі арійської расової теорії у гітлерівській Німеччині обґрунтовувалася доцільність та необхідність фізичної ліквідації тих націй, які вважалися неповноцінними, біологічно нижчими за арійців. З проблемою аріїв пов'язана циркуляція численних міфів та ідей містично-релігійного, етнокультурного та морально-психологічного спрямування.

Арпоксай – герой скіфської, етногенезної легенди. За Геродотом, це середній син міфічного першопредка скіфи Таргітая прабатько катіарів і траспіїв, що входили до племені околотів. Етимологія імені Арпоксай спірна: одні з дослідників інтерпретують його на основі іранських діалектів, інші вважають, що воно має належати ще доірайському населенню причорноморських степів.

Афіней – II – III ст. давньогрецький письменник, народився в Єгипті. До його твору «Бенкетуючі софісти» включено багато уривків із втрачених праць античних авторів. Серед них є фрагменти, в яких описано географію та історію Скіфії.

Афінський морський союз – Афінський союз, Афінський морський союз – у Стародавній Греції – назва двох військових коаліцій, основну роль у яких відігравали м. Афін.

Перший Афінський союз або Делійський союз, Делійська симахія було створено у 470-х рр. до н.е., після поразки Персії у битві біля Платеї у 477 р. до н. е. Після цієї битви гегемонія флоту м. Афін в Егейському морі була незаперечною, що змусило м. Спарту відмовитися від намагань об'єднати грецькі поліси довкола себе. Афінський союз об'єднував понад 200 міст. До 454 р. до н. е. скарбниця Афінського союзу розташовувалася у святилищі Аполлона на острові Делос, а потім її було перенесено до м. Афін. Афінський союз забезпечував безпеку плавань в Егейському морі й, таким чином, вплинув на розвиток торгівлі як між грецькими містами, так і з іншими землями. Після укладення Каллієвого миру у 449 р. до н. е. і припинення збройного протистояння між грецькими полісами та Персією початкова оборонна роль Афінського союзу поступилася місцем функції збереження гегемонії м. Афін, причому м. Афін використовували свою роль у ньому для прямого втручання у внутрішні справи членів союзу. У 450-х рр. до н. е. членські внески полісів – членів Афінського союзу змінилися даниною м. Афінам. Від 440-х рр. до н. е. Афінський союз став поступово розпадатися.

У 431 р. до н. е. розпочалася 11 Пелопоннеська війна між 1-м Афінським союзом під проводом м. Афін і Пелопоннеським союзом під проводом м. Спарті. Вихід членів Афінського союзу із об'єднання став масовим у 410-х рр. до н.е., після невдалої Сицилійської експедиції флоту Афінського союзу з метою підкорення м. Сіракуз у 415 – 413 рр. до н. е. 1-й Афінський союз був офіційно ліквідований у 404 р. до н.е., після поразки м. Афін у Пелопоннеській війні.

Другий Афінський союз було укладено у 378 р. до н.е.; основною його метою було протистояння м. Спарті. Умови Другого Афінського союзу унеможливляли втручання м. Афін у внутрішні справи інших членів союзу і введення гарнізонів військ м. Афін на територію полісів-союзників. Раду союзу (синедріон) було сформовано на рівноправних умовах: кожен поліс отримав 1 голос. Місцем перебування синедріону були м. Афін. На момент найбільшого розширення Другий Афінський союз включав близько 70 міст. Після перемоги м. Фів над м. Спартою в Битві біля Мантиней та послаблення обох цих полісів 362 р. до н. е. і завершення протистояння з ними м. Афін почали використовувати Другий Афінський союз як інструмент для встановлення своєї гегемонії у Греції. Це призвело до війни між м. Афінами і деякими членами

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

союзу, наслідком якої стала поразка м. Афін і фактичний розпад Другого Афінського союзу. Формально Другий Афінський союз продовжив існувати до 338 р. до н. е. Приводом для його офіційної ліквідації була поразка м. Афін у війні проти Філіппа II Македонського та створення останнім Коринфського союзу, об'єднаний флот якого мав використовуватися у війні проти Персії.

Бурібіста – Берібіста, Бурібіста, Бойребіста – цар Дакії в 70 до н.е. – 44 до н.е.. Підкорив сусідні племена й створив могутнє царство, що після його смерті розпалося, увійшовши до складу Мезії. У першій половині I ст. до н.е. гето-дакські племена досягли високого рівня розвитку. Відбувся перехід до нового типу господарства, заснованого на грошових відносинах. Міцні зв'язки з грецьким етносом, прагнення аристократії зміцнити свій вплив – всі ці чинники значно сприяли об'єднанню племен. Іншою основною причиною стали зовнішні загрози. На заході і північному заході посилювалися кельти. На сході тиск на територію гетів чинили скіфи, бастарни та сармати. Але найнебезпечнішими ставали римляни, які після завоювання Греції і Македонії впритул підійшли до дако-гетських земель. Всі ці чинники сприяли об'єднанню гето-дакських племен, під керівництвом Берібісти. Його правою рукою в управлінні державою став первосвященик Деценей. Страбон повідомляє про долю Берібісти: «Гет Бурібіста, узявши в руки кермо влади над своїм народом, визволив його з великих знегод, породжених нескінченними війнами, і так далеко просунув в справі ремесел, що за короткий строк створив велику імперію, підпорядкував собі більшість сусідів. Навіть римляни його боялися, бо він безстрашно переправлявся через Істр і здійснював набіги на Фракію до самої Македонії і Іллірії. Щоб зміцнити свою владу, Бурібіста радився в справах з Деценеєм, знахарем, що скитався у минулому по Єгипту і який знав багато прикмет, по яких він вгадував бажання богів. Вважалося, що Деценей, як свого часу і Замолксіс, був пройнятий божественним духом».

Основа, ядро його нової держави розташувалося на півдні теперішньої Трансильванії в районі Орештійських гір. Це місце було найкраще захищене природними перешкодами, а також тут знаходилися значні запаси мінеральних ресурсів. Ядро держави було значно укріплене. За свідченням істориків площа приблизно 150 км² була перетворена в могутню фортецю. Це є свідченням того, що була налагоджена міцна централізована влада. Починаючи з Орештійських гір, влада Бурібісти розповсюдилася на всі землі, зайняті гето-даками. На сході територія розповсюджувалася до річки Буг. На півдні Бурібіста зумів зупинити експансію римлян на рубежі Балканських гір. На заході і північному заході були розбиті

кельтські племена. Бурбеста створив крупну державу монархичного типу. Вищою групою населення була шляхта, яка робила вплив на управління державою, зокрема у військовій області. Влада збирала данину (різних видів) з місцевих племінних общин і формувань. В оточенні царя полягали радники, високе положення серед яких займав Деценей. Служителі церкви (священники) вибиралися в основному з представників шляхти. Бурбеста величезну увагу приділяв армії. Чисельність армії Дакії становила 200 тис. воїнів, за свідченням Страбона, що було крупною військовою силою. Бурбеста замінив місцеві грошові знаки римськими денаріями. Згідно зі Страбоном Бурбеста був убитий під час заколоту. Його, швидше за все, організували незадоволені політикою Бурбести зміцнення централізованої влади шляхтичі. Але не можна виключати і версію організації вбивства Римом. Після смерті Бурбести держава розпалася на 4 частини. Історичне значення періоду правління Бурбести велике. Він зумів створити першу об'єднану державу гето-даків, яке розповсюдилося на всій території проживання цих племен. Держава Бурбести стала першою монархією аристократичного, військового і церковного типу, податного суспільства на території гето-даків.

Варварство – поняття, що являє собою опозицію поняття «цивілізація», своїм походженням пов'язане з протиставленням «ми – інші» або «свої – чужі». У давніх греків та римлян варварами були всі, хто не поділяв їх мови та культури. Негативний образ «чужого» став основою для вживання поняття «варварство» у переносному значенні «грубощі, руйнування культурних цінностей, невігластво». Інше значення: друга з трьох епох: дикість, варварство, цивілізація, у запропонованій в 1760-х рр. шотландським філософом і істориком Адам Фергюсоном й усталеній у європейській історичній науці XVIII – XIX ст. періодизації історії людства. Потужне обґрунтування цієї теорії дав американський етнограф Льюїс Морган. За його концепцією варварство починається відтоді, коли було винайдено і набуло поширення гончарне виробництво, і завершується появою письменності. Періодизацію Морган сприйняв Фрідріх Енгельс і використав її у своєму творі «Походження сім'ї, приватної власності, держави». Ця концепція сьогодні вважається застарілою.

Гілея – лісиста країна, відома з античної класичної традиції: Геродот, Пліній Старший та епіграфіки. Місце проведення священних змагань. Локалізується на Кінбурнському півострові у Чорному морі та поблизу нижньої течії Дніпра.

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Гіпаніс – стародавня назва річки Південний Буг, Згадана у творах Геродота серед найбільш значних рік Скіфії. Її загальну довжину він визначає дев'ятьма днями плавання вниз по річці. Зустрічається у творах Страбона, Плінія Старшого, Арріана Флавія.

Елітаризм – підхід в історичній науці – методологічний напрям в історіографії, згідно з яким рушійним чинником історичного процесу є дії провідної верстви суспільства – еліти. Своїми коріннями підхід сягає античної філософії Платона, Арістотеля, історіографії доби Відродження (італійський політичний мислитель Н.Макіавеллі). Як науковий напрям він сформувався в політичній історії XVIII–XIX ст. під впливом ідейромантизму Т.Карлейля, волюнтаризму Ф.Ніцше. У другій половині XIX ст. стає складовою частиною державницького напрямку в історіографії Німеччини, Польщі, Російської імперії, а у XX ст. і в Україні: В.Липинський, В.Дорошенко. Напочатку XX ст. він збагачується ідеями з соціології та політичних наук (італійські соціологи В.Парето, Г.Моска, Р.Міхельс), зазнає впливу з боку консерватизму (Х.Ортега-і-Гассет, П.Вірек, американський соціолог Д.Белл), інтелектуальних течій критики т. зв. масового суспільства, близьких до них теорій циклічності (О.Шпенглер, А.-Дж.Тойнбі). Первісно поняття "еліта" тлумачилося як спадкова аристократія або як аристократія духу. Поступово воно "соціологізувалося" і сьогодні ототожнюється переважно з такими поняттями, як "професійна еліта" (В.Парето), "провідна верства" (В.Липинський), "активна меншість" (А.-Дж.Тойнбі), "меритократія" (П.Вірек), "білі комірці" (Д.Белл). Подекуди воно визначається в біоенергетичному сенсі, наприклад, як "пасіонарії" (А.Гумільов). Проблеми еліти є важливим напрямом досліджень у соціальній історії, історичній антропології.

Еллінізація варварів або **романізація** або **латинізація** – процес культурної асиміляції Стародавнім Римом підлеглих народів: італіків, кельтів, іберів, германців, даків, греків, берберів, фінікійців, юдеїв. Тривала від VI ст. до н. е. до V ст. н.е., від часів постановня Римської Республіки до падіння Римської імперії. Відбувалася у провінціях. Особливо інтенсивно проходила в Середземномор'ї: Італія, Іспанія, Галлія, Сицилія, Сардинія, Корсика, Балеарські острови. Супроводжувалася запровадження на підлеглих територіях римських колоній та римського права, а з ним і римської культури: латини, звичаїв, побуту, техніки, мистецтва, архітектури тощо. З III ст. важливим чинником романізації стало надання римського громадянства вільному населенню імперії, а з IV ст. – поширення християнства. В результаті романізації утворилася європейська універсальна культурна спільність, в межах якої постали держави романських та

романізованих германських народів. У пізньоримській та італійській історіографії процес романізації сприймався як цивілізаційна місія Риму серед варварів.

Епіграфічні джерела (епіграфіка) – грецькою – напис – історико-філологічна дисципліна, що вивчає написи на твердих матеріалах: камені, кераміці, дереві, на металевих, кістяних та ін. предметах. Виділяють написи на стінах будинків, кам'яних стелах, надгробках, монетах (нумізматика) і печатях (сфрагістика), на фресках та іконах, а також видряпані на різних речах. Застосовувані в епіграфіці класифікаційні схеми написів будуються як на їхніх (написів) формальних ознаках (матеріал, знаряддя письма), так і на їхньому змісті та мовних особливостях. Головні завдання епіграфіки: визначення місця і часу створення написів, що зближує епіграфіку з палеографією, дослідження закономірностей некнижного письма і некнижної традиції, реконструкція цілісних текстів написів, які зазнали механічних та інших ушкоджень. Епіграфіка як наукова дисципліна сформувалася на початку ХІХ ст. Першою науковою працею з епіграфіки став "Корпус грецьких написів" *Corpus inscriptionum graecarum*, що видавався протягом кількох десятиліть німецьким ученим А.Беком. Справу А.Бека продовжили і продовжують інші дослідники античного світу. В річищі цієї традиції історик античності В.Латишев створив звід грецьких і латинських лапідарних написів, знайдених на території Російської імперії, зокрема в Україні. Найдавніші з відомих сьогодні епіграфічні пам'ятки на території України з'явилися в VI ст. до н. е. – в античних державах Північного Причорномор'я. Це графіті – написи, нанесені гострим знаряддям, головним чином, на керамічному посуді та його уламках. Черепки як найбільш дешевий і придатний для накреслень матеріал використовувалися в VI–V ст. до н. е. для написання на них листів, шкільних вправ і як бюлетені для голосування. На багатьох грецьких кубках прокреслено імена їхніх власників, а також застольні написи і присвяти богам. Всі перелічені види графіті виявлені при розкопках античних міст, поселень і некрополів Північного Причорномор'я. Набагато менше тут знайдено графіті на свинцевих пластинках з листами і заклинаннями. Після того, як від III ст. до н. е. у всьому античному світі папірус став достатньо дешевим матеріалом для письма, техніка графіті поступово майже повністю виходить з ужитку. Їй на зміну прийшла техніка письма на папірусі, а далі з II ст. до н. е. на пергаменті (палеографія). Ще один вид епіграфічних пам'яток – написи на камені. Вони були поширеними в давньому світі аж до присмерку античної доби. Нині саме такі написи є важливим,

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

нерідко єдиним джерелом інформації про особливості політичного, економічного, релігійного життя античних держав Північного Причорномор'я. Серед таких записів на камені є: державні постанови і закони, присяги, угоди з іншими державами, накази і листи урядовців, присвяти богам, почесні і буденні записи, імена переможців на спортивних і музичних агонах (змаганнях), манумісії (юридичні свідоцтва про умови відпускання раба на волю), епітафії. У давнину мармурові або вапнякові стели з текстами декретів виставляли на центральній міській площі або біля головних храмів. Декретами регулювали різні сторони політичного та економічного життя давньогрецького поліса. Наприклад, у IV ст. до н. е. в Ольвії було видано декрет про використання в платежах виключно місцевих грошей і про умови обміну іноземних золотих і срібних монет на місцеві. До херсонського декрету на честь полководця понтійського царя Мітрідата VI Євпатора Діофанта включено опис переможної війни зі скіфами на чолі з Діофантом у II ст. до н. е. Особливу групу декретів складають проксенії – постанови, що дарували різні привілеї іноземцям, які надавали різні, головним чином, економічні, послуги державі. Проксенії містять важливі свідчення щодо динаміки зв'язків античних міст Північного Причорномор'я з багатьма давньогрецькими державами. Важливим історичним джерелом римського часу є укази та листи царів та імператорів, їхніх намісників та інших посадових осіб. Такими є лист боспорського царя Полемона до ради й народу Херсонеса Таврійського, листування цього міста з римськими властями з приводу податків. Кілька боспорських написів перших століть н. е. містять манумісії. На вівтарях, фронтонах храмів і постаментах статуй нерідко робилися написи з присвятами різним богам. Будинкові написи часто мали форму присвят із вказівкою імені божества, на честь якого зводилася споруда. Крім того, в написах вказувалося, на чий кошт велося будівництво чи здійснювався ремонт оборонних стін і башт, храмів, лазень, портиків та ін. Найбільш значну групу лапідарних написів складають надгробні написи. В більшості з них указано лише ім'я небіжчика із додаванням імені його батька, а в надгробних написах заміжньої жінки – імені її чоловіка. Є й віршовані епітафії, найчастіше їх знаходять під час розкопок у Херсонесі та в містах і поселеннях Боспору Кіммерійського. Написи з античних міст Північного Причорномор'я виконані в основному давньогрецькою мовою, лише невелика кількість – латиною, переважно це надгробки римських легіонерів, які служили в Ольвії та Херсонесі, іноді їхніх дружин, дітей, рабів і вільновідпущеників; збереглися також кілька невеликих вівтарів з присвятами римським богам.

Етнодемографія – грецькою – етнос і народ, латиною етнос і описування – наука, яка вивчає етнічні (групові) відмінності в демографічній поведінці представників етнічних спільнот, вплив імміграції та еміграції на ситуацію на ринку праці, на динаміку етнонаціональної структури суспільств, на формування структурованого етнічного простору

Зопіріон – латиною Zopyrionis, praefecticius in Scythia загинув у 331 до н. е. – один з полководців Александра Македонського та його намісник у Фракії. У 331 р. до н.е., за іншими свідченнями у 325 р. до н.е., здійснив похід із Фракії узбережжям Евксинського Понту до Ольвії, взяв її в облогу. За цих обставин влада Ольвії вирішила надати волю рабам, іноземцям, ліквідувати боргові зобов'язання й таким чином заохотити нові сили до оборони міста. Як зазначає Б.Фармаковський, до нових списків громадян було внесено і велику кількість «неіноземців», але жителів Ольвії – представників місцевого населення, насамперед, скіфів. Врешті Зопіріон не зміг взяти місто й був змушений відступити. На зворотному шляху до Фракії на військо напали скіфи й повністю його знищили. Зопіріон загинув у цьому бою. Свідчення про Зопіріона є у творі «Сатурналії» римського державного діяча й письменника Амвросія Теодосія Макробія.

Каботажні перевезення здійснює каботажний флот – група суден, які залучені тільки в каботажні перевезення вантажу і пасажирів вздовж морського берега однієї держави. По суті, це судна малого каботажу, які з декілька причин не мають дозвіл на далеке плавання.

Каструм – латиною – військове поселення чи табір, був важливим елементом римської військової справи. Каструм служив вихідним пунктом для проведення військових операцій, битв. Постійні гарнізони, які перебували в каструмі, у силу своїх господарських потреб сприяли економічній структуризації регіону і його романизації. Завдяки каструмам Римська імперія змогла утвердитися не тільки на берегах Середземного моря, а й підкорити ряд внутрішніх регіонів Європи: Галлію, Дакію, Мезію, Іберію, Паннонію, залучивши їх населення до римської системи цінностей. Численні сучасні міста походять від військових поселень римського війська. Міста, що виростили з римських військових таборів: Відень – столиця Австрії. Заснований як римський каструм Віндобона Vindobona. Кельн у Німеччині. Заснований як поселення Oppidum Ubiorum, надалі звався Colonia Claudia Ara Agrippinensium, від місцевої адаптації першого слова якої й походить його сучасне ім'я. Бонн – місто в Німеччині, колишня столиця ФРН. Заснований як

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
військовий табір Бонна *Bonna*. Майнц – місто у Німеччині. Заснований як військовий табір *Mogontiacum*. Англійські міста Честер, заснований як каструм *Deva Victrix*, Манчестер, заснований як каструм *Мамукіум* або *Манкуніум* *Mamucium*, *Mancunium*. Інші англійські міста, назви яких закінчуються на «-кастер», «-честер», також пов'язані з давньоримськими військовими таборами тому, що давньоанглійські слова *caster*, *cester*, *chester* походять від *castrum*.

Кельти – галати назва близьких за мовою та матеріальною культурою індоєвропейських племен, які в 2-й половині I тис. до н. е. мешкали на просторах від сучасної Північної і Західної Іспанії до Малої Азії, Угорщини, Румунії та на Британських островах. Стали відомі в греко-римському світі в V ст. до н. е. Початковою областю їхнього розселення була територія на північному заході від Альп. На теренах сучасної України кельти досягли Закарпаття. Припущення, що їхні поселення можуть бути виявлені в Середньому Подніпров'ї, поки що не є достатньо обґрунтованим. Кельтські племена не були об'єднані в союз чи державу, проте мали спільну матеріальну культуру, мову та релігійні традиції. Опановуючи все нові й нові землі, вони вступали в різноманітні контакти з племенами інших етнічних спільностей. У ході таких взаємодій на окремих територіях місцеве населення було кельтизоване, але в більшості випадків кельти змішувалися із автохтонами й разом з ними формували нові культури. Вплив кельтів на розвиток європейської людності був надзвичайно потужним. Насамперед він проявився в піднесенні їхньої економіки, пов'язаної з виникненням великих центрів з видобутку й обробки заліза, зокрема на території сучасної України – Галіш-Ловачка, Ново-Клиново, великих гончарних майстерень. Археологічним еквівалентом кельтів у Закарпатті вважаються носії латенської культури, пам'ятки якої представлені сьогодні неукріпленими поселеннями, ремісничими центрами, курганными могильниками, різноманітними скарбами. Переважна більшість цих пам'яток датується серединою III – серединою I ст. до н. е. За своїм походженням це була змішана кельто-фракійська культура, що проіснувала в Закарпатті бл. 200 років і сприяла поширенню досягнень мешканців Західної Європи в східном напрямку.

Галати – союз кельтських племен, які вдерлися в Малу Азію в 278 – 277 рр. до н.е.

Кіннам Іоанн бл. 1144 – після 1185 рр., візантійський історик. Походив з аристократичної родини Кіннамів, відомої з I ст. до н. е. При дворі імператорів Візантії обіймав посаду імператорського граматака (секретаря). Автор кількох літературних та історичних

творів, серед яких найціннішим є "Короткий огляд діянь блаженної пам'яті василевса і багрянородного государя Іоанна Комніна та оповідання про звершення сина його і багрянородного государя Мануїла Комніна", який у деяких працях істориків називається скорочено "Короткий огляд". Цей твір присвячений історії Візантії 1119–1185 рр. у тісному зв'язку з історією багатьох країн Європи і Азії, зокрема Угорщини та Київської Русі. Серед основних сюжетів оповіді найбільший інтерес викликають свідчення про угорську політику імператорів Мануїла I Комніна, в сферу якої потрапили Галицьке князівство та інші давньоруські князівства. Крім повідомлень про історію Русі доби удільної роздробленості, русько-візантійських зв'язків, у праці Кіннама містяться цінні свідчення про балканську політику кочових племен Північного Причорномор'я – торків та половців.

Крисін Георгій Петрович (до 1887 – після 1953) український археолог школи Бориса Фармаковського та музейний діяч; керівник Ольвійської археологічної експедиції 1928-1930 рр., директор Білгород-Дністровського краєзнавчого музею 1946-1953 рр. Серед польових археологічних досліджень Георгія Крисіна на території Херсонщини вирізняються розкопки 1928 р. городища № 1 на річці Інгулець. Вірогідно, під час саме цих досліджень був зроблений план пам'ятки, що став основою відомої реконструкції римського табору поблизу села Дар'ївка – єдиної пам'ятки Херсонщини, пов'язаної безпосередньо з римлянами, а не периферійними щодо Імперії народами. Також в цей період разом з Михайлом Болтенком проводив розвідки на Козачелазерській піщаній арені. Головний акцент у своїй музейній роботі в Херсоні Крисін робив на залученні до наукового обігу предметів античної колекції музею.

Лев Діакон бл. 950 р. – після 996 р. – візантійський історик. Походив з м. Калое у Фракії (історична область у східній частині Балканського півострова між Егейським, Мармуровим і Чорним морями). Освіту здобув у м. Константинополь. Служив при патріархові Василієві I. На початку 980-х рр. одержав чин придворного диякона, став довіреною особою імператора Василя II, супроводжував його в походах і мало не загинув 986 р. під час битви візантійців з болгарами. Автор панегірика імператору Василю I 996 р. та "Історії", написаної у 986–990/991 рр., що охоплює 950–976 рр., з окремими екскурсами до 992 р. Твір Лева Діакона є одним з основних джерел з історії русько-візантійських відносин. У ньому докладно описані війни великого князя київського Святослава Ігоровича в Болгарії та з Візантією 968-971 рр. Джерелами "Історії" Лева Діакона були твори візантійських авторів, зокрема, Константина VII Багрянородного.

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Подібно до більшості візантійських істориків Лев Діакон є дуже тенденційним: зображує русів жорстокими варварами, применшує, а то й замовчує, їхні воєнні здобутки і подає поразки візантійців як перемоги.

Лімес римський – латиною – межа – система різноманітних прикордонних укріплень Римської імперії. Це були стратегічні військові шляхи, а також загороджувальні вали, рови, вартові вежі, палісади, малі та великі кастеллі (фортеці), що охоронялись легіонерами. Рештки цих споруд збереглися до нашої доби, ними є, зокрема, Адріанів і Антонінів вали у Великій Британії та Верхньогерманський Лімес у Німеччині. Найближчим до земель, що нині є територією України, був Нижньо-Дунайський Лімес, на підступах до нього римляни використовували як свої форпости оборонні системи античних держав Північного Причорномор'я: Тіра, Ольвія, Херсонес Таврійський.

Маркомани – латиною *Marcoman(n)i*, германською «прикордонні мешканці» - західногерманське плем'я, споріднене зі свевами та бурами. Підкорювачі, варвари.

Метрополія – грецькою мати і місто. 1. У Стародавній Греції – місто-держава (поліс) щодо заснованих ним в інших землях поселень (колоній). 2. Держава, що володіє захопленими нею колоніями. Слово метрополія є поєднанням коренів двох слів: *meter* – мати, *polis* – місто і означає «материнське місто». У Стародавній Греції метрополіями називали міста, які закладали свої колонії – експортували свою урбаністичність (міську структуру, спосіб життя) до інших регіонів та осередків, підтримуючи з ними тісні соціально-економічні та культурні зв'язки. Для сучасного розуміння метрополії й процесу метрополізації однаково важливі обидва аспекти, що впливають з давньогрецької урбанізації Середземномор'я, шляхом створення колоній (дочірніх поселень грецьких міст): як створення в метрополіях урбаністичних зразків, що копіюються й унаслідуються іншими поселеннями чи ареалами, тобто «експорт ідей метрополії» (просторовий аспект); так і вплив метрополій на інші міста через здійснення ними управлінських та інноваційних функцій (функційний аспект).

Мікселліни – за повідомленням Ольвійського декрету, мікселліни це – «люди з гір» (грецькою *oro* – гора). Можливо, під горами малися на увазі скелясті береги, якими степова рівнина відділена від морського узбережжя та річкових долин, оскільки поблизу Ольвії ніяких гір немає. За іншим перекладом, мікселліни це – мешканці прикордоння Ольвійської держави чисельністю в 1500 осіб, які були союзниками ольвіополітів у минулій війні, а

згодом, спокушені ворогами, зрадили їх. Сам термін Μιξέλληνη достатньо відомий в античному світі. За повідомленням Гелланіка, це розбійники – синтійці. Плутарх під таким найменням згадує двох воїнів Сурени. У Полібія цим терміном названа частина карфагенських найманців, у Геліодора мікселлін – звичайний страж. Отже, вони відомі за писемними джерелами як мікселліни та були пов'язані з військовою справою. З часу видання декрету в науці склалися два основні погляди з приводу історичної ідентифікації мікселлінів. Виділяються і два основні підходи у вирішенні проблеми, притаманні обом концепціям, які умовно можна назвати етнічним і соціальним. Послідовники етнічного підходу вважали, що мікселліни – найближчі сусіди Ольвії, та навіть пов'язували їх з калліпідами Геродота (καλλιπίδαί), яких він ще називав еліно-скіфами і розглядали їх як змішану греко-варварську етнічну групу, плем'я чи народність, політично незалежну від ольвіополітів (Бек, Бонель, Міщенко, Штітельман, Латишев, Граков, Блаватський, Шелов, Брашинський). Через це вони мали власний вибір стосовно внутрішньої та зовнішньої загальнополітичної ситуації, військової кон'юнктури, себто бути або союзниками, або ворогами Ольвійського. На думку А.С.Коцевалова, що виходив з власного варіанту відновлення ольвійського напису, де згадується громадянин з Пастушого селища, мікселліни навіть могли мати з ольвіополітами якусь спільну раду. Дослідники розглядали мікселлінів не лише в хронологічних межах можливого видання декрету на честь Протогена, а відшукували історичне коріння появи цієї категорії населення в ближньому оточенні Ольвії. Перспективнішим, аргументованішим і сучаснішим у вирішенні цієї проблеми є підхід соціальний. Першим під цим кутом зору мікселлінів розглянув Д.П.Калістов, який, не відмовляючись від основних постулатів етнічної теорії, висунув гіпотезу про соціальне значення цієї групи. Н.В.Шафранська, посилаючись на згадки про мікселлінів у Гелланіка, Плутарха, Полібія та Геліодора, стверджувала, що немає достатніх підстав вважати їх окремим народом. На її думку, це була неповноправна група населення, можливо, близька до метеків, яку ольвіополіти використовували як найманців у військових загонах. Ю.Г.Виноградов вбачав у мікселлінах не найманців, а залежне військово-землеробське населення на зразок клерухів, катеків і періеків, спеціально організоване для сільськогосподарських робіт на ольвійській хорі та охорони кордонів поліса. Близьку до цього оцінку мікселлінів дав П.Й.Каришковський та І.Б.Клейман. Дещо окремішньою на загальному тлі є позиція Р.Хошека, який визначав мікселлінів (можливо, під дещо переоціненим впливом свідчення Гелланіка, в

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

якому вони названі розбійниками) як декласовану категорію населення, близьку до. Але цей погляд через низку аргументів не можна вважати слухним. По-перше, в декреті на честь Протогена мікселліни й згадані поряд з ойкетами (рабами?), вони фігурують як колишні військові союзники ольвіополітів. По-друге, в більшості джерел вони значаться як найманці, пов'язані з військовою справою, і в цьому контексті те, що громадяни поліса довірили зброю та свій захист декласованим суб'єктам, звучить парадоксально. Інша справа, що вони могли зрадити ольвіополітів, як зазначено в декреті, можливо, через незадоволення політикою поліса стосовно них або з інших соціально-економічних і військових причин. Крім того, володіючи достатньо сильним військом з представників громадянського колективу, а також військовим флотом, ольвіополіти легко могли позбутись у своєму прикордонні різноманітних декласованих розбійних угруповань ще до часів кризи поліса. Про це красномовно свідчить відомий факт вигнання та знищення ольвіополітами розбійників-піратів зі священого острова Ахілла – Левке. Детальніше проблему мікселлінів розглянув В.М.Отрешко, який визначав їх як залежне населення ольвійської хори, близьке до метеків, сформоване з вільновідпущеників часів облоги Ольвії македонським військом на чолі з Зопіріоном. Аналізуючи різні варіанти з використанням палеодемографічних розрахунків, він пов'язав мікселлінів з мешканцями вілл – так зв. колективних садиб хори Ольвії, масова поява яких припадає на останню третину IV – першу половину III ст. до н. е. Через те, що мікселліни згадуються у зв'язку з військовими подіями, а також виходячи зі стародавніх традицій, згідно з якими до уваги бралася лише кількість дорослих чоловіків, учений припускав, що вказана в декреті їх кількість була не менше 1500. Треба зазначити, що йшлося лише про чисельність воїнів у військових загонах. Їхня ж загальна кількість могла сягати від 7500 до 9000 осіб з урахуванням того, що зазвичай ополчення становило до 1/6, а в критичній ситуації до 1/5 всього населення Ольвійського поліса.

Мілет – На південь від гирла р. Великий Мендерес, яка в давнину називалася Меандр, знаходяться руїни одного з колись найбільш могутніх і багатих іонійських міст. Мілетус або Мілет був заснований у другій половині IV тисячоріччя до н.е., приблизно до 3500 – 3000 років до н. е. Розташований на західному узбережжі Анатолії в Туреччині, місто вважалось важливим центром філософії і точних наук того часу. Геродот назвав його «перлиною Іонії». Грецькі вчені створили тут школу філософії, а науковими працями в місті займалися такі великі уми людства як Фалес (Thales), Анаксимандр і Анаксимен. Фалес, Анаксимандр і Анаксимен

проводили тут лекції про устрій світу, буття, займалися астрономією і геометрією. Завдяки вдалому розташуванню, в місті були розвинені торгівля і судноплавство. Торгові судна Мілета перетинали все Середземне море, й часто заходили в Понт Евксинський (Чорне море), до гирла річки Танаїс (Дон). По берегах Понта Мілет під час свого розквіту володів 80-90 колоніями. Милетська колонія була навіть в Стародавньому Єгипті. Поліс ділився на зовнішню і внутрішню частини. Остання з них мала особливу міцність, обидві частини якої були оточені муром. У місті було чотири гавані, захищені з моря Трагасайськими островами. Милету неодноразово доводилося відстоювати свою незалежність. Він боровся проти лідийських царів і перських владик. IV ст. до н. е. було періодом найвищого розквіту науки та культури поліса. Тирани міста в цей період підтримували дружні відносини з перськими царями. Але вже в 494 р. до н. е. місто було захоплено персами і зруйнований. Незабаром тут знову оселилися греки. Блискучий період розквіту Мілета припадає на Римську епоху, але у Візантійські часи місто прийшло у занепад і втратило свою колишню значимість в результаті затоплення порту. Значення його катастрофічно зменшилося з часу його другого руйнування Александром Македонським. Тепер на місці міста стоїть бідне село Палатія, а античне місто Мілет являє собою добре збережені руїни. У сучасному Мілеті добре збереглися знамениті терми Фаустіни, побудовані приблизно у 150 р. Вони присвячувалися навіжений дружині Марка Аврелія і були подарунком імператора місту. Терми копіювали римські, так би мовити, предтечу турецьких лазень (хамам). Центральний двір був оточений коринфськими колонами, а в гімнастичний зал можна було пройти через аподітеріум, зал для роздягання, де стояли статуї Муз (зараз вони знаходяться в Музеї Стамбула). Скульптурами, які раніше були фонтанами центрального басейну, був прикрашений і фригідарий лазень. Одна з них представляла собою місцеве божество Меандр, а інша була виконана у вигляді лєвової голови. Найнесподіванішим на території Мілета є будівля мечеті, зразок ранньої турецько-османської архітектури з її майстерним різьбленням по каменю. Мечеть була побудована на початку XV ст. еміром Ментеше Ільяс-беєм в подяку за своє благополучне повернення з полону у Тамерлана. Це невелика споруда оздоблене мармуровими плитами, а вінчає її витончений купол. Будівля мала один мінарет, який зруйнувався під час землетрусу у 1958 р. Раніше при храмі існували караван-сарай і медресе, але зараз на зарослому травою дворі можна побачити тільки надгробні плити, що стоять і лежать у безладі. Розкопки на південному заході Туреччини, на території

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

стародавнього Мілета, дозволили виявити два будинки, збудовані 2400 років тому. На думку фахівців, споруди могли використовувати люди середнього класу. Цікавим є факт, що ім'я милетійців у стародавніх увійшло в прислів'я і вживалося для позначення щасливих і успішних людей, так сказати «мазунчиків щастя».

Мітрідат VI Євпатор (132–63 рр. до н.е.) – цар, володар Понтійського царства, Боспорського царства, один з найвідоміших політичних, військових діячів античної доби. За правління Мітрідата VI у 113–63 рр. була створена могутня Понтійська держава, до якої входили причорноморські грецькі міста, численні варварські племена. Полководець Мітрідат VI Євпатор завоював Скіфське царство в Криму. Проте на вимогу римського сенату Мітрідат VI Євпатор повернув скіфам їхні землі, уклавши з ними союзні договори, за якими ті надавали йому військ. допомогу. У 107 р. до н. е. за наказом Мітрідата VI Євпатора було придушено повстання боспорських скіфів на чолі з Савмаком, після чого майже на півстоліття він став володарем Боспору Кімерійського. Славився філеллінською і антиримською політикою, надавав свободу грецьким містам, уособлював себе з Александром Македонським і Гераклом; з написів міст Боспору відомий як "цар царів Мітрідат Євпатор Діоніс". Вів довготривалі (понад 40 років) війни з Римом, унаслідок чого втратив свої володіння в Малій Азії і Вірменії. Після поразки від військ Гнея Помпея у 65 р. до н. е. втік до Пантікапея, щоб готуватися до нового походу проти римлян. Зраджений синами і не підтриманий боспорськими містами, які підняли проти нього повстання, покінчив життя самогубством. За його правління античні міста і причорноморські народи зазнали величезних людських та екон. втрат.

Нікіта Хоніат бл. 1155–1217 рр. – візантійський ритор та історик. Походив зі знатного роду малоазійського м. Хони, отримав освіту в Константинополі, займав високі посади. Пережив трагедію захоплення Константинополя хрестоносцями у 1204 р., втратив усе своє майно, але врятувався сам і врятував родину у невеликому м. Селімврія. Намагався повернути втрачені позиції при нікейському дворі, проте не надто успішно. Славу Нікіті Хоніату принесли промови й листи, адресовані візантійським імператорам. Автор "Історії", яку розпочав писати ще юнаком і довів до 1206 р. У початковій частині спирався на праці попередників: Іоана Кіннама, Євстафія, з 1180-х рр. писав від себе. В "Історії" досить вагомий автобіографічний елемент, помітні песимістичні настрої, історія показана як гра долі (Тіхе), майстерно змальовані складні й неоднозначні портрети героїв. Одним з головних моментів є опис

розгрому Константинополя хрестоносцями, що завершується переліком утрачених святинь та скарбів.

Ойкос – окрема садиба давньогрецькою, **означає «дім»**. У **Стародавній Греції** будинок включав не лише набір активів, а й людей, які становили основну одиницю суспільства в більшості міст-держав. Ойкос прийшов до функції як **економічної і соціальної одиниці**, в яких сільськогосподарська і тваринницька діяльності відокремлені. У цьому сенсі ойкос був основою давньогрецького суспільства. Як такий, ойкос складався з голови сім'ї або телестая, який був найстарішим чоловіком, і його багатодітної родини, тобто, що включала не тільки його сім'ю, що складалася з його дружини та дітей, але також кілька поколінь нащадків і нарешті рабів. Життя в цьому сенсі було організоване навколо функціонування ойкосів, оскільки від цього задовольнялися основні потреби на матеріальному, етичному та духовному рівнях, тобто ті, які були пов'язані із повсякденним життям людини у Стародавній Греції. Отже, зі слова oikos, разом із номосом, що в перекладі з грецької означає «спадщина», походить слово, яке позначає фундаментальне поняття у відносинах між людьми: **економіка**. Аналогічний процес відбувся і зі словом **екологія**, що виникає через союз ойкосів, «дім» та -логія, що означає «дослідження», «договір».

Александр Македонський – Александр Великий – народився 21.07.356 р. до н.е., м. Пелла, тепер Греція – 10 або 11.06.323 р. до н.е., м. Вавилон, тепер Ірак. Державний і військовий діяч, цар Македонської держави у 336–323 рр. до н. е. з династії Аргеадів, гегемон Коринфського союзу у 336–323 рр. до н.е., фараон Єгипту у 332–323 рр. до н.е., цар Персії у 330–323 рр. до н.е., «цар Азії» у 331–323 рр. до н. е. Син Філіппа II Македонського, царя Македонії.

Поліс – грецькою **polis** – місто, держава. У Стародавній Греції слово "поліс" мало різні значення: місто, кремль, цитадель, країна, острів, община, населення, громадяни, держава (у більшості – демократична). За західними дослідниками, поліс – найчастіше місто-держава. У вітчизн. історіографії поліс – громадянська община, економічною базою якої є землеробство, що існує, звичайно, в системі місто – поселення сільської округи. Такими полісами були античні держави з республіканським демократичним, іноді олігархічним, рабовласницьким ладом, засновані греками в Північному Причорномор'ї, окрім Боспорського царства. Поліс був містом-державою, порівняно невеликою общиною вільних громадян, яка виникла в процесі переходу від первіснообщинного ладу до класового суспільства,

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

зростання товарно-грошових відносин, відділення ремесла від рільництва і боротьби населення з родовою аристократією. Типова форма поліса – міське або велике сільське поселення як політичний, економічний і культурний центр та сусідня з ним територія (хора). Історичне значення й унікальність поліса полягає в тому, що це перша в історії форма людського співжиття, яку можна визначити як громадську общину (співтовариство вільних громадян). За політичним устроєм давньогрецькі поліси поділялися на аристократичні і демократичні, а за господарським – на аграрні: Спарта, аграрно-ремесничі: Афіни, торгово-ремесничі: Коринф.

Половці – середньовічний народ, тюркомовні кочовики. Назва "половці" вживається в давньоруських джерелах. У західноєвропейських та візантійських джерелах вони відомі як комани (кумани), у східних – переважно як кипчаки (інколи як кімаки). Із початком XI ст. і до монголо-татарської навали панували в євразійських степах: від Алтаю до Нижнього Дунаю, відомих під назвою Дешт-і-Кипчак (перською – Кипчацький степ). У літературі термін "половці" часто застосовують лише до тієї частини етносу, яка була відома давньоруським авторам і займала територію на захід від Волги. Кипчаки, уперше цей етнічний згадується в тюркських рунічних написах 1-ї половини VIII ст., входили до складу каганату кімаків, який у IX – X ст. контролював територію між Іртишом – приток р. Обі – та Уралом. Унаслідок кризи цієї степової держави в 1-й пол. XI ст. значна частина кімаків і кипчаків рушила на захід, при цьому кімаки увійшли до кипчацького об'єднання, і опанувала причорноморські степи, поглинувши при цьому частину інших кочовиків-тюрків: печенігів, та огузів (торків). Половці становили групу або конфедерацію орд: племен, вождівств. На чолі орд стояли зверхники зі спадковою владою, у давньоруських джерелах – князі, у візантійських – архонти, яких в історіографії прийнято називати ханами. Періодично та чи інша орда, наприклад: Кай-оба – літописні Каєпичі; із початку XII ст. Ольберлі – літописні Отперлюєве, висувалася на чільне місце, проте інституту центральної влади половці так і не виробили. Матеріальну та духовну культуру половців розкривають археологічні пам'ятки – святилища й курганні поховання: найвідоміший – Чингульський курган. Основу господарства складало кочове скотарство – випас і розведення коней, великої та дрібної рогатої худоби. Помітну роль грали полювання на птахів, хутряних звірів, кабанів, козуль, байбаків та рибальство. Мешкали в юртах двох типів: наземних та встановлених на візках. Була розвинута обробка металу, шкіри, кістки, дерева, каменю. Половці виготовляли одяг із тканин та

шкіри, взуття, ремінну упряж, валяли повсть, робили сідла, колісний транспорт, предмети озброєння, прикраси. Досягли високої майстерності у виготовленні кам'яної скульптури, використовували токарний верстат. Були знайомі з лікарською справою, вміли робити хірургічні операції на кістках. Серед речей, пов'язаних із кочовим побутом, – ножі, швайки, пряжки, гудзики-бубонці, люстерка, глиняний ліпний, кружальний та гончарний посуд, кресала, ножиці, дерев'яні й металеві чаші. Прикрасами слугували: намисто, сережки, браслети, ланцюжки. Належність до аристократії позначали шийні гривни, а статус глави племені чи групи племен підкреслювала наявність бронзового казана. Значна група речей належить до спорядження вершника та коня. Половці мали торгівельні зв'язки з усіма своїми сусідами, у т. ч. з містами Північного Причорномор'я, зокрема з Херсоном, Судаком та Руссю. Релігійні вірування включали культ предків, поклоніння сонцю, фетишизм і тотемізм. Культ здійснювали шамани, очільник племені також міг виконувати функції шамана. Шанованим тотемом був вовк. Культ предків вилився у спорудження спеціальних кам'яних святилищ на вершинах курганів та встановлення кам'яних скульптур. Кочовики вірили в загробне життя і в те, що в потойбіччі похований отримував значно вищий соціальний статус, ніж за життя. Із 2-ї половини XII ст. серед половців почало поширюватися християнство. Історію відносин половців із Київською Руссю відкрив хан Блуш, котрий у 1055 р. першим з'явився на рубежах Переяславського князівства. Із 1060-х рр. літописи фіксують регулярні напади кочовиків на Русь. Першим у 1061 р. здійснив набіг хан Сокал. У 1068 р. половці розбили війська Ярославичів у битві на р. Альта, у тому ж році чернігівській. Князь Святослав Ярославич переміг їх у битві на р. Снов, приток Десни, басейн Дніпра Чернігівщині. Із 1070-х рр. окремі руські князі почали залучати половців для спільних походів на сусідні держави (Угорщина, Польща) та володіння князів-суперників. Із 1090-х рр. відомі випадки, коли руські князі одружувалися з доньками половецьких ханів. Крім Русі, в XI – XIII ст. половці мали воєнно-політичні контакти з Візантією, Грузією, Аланією, Угорщиною, Болгарією (2-м Болгарським царством), Волзькою Болгарією. Наприкінці XI ст. серед половецьких "князів", згадуваних у давньоруських літописах, вирізняються Тугоркан та Боняк. 1090-ті рр. ознаменувалися масштабним наступом Степу на Русь, приводом для якого стали невиважені дії київського князя Святополка Ізяславича. У 1093 р. в битвах біля Треполя – битва на р. Стугна і на Желяні в урочищі в околицях Києва половці розгромили руських князів та здобули

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Торчеськ. У липні 1096 р. в битві під Переяславлем (нині місто Переяслав-Хмельницький) загинув Тугоркан, тоді ж Боняк напав на Київ і розорив його околиці. Об'єднавши зусилля, руські князі переломили хід війни на свою користь і самі перейшли в наступ. На початку XII ст. коаліція князів, очолювана київським князем Святополком Ізяславичем та переяславським князем Володимиром Мономахом, здійснила кілька переможних походів углиб степів, найбільш відомі – 1103 р. та 1111 р. Спроби степовиків порушити кордони Русі після смерті Святополка Ізяславича у 1113 р. і Володимира Мономаха у 1125 р. зазнавали невдач. Після цього аж до 1160-х рр. половці не здійснювали самостійних нападів на Русь, а лише брали участь у князівських міжусобицях. Наприкінці 1160-х рр. кочовики відновили походи на Русь. З 1170-х років виділилися як організатори набігів хани Кобяк та Кончак. Руські походи у відповідь не могли зупинити половців. Лише у 1183 р. за участю київських князів-співправителів Святослава Всеволодича і Рюрика Ростиславича угруповання Кобяка було розгромлене у битві на р. Орель у 1183 р. Спроба новгород-сіверського князя Ігоря Святославича у 1185 р. "здобути слави" в сепаратному поході завершилася повною поразкою, після чого хани Кончак і Гзак розорили Переяславщину і Посем'я. Згідно з літописними свідченнями, у 1190-х рр. інтенсивність половецьких набігів значно зменшилася, натомість руські князі здійснювали рейди на кочів'я степовиків. На початку XIII ст. серед зверхників причорноморських поповців помітними були син померлого на той час Кончака Юрій із племені Ольберлі і Котян із племені Тертер-оба. Під час першого монгольського походу на захід причорномор'я, половці спочатку були розбиті у 1222 р. битві на р. Дон, а потім – 1223 р. – на р. Калка монголи розгромили об'єднані русько-половецькі війська. Монголо-татарська навала 1236–1240 рр. призвела до повного завоювання Половецької землі, значна частина половців відкочувала до Візантії, Болгарії, Валахії, Угорщини, Закавказзя, Галицько-Волинського князівства. Із середини XIII ст. половецькі степи стали частиною території Золотої Орди, а в XIV ст. назва "половці" зникла з давньоруських джерел. Нащадки тих половців, які опинилися під владою монгольських ханів, залишилися основним етнічним компонентом населення Золотої Орди і, таким чином, послужили основою сучасних тюркомовних етносів західної частини Євразії, зокрема кримських татар, казанських татар, казахів.

Регіоналістика історична – міждисциплінарний науковий напрямок, що вивчає процеси життєдіяльності людських спільнот і комунікативних зв'язків у територіальній площині, у межах регіонів, що історично склалися; аналізує взаємодію географічних,

економічних, демографічних, екологічних, соціокультурних та ін. процесів у регіональному вимірі. Напрямок існує в історичному полі України близько двох століть. У руслі комплексного, синкретичного жанру землеописань, починаючи з XVIII ст., в науковий обіг було введено чимало відомостей про історичне минуле України, географічні та кліматичні особливості її окремих частин, про міста і села, динаміку населення, комунікації, адміністративно-політичний устрій. Здійснені в цьому ключі описи намісництв, губерній, історико-етнографічні нариси про міста і села заклали фундамент українського народознавства. Становлення української історіографії як науки відбувалося паралельно з осмисленням регіональної строкатості України й утвердженням практики її вивчення в розрізі окремих територій. Виниклий у такий спосіб історіографічний напрям В.Антонович називав "земельним", Д.Багалій – "обласницьким", "крайовою метою". М.Грушевський ввів термін "історичне районознавство" і створив Асоціацію істориків під такою назвою. Традиції "регіонального виміру" в українській історіографії втілилися в проблемне вивчення окремих регіонів, міст, сіл; на цьому фундаменті в радянські часи було створено масштабну "Історію міст і сіл Української РСР". Проте теоретико-методологічне осмислення проблем регіоналізації, регіоналізму, специфіки територіального устрою значно відставало від нагромадження емпіричного матеріалу. Сучасний розвиток напряму зумовлений утвердженням нової "просторової" дослідницької парадигми – застосуванням хорологічних (ареалогічних) підходів до вивчення соціумів. Специфічність їх полягає в тому, що не час, а простір є основною структурною домінантою дослідження, системоутворюючим чинником. Хорологічні підходи в аналізі суспільних явищ передбачають розгляд як предмета досліджень особливостей різного роду територіальних одиниць, виділених на основі фізико-географічних, адміністративних, історико-політичних та ін. критеріїв, дають можливість повніше врахувати залежність місцевої ментальності від специфічних умов і зовнішніх впливів. Об'єктно-предметну сферу вітчизняної історичної регіоналістики становлять:

- 1) осмислення специфічності історичного розвитку на мезорівні, проміжному між національним і локальним;
- 2) дослідження регіону як соціокультурної цілісності; історії міських і сільських поселень у регіональних межах;
- 3) простеження процесів демогенезу й етногенезу в регіональному вимірі, колонізаційних процесів, міграцій, комунікаційних зв'язків;
- 4) аналіз регіональних особливостей у розвитку історичної думки.

Сформувавшись у міждисциплінарному просторі, на межі природничого й

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

соціогуманітарного знання, історична регіоналістика розвивається як комплексна синтезуюча дисципліна, яка досліджує процеси діяльності людини та створювані нею матеріальні й духовні цінності в рамках географічного простору регіону. Географічна складова регіоналістики включає в себе описання природних умов і ресурсів, взаємовідносин людини і ландшафту, а також символів і кодів, що проектуються культурою даного регіону на освоєний нею простір (останнє завдання розв'язується в межах порівняно нового напрямку – культурної географії). Історико-культурна складова – це історія заселення й освоєння регіону, формування в його межах певного типу культури й регіональної ідентичності. Демографічна складова включає дослідження проблем розселення, розміщення трудових ресурсів, переміщень населення. Етнокультурна зосереджує увагу на регіональному вимірі ціннісних систем, мови, вірувань, традицій, а також на процесах міжкультурних взаємодій.

Сарматія – антична назва Східної Європи, крім її північної частини. Відома з I ст. з праць Мели Помпонія і спочатку позначала країну, населену сарматами. У праці Клавдія Птолемея Сарматія – це країна між Віслою на заході та Волгою на сході, між Карпатами, Дністром, Чорним і Азовським морями, Кавказом на півдні та Балтійським морем на півночі. Згідно із Клавдієм Птолемеєм Дон ділить Сарматію на Європейську і Азійську. У Сарматії, крім сарматських племен, живуть й інші народи, зокрема: бастарни, венеди, певкіни, фіни. Архаїзм "Сарматія" широко вживали в пізній античності, середньовіччі та в ранньомодерну добу європейські вчені, напр иклад, .Матвій з Мехова, які спиралися на авторитет Клавдія Птолемея. Ідея Сарматії побутувала в к-рі та соціогуманітаристиці аж до ХХ ст.

Сарматизм – культурно-історичні, політичні і світоглядні орієнтації, пов'язані з ідеєю історичного наступництва давніх сарматів та етногенетичної спорідненості з ними; елітарна станова концепція походження польської шляхти, що викристалізувалися в польській книжній культурі, насамперед історіографії ХVI ст. Сарматизм справив помітний вплив на літературу, ідеологію і ментальність шляхетського суспільства Королівства Польського та Речі Посполитої ХVI – ХVIII ст. Ідейний інструментарій сарматизму розроблявся з урахуванням сарматських сюжетів, наявних у творах античних істориків та географів. У Геродота Сарматія означала територію на схід від Танаїсу (Дону), а на захід від неї давньо-грецький історик локалізував скіфські землі (у нього вони охоплювали межі сучасної України по Волинь і Поділля). У пізнішій античній літературній традиції Геродотова Скіфія стала називатися Сарматією. Клавдій Птолемей, який виходив із тогочасних уявлень

про Танаїс як кордон між Європою та Азією, писав про Європейську Сарматію, котру, за його уявленням, на заході обмежували Сарматські гори (Карпати), Вісла; на півночі – Сарматський океан (Балтійське море); на північному сході – невідомий для нього край; на сході – Азіатська Сарматія – історик розташовував її між Танаїсом, Волгою, Меотідою (Азовське море), Херсонесом Таврійським (Крим), Понтом Евксинським (Чорне море). "Сарматська" термінологія перейшла до лексики хроністів раннього і середнього середньовіччя (насамперед французьких і німецьких). За її допомогою вони позначали як сарматів доби Великого переселення народів, так і сучасних їм слов'ян, а також географічно окреслювали землі Східної Європи. "Сарматська" термінологія була прищеплена польській книжності насамперед завдяки Яну Длугошу. Він уживав терміни "Сарматія", "сармати" і "Польща", "поляки" як понятійні та мовні синоніми, водночас "слов'янське" розуміння термінів "Сарматія" і "сармати" було в історика невиразним. Наприкінці XV – на початку XVI ст. поряд з античним, тобто давнім, географічним розумінням Сарматії цей термін став набувати політичного забарвлення – дедалі тісніше пов'язувався із поняттям держави Ягеллонів. У новолатинській поезії (Ян із Віслиці, Павло Русин із Кросна та ін.) "Сарматія", "сармати" наповнювалися як античним, так і сучасним (ягеллонським), змістом. Задля наголошення на величч класичної італійської культури у цій поезії експлуатувався образ суворого, позначеного "варварською" простотою сучасника-"сармата". Упродовж XVI ст. сарматська тема міцно закоренилася в польській історіографії: Матвій з Мехова, М.Бельський, М.Кромер, М.Стрийковський, О.Гваньїні та ін. У працях польських істориків Сарматія в політичному плані спрямовувалася на державну спадщину династії Ягеллонів, а географічно пов'язувалася зі слов'янськими землями Центральної і Східної Європи; наголошувалося на сарматському родоводі слов'ян, у т. ч. поляків і русинів-українців, а також героїзувалося і міфологізувалося їхнє історичне минуле, тобто сарматам фактично відводилася роль праслов'ян – тези про Сарматську державу, засновану біблійними прабатьками слов'ян, воєнну звитягу сарматів-слов'ян та ін. Ідейні лінії та змістові компоненти сарматської теми, що опредметнилися в польській історіографії XVI ст., а саме, тлумачення Сарматії і сарматів у класичному, політичному і праслов'янському значеннях, стали живильним розчином для виникнення елітарної станової концепції походження польської шляхти. Згідно з нею польська шляхта мала нібито особливе етнічне походження – її предками оголошувалися сармати, котрі, як доводилося, підкорили предків

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

польських селян і міщан. Водночас етногенетична версія сарматизму існувала й поза межами станового сарматизму польської шляхти (у такому контексті запотребувалася, наприклад, німецькими, чеськими, шведськими істориками XVI ст.). У політико-ідеологічній концепції сарматського походження польської шляхти обґрунтовувався привілейований соціальний і політичний статус не лише шляхтичів-поляків, а й представників литовської, руської, української шляхти Речі Посполитої. Сарматизм перетворився на джерело польського месіанства. Із плином історичного часу сприйняття сарматизм змінювалося: за доби Просвітництва цим терміном позначалися анархізм, свавільність та інші негативні риси польської шляхти; після поділів Польщі у 1772, 1793, 1795 рр. сарматська термінологія вживалася щодо поляків, які боролися за свободу своєї Батьківщини; у сучасній польській історичній науці під сарматизмом розуміється, зокрема, комплекс культурологічних і цивілізаційних явищ доби пізнього Відродження та бароко: шляхетський стиль життя, система цінностей, стереотипи поведінки тощо, які в межах європейського культурологічного і цивілізаційного простору засвідчили оригінальний характер польської шляхетської культури. Сарматизм справив вплив на політичну свідомість української шляхти, причому його понятійний та ідейний інструментарій використовувався, як в А. Киселя, для обстоювання регіональних політичних інтересів українського шляхетства. Сарматизм позначився на творчості новолатинських поетів, письменників-публіцистів т. зв. українсько-польського літературного пограниччя.

Сарматські гори – назва Карпат у творах деяких стародавніх авторів. Походить від терміна "Сарматія", що позначав історико-географічний регіон, на території якого проживали племена сарматів з I ст. до н. е. по IV ст. Зустрічається у Клавдія Птолемея, який поділяв Сарматію на Сарматську Європу (між Доном та Віслою) із Сарматським океаном (Балтійським морем), Сарматськими горами (Карпатами) та Сарматську Азію (від Дону і Азовського моря на схід).

Септим Север – Божественний Луцій Септимій Север, латиною Lucius Septimius Severus; 11 квітня 146 р. – 4 лютого 211 р. 21-й Римський імператор з 9 квітня 193 р. до 4 лютого 211 р. Був вихідцем із римської провінції Африка. Син Публія Септимія Гети та Фульвії Пії. Народився у місті Лептіс Великий латиною Leptis Magna. Його сестра Септимія Октавілла ледве розмовляла латиною, тому, коли Север став імператором і вона прибула до брата, той просто вислав її з Риму, щоб вона не псувала імператорської репутації. Освіту Септимій Север отримував і вдома, й у Римі. Став

сенатором завдяки зусиллям імператора Марка Аврелія. Пізніше Луцій Септимій Север отримав управління Бетікою, Сардинією і Сицилією. У 190 р. став консулом, у наступному році став командувачем придунайськими легіонами, розквартированими в Паннонії. Після вбивства імператора Пертінакса преторіанцями у 193 р., Луцій Септимій Север був проголошений вірними йому військами імператором. Однак у Римі преторіанці буквально розіграли аукціон за імператорський трон і посадили на нього заможного римлянина Дідія Юліана. Север зараз же закликав до покійного Пертінакса і, наслідуючи приклад своїх попередників, додав до свого імені його ім'я – Imperator Lucius Septimius Severus Pertinax Augustus. Після цього він повів свої легіони на Італію, яка здалася Септимію без опору – виявилось, що в Юліана просто не вистачало грошей, щоб заплатити за престол, і він був скинутий Сенатом, після чого страчений. У боротьбі з самозванцем Юліаном Септимій Север спирався на підтримку двох інших конкурентів на престол, Песценнія Нігера в Сирії на сході і Клодія Септимія Альбіна в Британії на заході. Вступивши в Рим, Септимій Север був змушений повернути зброю проти своїх партнерів. У результаті Север розпустив небезпечних преторіанців, організувавши замість них гвардію з добірних солдатів різних легіонів, переважно з Дакії, Мезії та Іллірії. Аби знищити Нігера, що уклав договір з парфянами, Северус усиновив Альбіна в 194 р., зробивши його головнокомандувачем військами в Британії, Галлії та Іспанії і своїм співправителем. Нігер зазнав цілого ряду поразок і остаточно був розбитий при Іссі. Поки воєначальники Севера оточували залишки військ Нігера у Візантії, що здалися у 196 р., сам імператор виступив проти Парфії й, повторивши похід Траяна, повернув Аравію і Месопотамію Римській імперії. Щоб закріпити за своїм сімейством престолонаслідування, Север оголосив себе сином Марка Аврелія і братом Коммода, а своєму синові Бассіану Каракаллі дав ім'я Марка Аврелія Антоніна. Альбін був уже не потрібний імператору, тому був змушений за підтримки Сенату проголосити Севера позбавленим влади. Однак у битві при Лугдунумі, сьогодні – Ліон, в лютому 197 р. Север з 100-тисячною армією вщент розбив свого супротивника і став одноосібним правителем. Ліон було віддано на розграбування. Звільнившись від всіх суперників, імператор почав другий похід проти парфян, в ході якого він узяв Селевкію і Ктесіфон, столицю Аршакідів. Майже 18-річне правління Септимія Севера ознаменувалося цілою низкою важливих внутрішніх реформ, що значно просунули вперед перехід від принципату до єдиновладдя. Головною опорою імператора була армія, тому її платню було збільшено, центуріони були зараховані до

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

стану вершників, ветерани отримали різні привілеї, а солдатам було дозволено одружуватися під час служби. Народ імператор привертав до себе грандіозними іграми та подарунками. Негативною стороною його правління було те, що права Сенату були порушені після повстання Альбіна. Крім того, було збільшено податки, що гнітюче діяло на економічну активність, посилилася мілітаризація держави. За часів Севера була зроблена перша топографічна зйомка Риму, фрагменти якої дійшли до нас. Він збільшив Рим і прикрасив його різними чудовими будівлями. Бувши провінціалом, Септимій був особливо прихильний до провінцій; його любов'ю користувалися переважно Дакія, Африка і Схід. Септимій Север намагався зрівняти Італію з іншими. Щоб уникнути небезпеки надто великого скупчення військ в одному місці, він розділив великі провінції на округи. У часи правління Септимія Севера відбувалися масові переслідування християн. Останню свою війну Север вів у Британії, де він переміг каледонців і відновив Адріанів вал. Однак місцевий клімат загострив його старі хвороби, і він помер у Йорку (Ебораку) в лютому 211 р. Септимія Севера було прираховано до богів; прах його був перевезений його синами в Рим.

Сітони, колегія сітонів – «хлібних опікунів». При загрозі неврожаю і голоду формувалася надзвичайна **колегія Сітон**, що займалася закупівлею та продажем хліба за прийнятими цінами. Колегія Сітонів займалася благодійництвом – продаж хліба зі знижками, безкоштовні трапези.

Тавроскіфи – етнонім, яким у римський час позначали населення внутрішніх районів Криму. Паралельно, але набагато рідше, використовували термін "скіфотаври" – імовірно синонімічний до "авроскіфи". Поява нових етнонімів відображала етнічні процеси, які відбувалися в Криму після утворення у II ст. до н. е. пізньоскіфської держави. Вперше їх зафіксував Страбон, який називав таврів "скіфським племенем". В останні століття до н. е. – перші століття н. е. таври, очевидно, ставали мешканцями пізньоскіфських поселень. Асиміляційні процеси, які породили етнонім "тавроскіфи", розвивалися поступово. Тому боспорські царі й римляни з Херсонеса Таврійського, які воювали зі своїми сусідами, чудово відрізняли таврів від скіфів. Єдиний боспорський напис, де згадуються тавроскіфи, належить до III ст., коли асиміляційні процеси були завершені. Для письменників, котрі жили в перші століття н. е. далеко від Криму: Гай Пліній Старший, Плутарх, Арріан, Клавдій Птолемея та ін., таври вже не існували, залишалися тільки тавроскіфи. Більш-менш конкретна локалізація тавроскіфів, або скіфотаврів, трапляється лише у двох джерелах.

За Гаєм Плінієм Старшим, вони займали пасмо Кримських гір. Під час правління римського імператора Антоніна Пія (138-161) тавроскіфи напали на Ольвію. Ольвіополіти звернулися за допомогою до імператора. Римляни спільно з ольвійським ополченням завдали варварам поразки. У результаті тавроскіфи уклали не вигідний для себе договір, зміцнивши його видачею заручників. "Тавроскіфами" називали мешканців Криму і деякі середньовічні джерела: твори Прокопія Кесарійського, "Житіє Іоанна Готського", "Житіє херсонських мучеників", але на цей час етнонім перетворився на літературний термін, утративши реальний історичний зміст. Лев Діакон, а вслід за ним інші візантійські автори: Михаїл Пселл, Анна Комніна, Нікіта Хоніат та інші вживали ім'я "тавроскіфи" як один із синонімів "росів" (русі).

Тіберій Плавтій Сільван – Тіберій Плавцій Сільван Еліан, латиною Tiberius Plautius Silvanus Aelianus, до 11 – після 79 рр. Політичний та військовий діяч Римської імперії, двічі консул-суффект 45 та 74 рр. Походив із впливового роду Еліїв. Син Луція Елія Ламії, консула 3 року. Був всиновлений Марком Плавцієм Сільваном. У 14 р. увійшов до колегії августулів. У 35 р. призначено магістром монетного двору. У 36 р. Призначено претором. У 39-40 рр. Командував V легіоном Алауд. У 42 р. Імператора Клавдія став міським претором. У 43 р. Як легат взяв участь у підкоренні південної частини Британії. У 44 р. повернувся до Риму. У 45 р. став консулом-суффектом вперше. У 47 р. Плавція включено до стану патриціїв. У 55-56 рр. Як проконсул керував провінцією Азія. З 61 до 66 рр. керував провінцією Мезія. У цей період він здійснив похід на Крим проти скіфів, ставши на чолі підрозділів VIII Августового і VII Клавдієвого легіонів. За свідченням епітафії Плавція Сільвана з Тібур, він «змусив скіфського царя зняти облогу з Херсонесу». Римські війська залишили Кримський півострів одразу або через деякий час після завершення походу Плавція Сільвана. У 69 р. Підтримав Веспасіана у боротьбі за владу. За це останній, ставши імператором, надав Плавцію право на тріумф. З 70 до 72 рр. як проконсул керував Тарраконською Іспанією. У 70 р. увійшов до колегії понтифіків. У 72-73 рр. був префектом Риму. У 74 р. вдруге став консулом-суффектом, разом з Луцієм Юнієм Криспом. Помер у 79 або 80 р.

Топографія – наукова дисципліна, що вивчає методи зображення географічних і геометричних елементів місцевості на основі знімальних робіт (наземних, з повітря або з космосу) і створення на їх основі топографічних карт і планів.

Топографія - наукова дисципліна, що займається детальним вивченням земної поверхні в геометричному відношенні,

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
дослідженням й розробкою способів зображення цієї поверхні на площині в вигляді топографічних карт й планів. Слово “топографія” грецького походження й складається з двох частин. Слово “топос” - місцевість і “графо” - писати, тобто означає в прямому перекладі - “описувати місцевість”. Топографія є одним із розділів геодезії. Геодезія - наука, що вивчає форму, розміри й гравітаційне поле Землі, розробляє методи створення координатної та планової основи для детального вивчення фізичної земної поверхні з метою відображення отриманої геоінформації за допомогою просторових образно-знакових моделей. **Задачі топографії:** 1. визначення положення окремих точок земної поверхні з метою відображення отриманої геоінформації у вигляді топографічних карт чи цифрових моделей місцевості; 2. виконання вимірювань на земній поверхні, що необхідні для проектування, будівництва й експлуатації інженерних споруд, використання природних багатств та розробки геоінформаційних систем для регіонального екологічного моніторингу.

Трибун – у Стародавньому Римі назва різних державних і громадських службових осіб. Слово *tribūnus* «народний трибун, чиновник» утворене від латинського *tribus* – округ, територіальна одиниця в Стародавньому Римі, яке спочатку означало «третья частина римського народу». Військові трибуни – командні посади у давньоримській армії, народні трибуни – найвищі виборні службові особи з плебеїв, що обиралися на плебейських зборах. **Військовий трибун** – командна посада в римському легіоні. В епоху Республіки в кожному римському легіоні було декілька (зазвичай шість) трибунів, які повинні були командувати легіоном по черзі. Як правило, військові трибуни походили із знатних сімей. Проте, оскільки вони часто не мали достатнього досвіду, а розпорошення командних функцій істотно ускладнювало керівництво легіоном, вже в епоху, що безпосередньо передувала громадянським війнам, зокрема, під час війни в Африці проти царя Югурти, полководці передовіряли керівництво легіоном легатам, як правило, досвідченим воєначальникам, своїм друзям або родичам. Трибунам при цьому залишалися допоміжні і дорадчі функції, а також командування окремими виділеними підрозділами в одну або декілька когорт. Поділялися трибуни за засобом обрання – на коміціатів та руфулів. В епоху Імперії в кожному легіоні був один військовий трибун з числа сенаторів (другою за старшинством в легіоні після легата) і п'ять – із стану вершників.

Народний трибун – посадовець, згідно з римською традицією з 494 р. до н. е. щорічно обиралося з плебеїв на зборах за трибами. Посада народних трибунів була введена для захисту прав плебеїв

від свавілля патриціанських магістратів. У період пізньої республіки щорічно вибирали 10 трибунів. Якийсь час в IV ст. вибиралися так звані трибуни з консульською владою, які заміняли консулів: їх могло бути не два, як консулів одночасно, а більше, наприклад, чотири, що з'явилося поступкою патриціату плебейству. Надалі, коли плебеї дістали доступ до всіх магістратів, необхідність в таких трибунах відпала. Трибуни мали право накладати вето на розпорядження або ухвали будь-якого магістрату, окрім диктатора і цензора, сенату, заарештовувати і засуджувати до штрафу магістратів, окрім диктатора, і пересічних громадян, скликати збори плебеїв, засідання трибутних коміцій і сенату, головувати на них, видавати едикти і пропонувати законопроекти. Особа народного трибуна вважалася недоторканною. Народні трибуни були зобов'язані постійно тримати двері будинку відкритими для громадян, що потребують захисту, і не могли покидати Рим більш ніж на добу. Їх влада була обмежена міською межею Риму. Вищий підйом римської демократії, пов'язаний з діяльністю народних трибунів Тіберія і Гая Гракхів. Зі встановленням імперії інститут народних трибунів втратив самостійне значення, але продовжував існувати у формі «трибунської влади» імператора. Гай Юлій Цезар став першим довічним трибуном, що забезпечувало йому особисту недоторканність. Октавіан Август, Тіберій і подальші принцепси також приймали довічну трибунську владу. Народний трибунат проіснував до III ст. н.е.

Фабріціус Ірина Василівна – народилася в травні 1882 р. в Києві. Батько Ірини- Василь Іванович Фабріціус – учений, професор Київського університету. Ще дівчинкою Ірина Фабріціус потрапила у Херсон. У 1900 р. вона закінчила Другу Херсонську жіночугімназію із золотою медаллю, яка засвідчує її високий інтелектуальний і творчий потенціал. Згодом продовжила навчання, отримавши в 1905 р. вищу освіту в Санкт-Петербурзі в престижному навчальному закладі – Вищих Бестужевських жіночих курсах. Під керівництвом В.І.Гошкевича Фабріціус отримала також і прекрасну музейну підготовку. З 1913 по 1923 рр. І. В. Фабріціус працює помічником зберігача, а з 1923 по 1925 рр. – вже хранителем фондів Херсонського історико-археологічного музею. З юних років вона бере участь в археологічних дослідженнях В.І.Гошкевича, які він проводив на величезних просторах Херсонської губернії. Ця участь у подальшому допомогла створити їй величезну наукову роботу – «Археологічна карта Причорномор'я Української РСР». Довгі роки Ірина Василівна була не тільки найближчим помічником і учнем, але і соратником Віктора Івановича. У 1925 р., після виходу Гошкевича на пенсію,

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

І.В.Фабриціус стає директором музею. Херсонський музей в ті роки був одним з найкращих історико-археологічних музеїв України. Причому, як з підбору експонатів, так і по науковій і видавничій роботі. Музей мав свій друкований орган – «Літопис Херсонського історико-археологічного музею», два випуски якого – восьмий і дев'ятий підготовлено та видано І.В.Фабриціус. За час директорства Ірини Василівни Херсонський музей залишався помітним центром українізації регіону завдяки вивченню української історії та культури, поширенню ідей українського патріотизму. Показовими в цьому плані є такі слова І.В.Фабриціус: «...в кінці 18 століття були вигнані з Українського Причорномор'я татари і турки. І великодержавна Росія, яка раніше вже знищила волю України, зруйнувала тепер, коли не було татарсько-турецької загрози, останню опору козацтва – Січі Запорізькі. На степовому просторі почали ділити великі шматки землі і дарувати їх поміщикам; перетворили на кріпаків частину вільного населення, переселяли кріпаків і вільних з України, з Росії, навіть з Німеччини, Швеції, Сербії, Болгарії. Почали будувати міста і фортеці (тому що потужна Турецька держава назавжди залишилася ворогом Російської імперії). А цій частині України (губернії: Херсонська, Катеринославська, Таврійська) дали назву «Новоросія»; - Нова Росія, забувши, скільки століть Україна захищала своїми силами «степ широкий, край веселий». З 1931 по 1936 рр. Ірина Василівна жила в Санкт-Петербурзі. Працювала в Ермітажі та Публічній бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна. У 1937 р. Фабриціус повертається в рідну Україну, до Києва, куди її запросили на роботу в Інститут археології НАН України, на посаду старшого наукового співробітника. Початок самостійної наукової діяльності Ірини Василівни пов'язано з **Херсонським міським музеєм старожитностей**. Величезний вплив на формування наукових археологічних інтересів І.Фабриціус, після її повернення в Херсон, мав засновник музею, відомий український археолог і краєзнавець Гошкевич Віктор Іванович. В період, коли була директором проводила досить великі польові дослідні роботи. Це і розвідки з виявлення нових пам'яток археології, і розкопки декількох поселень, городищ, курганів. У 1924 р. Ірина Василівна керувала розкопками Аджигільського античного городища (на березі Дніпровського лиману). Тоді ж був розкопаний курган біля села Лук'янівка, що надав дуже цінні знахідки з поховань білозерської культури доби пізньої бронзи (ранніх кіммерійців). Розкопки на Любимівському пізньоскіфському городищі I ст. до н.е.- II ст. н.е., що проводилися 1925–1929 рр., дозволили І.В.Фабриціус реконструювати його планування і конструкцію фортифікаційних споруд. На Гаврилівському

пізньоскіфському городищі Ірині Василівні вдалося виявити культурний шар IV-III ст. до н. е. Раніше воно вважалося тільки пам'ятником римського часу. Серед важливих відкриттів І.В.Фабриціус можна відзначити виявлення і дослідження нею декількох поселень первісного часу, швидше за все енеолітичної епохи. Роки роботи в **Києві** стали дуже плідними в науковій практиці Ірини Василівни. Особливо насиченою була наукова видавнича діяльність. Серед наукових інтересів переважали дослідження доби бронзи. Однак, І.В.Фабриціус, перш за все, відома як фахівець з історії і культури степових скіфських племен і населення лісостепової України скіфського часу. У 1938–1940 рр. Ірина Василівна керувала розкопками відкритого нею на річці Тясмин Шарпівського городища V ст. нашої ери. Ця робота принесла українській археології тих часів заслужений авторитет. Завдяки цьому пам'ятнику були ретельно досліджені оборонні споруди, методи будівництва житла. Відкриті і ретельно вивчені залишки ковальського та керамічного виробництва. В результаті досліджень на Черкащині, в тому числі і Шарпівського городища, з'явилися статті Ірини Василівни – «Тясминська експедиція» і «Тясминська експедиція 1947 року». У роки, що передували початку Другої світової війни, Ірина Василівна Фабриціус активно веде не тільки власну польову діяльність, але й бере участь у роботах декількох інших експедицій інституту археології Української Академії наук – Трипільської (1937 р.), Деснянської (1938 р.). У післявоєнні роки І.В.Фабриціус переважно займається видавничою діяльністю. Вона пише велику і дуже цікаву статтю «До питання про топографізацію племен Скіфії», де намагається за даними давньогрецького історика і мандрівника Геродота і картографування археологічних джерел виділити в Скіфії окремі регіони. У ці ж роки Ірина Василівна пише основну працю свого життя «Археологічна карта Причорномор'я Української РСР», що стала підсумком її багаторічних експедиційних і кабінетних досліджень. У цій величезній за обсягом науковій роботі Фабриціус узагальнила численні матеріали, зібрані протягом більш як півстоліття, як Віктором Івановичем Гошкевичем, так і нею. Картою охоплено більшу частину Північного Причорномор'я, від Дунаю до Дніпра, в межах Одеської, Миколаївської, Херсонської, Кіровоградської, Дніпропетровської та Запорізької областей України і частково Молдови. Праця містить у собі різноманітну інформацію про більш ніж 700 археологічних об'єктів. Перший том, присвячений пам'ятникам межиріччя Дністра і Південного Бугу, опублікований в 1951 р. Другий том так і не побачив світ, однак він зберігається в науковому архіві Інституту археології НАН України.

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Отже, обидві частини цієї праці, так чи інакше, використовувалися всіма дослідниками археології Північного Причорномор'я. Померла Ірина Василівна Фабриціус 6 січня 1966 р. на 84 році життя, в Санкт-Петербурзі, де і була похована.

Фронтір – англійською «кордон», «пограниччя», територія на межі двох різних суспільств. Є перехідною зоною, яка, як правило, слабо інтегрована в державні структури та має динамічний характер, характеризується високою взаємодією різних, часто ворожих культур. Теорія фронтиру. 12 липня 1893 р. під час Всесвітньої виставки в Чикаго на з'їзді Американської історичної асоціації професором Вісконсинського університету **Фредериком Тернером**, у його доповіді «Значення фронтиру в історії США», була висунута гіпотеза, що американське суспільство, зокрема такі його риси як демократизм та індивідуалізм, американська винятковість сформували передовсім відкриті простори Дикого Заходу, прикордонні умови, постійна експансія європейських переселенців на захід. Доповідь розпочала гостру й безпрецедентно тривалу дискусію. Протягом наступних десятиліть теорія фронтиру була значно розвинена і розширена послідовниками Тернера. Тернер визначав фронтір як зону поселень експансивного суспільства на межі зіткнення «цивілізації» з «варварством», де суспільство та уряд або несформовані або недоформовані. Брак вільних земель на Сході, їхній неосяжний резервуар на Заході та потяг до свободи просував фронтір поселень все далі в глибину континенту. Як згодом уточнив дефініцію фронтиру **Рей Аллен Біллінгтон**, це «географічний регіон, прилеглий до незаселених регіонів континенту, де низький коефіцієнт заселеності та незвичайно багаті натуральні ресурси, досі неексплуатовані, дають малозабезпеченим винятковий шанс покращити своє соціальне та економічне становище». Поступово Тернерове поняття фронтиру як поселення на ніби-то «вільних» землях межі «цивілізації» з «варварством» змінилося до невпізнаванності. Тепер дослідники здебільшого апелюють до сформованого 1940 р. **Овеном Латимором**, іншим видатним американським ученим, уявлення про фронтір як зону інтенсивної взаємодії різних культур. Як уточнила дефініцію фронтиру американський історик літератури **Анна Холодна**, це «обмежений простір змінних цінностей, де різні культури вперше стикаються з „іншістю“ (otherness) й сприймають, пристосовують або одомашнюють її».

1.3. Матеріальна культура та господарство населення хори

За роки існування Ольвійської хори суттєвих змін зазнала матеріальна культура населення. Спробуємо узагальнити ці зміни. Так, на поселеннях VI – першої половини V ст. до н. е. виявлені житлові й господарські споруди. При цьому **житлом здебільшого слугували однокамерні (мали одне приміщення) будівлі, що поступово еволюціонували від землянок і напівземлянок до наземних споруд типу т. зв. будинку колоніста.** Господарські будівлі представлені різноманітними **ямами, заглибленнями, подекуди землянками і напівземлянками.** Житло мало **домашнє вогнище (кабицю) або переносну жаровню,** площа сягала 10 м², підлога – земляна, з глиняною підмазкою.

Наприклад, на поселенні Широка Балка досліджено круглу житлову напівземлянку діаметром 3,5 м, глибиною 0,5 м, **підлога - глиняна, стіни – з обмазаного глиною тину** (переплетіння верболозу). Виявлено господарську напівземлянку розміром 4,3 на 2,7 м, заглиблену на 1,2 м в землю, **дві стіни викладено з каменю на глині, фундамент складено з каменю, сирцевих глиняних цеглин і знов з декількох шарів дрібного каменю.** Входом слугували **кам'яні сходи,** а велика піч (2,6 на 2,2 м) скоріше за все слугувала для сушіння зерна. Перекриття було, очевидно, конічне, що спиралось на стіни та центральний стовп.

Поступово **мешканці хори переходили до наземного будівництва по мірі зміцнення економічної спроможності.** На кам'яних цоколях зводили стіни з сирцю, дах робили з саману чи очерету. Це були невеликі (десь 10 м²) одно або двокамерні житла з **господарськими подвір'ями,** де були **господарські ями – льохи,** зерносховища, місця для зберігання в амфорах рідини, цистерни для зберігання води тощо. На Ягорлицькому поселенні через специфіку ґрунтів споруджували наземне житло (4,1 – 5,5 м²) з глинобитною підлогою, стінами з сирцю та відкритим домашнім вогнищем.

Отже, найбільш ранніми формами будівництва (житлового і господарського) були землянки і напівземлянки. Поступово з'являються наземні споруди.

На поселеннях хори VI - V ст. до н. е. виявлено чимало **кераміки.** Так, на Ягорлицькому поселенні порівняно часто зустрічаються **хіоські та лесбоські амфори.** В цілому, кераміка складається з **двох основних категорій – гончарної** (в т. ч. амфори) і **ліпної.** Найчастіше – до 70% знахідок кераміки – це

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
амфорна тара, проста гончарна кераміка складає біля 15% знахідок, ліпна – 10% і десь 5% приходяться на уламки **аттичного чорнолакового і розписного посуду та столову кераміку з Хіосу, Самосу, Корінфу, Іонії**. Зустрічається **кераміка східногрецьких центрів, Корінфу і Самоса**. Серед **амфор** переважають **хіоські, фасоські, афінські, іонійські, лесбоські, самоські, корінфські**. Серед простого гончарного столового посуду домінують миски, чашки, глеки, посуд типу великих каструль (або маленьких казанів). **З ліпної кераміки використовували горщики, каструлі, миски, корчаги, кружки, черпаки, келихи, зрідка світильники. Чорнофігурний аттичний посуд представлений кіліками, лекіфами, кратерами, скіфосами, гідріями.**

З глини робили також жаровні, риболовні грузила, пряслиця, **намотки для ниток, пробки, вотівні кружальця, грузила для ниток основи ткацьких верстатів, теракоти**. З каменю виробляли **кришки для господарських ям і піфосів, зернотерки, тертушки, корита і ступи, якорі, риболовні грузила, точильні бруски, форми для металевого лиття, кременеві кресала.**

Із **залізних** виробів найчастіше зустрічаються **фрагменти рал, серпів, кос, мотик, лез ножів, гвіздків**. Рідше – **залізна зброя** (частини списів, мечів і кинджалів, наконечники стріл). З **бронзи** виготовляли **риболовні крючки, гвіздки, важки, обручки, браслети, сережки, підвіски, голки, булавки, фібули, бляшки, гудзики, частини кінської вузди, наконечники стріл, монети (стрілки, дельфінчики)**. Зі **свинцевих** речей зустрічаються **важки, амулети, сережки**. Вироби з **дорогоцінних металів** виявлені лише на Ягорлицькому поселенні. З **кістки і рогу** мешканці хори виготовляли **лощила, рашпілі, обкладинки ножів, знаряддя для обробки шкіри, стилі, пронізі, проколки, гребні тощо. Скляні речі** найбільше представлені **бусами і підвісками**. На кістяних, кам'яних і керамічних предметах виявлено графіті у вигляді окремих літер, абревіатур, присвяти, коротенькі записи.

Підсумовуючи наголосимо, що знайдені пам'ятки матеріальної культури на поселеннях хори VI - V ст. до н. е. відрізняються значною різноманітністю та масовістю. Вони є цінним джерелом

для реконструкції **господарської діяльності, етносоціального складу населення та визначення найбільш характерних рис духовної культури мешканців.**

У V - III ст. до н. е. в будівництві зберігались **землянки і напівземлянки**, але збільшилась питома вага наземних споруд з каменю і сирцю, причому будівлі розміщувались в **кварталах і в окремих садибах**. Землянки і напівземлянки будувались переважно до середини IV ст. до н. е. через **нову реколонізацію хори як більш економні та прості для нових поселенців**. Так, в елліністичному шарі городища Скелька 1 відкрито прямокутну напівземлянку першої чверті IV ст. до н. е. розміром 2,0 на 2,4 м, заглиблену в землю на 0,65 м.

Щодо **наземного житла**. На поселенні «Садиба Литвиненка» виявлено частину приміщення площею 25 м² з глиняною підмазкою підлоги і простим вогнищем. Рештки **кам'яних кладок** доволі значних наземних споруд виявлено на поселеннях Скелька 2 і Софіївка 2. Очевидно, що ці наземні будівлі в більшості становили **житло міського типу і були на поселенні об'єднані в квартали**. В Ольвійській окрузі існували, як і на хорі інших античних полісів, **садибні комплекси**, переважно колективні, але було чимало й **індивідуальних**. Основною причиною появи садиб на Ольвійській хорі в останній третині IV ст. до н. е. був соціально-економічний **поступ, але не слід применшувати й фактор безпеки від часу походу Зопіріона**.

У цей час з'явилися **удосконалені вогнища – круглі або овальні, глинобитні чи обставлені камінцями, з подом з гальки, уламків кераміки на глиняній подушці**. Зустрічаються й **печі** (кам'яні, глинобитні) **з топкою** – їх використовували для опалення, приготування їжі, термічної обробки риби чи продуктів тваринництва.

Спостерігається покращення благоустрою поселень за допомогою **гідроспоруд – водостоки відводили опади з дворів на вулиці, а з них – в море. Для збирання і зберігання дощової води робили цистерни**. Наприклад, на Скельці виявлена цистерна мала глибину 5 м, верхній діаметр – 1,65 м, нижній – 2,5 м. Стіни були гладенько обмазані вапном з домішками піску і гальки. Малися і **колодязі**.

Очевидно, що на тимчасових стоянках пастухів і скотарів житлові й господарські споруди складались з **халабуд, невеликих льохів, глинобитних площадок для сіна і соломи, літніх кухонь тощо**.

Кераміка середини V – середини IV ст. до н. е. представлена **місцевою кружальною і ліпною та імпортною – переважно**

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини амфори з Хіоса, Гераклеї, Родоса, Менди, Сінопи, Херсонеса, а також більш рідкою – столовим і туалетним посудом. Показово, що уламки амфор складають до 80% керамічних знахідок, далі йде гончарна кераміка – 12-15% (в т. ч. імпортна – 5-13%), ліпна – 5-10%, черепиця – до 1%. Цікавими є знахідки **вимірювальних ойнохій ольвійського виробництва з клеймами агоронів.**

Кухонна кераміка складається з **дворучних котлів, горщиків, чашок, світильників, лутеріїв.** Чимала частина кераміки представлена простим **чорнолаковим аттичним і малоазійським посудом** (до 30% знахідок) – **канфари, кіліки, тарілки, миски, скіфоси, чашки, пеліки, лекани, кухлики, лекіфи, солонки, флакончики, рибні тарілі, ойнохії.** Виявлено 12 основних типів ліпної кераміки – **горщики, миски, каструлі, світильники, жаровні, лутерії, дуршлагі, рибні тарілі.** На ряді поселень знайдено **уламки піфосів і черепиці – імпортних та ольвійських.** На хорі кераміка бідніша порівняно з Ольвією. З глини та уламків кераміки виготовляли **пряслиця, грузила для ткацтва і риболовлі, пробки, підставки, намотки, теракота із зображенням переважно землеробських божеств.**

Інші знахідки цього часу практично не відрізняються від попереднього. Скажімо, порівняно багато **кам'яних виробів – зернотерки, ручні жорна, ступи, корита, риболовні грузила, точила, будівельні деталі, якорі.** Чимало виявлено знахідок з металу – **знаряддя праці (залізні серпи, сокири, тесла, ножі, гвіздки), зброя (наконечники списів і стріл), прикраси.** З **бронзи** виготовляли **серпи, наконечники стріл, сережки, браслети, риболовні крючки, голки, частини кінської упряжі, дзеркала, фібули, посуд.** З **мідних** речей зустрічаються **застібки, пряжки, обручки, гудзики, ключі.** Свинцеві вироби представлені **пряслицями, грузилами для вудок і сіток, скрепами для ремонту кераміки, проколками, стержнями, фібулами, стилями.** Природно, що знахідки з дорогоцінних матеріалів вкрай поодинокі. З **монет** зустрічаються переважно ольвійські **бронзові і мідні V - II ст. до н. е. – борисфени, дельфіни, асси.**

В цілому знайдений речовий матеріал свідчить про **урбанізований характер**

поселень Ольвійської хори і про наявність тісних економічних і культурних зв'язків з Ольвією.

З кінця I ст. до н. е. на поселеннях виділяють два типи будівель:
1) **оборонні споруди** – земляні (рови, вали, контрфорси, берми), дерев'яно-земляні (палісади) і сирцово-кам'яні (куртини, башти);
2) **наземні кам'яні і сирцово-кам'яні будинки** з приміщеннями житлового, господарського і змішаного призначення.

Так, залишки кладки наземних багатокамерних будинків виявлені на поселеннях Скелька та Золотий Мис. На городищі Скелька досліджені кам'яні цоколі під стіни з сирцової цегли для великого будинку I ст. до н. е. – I ст. Знайдена на відстані 35 м від земляних укріплень башта з кріпосними стінами, причому між валом і стінами залишався незабудований простір – т. зв. «**мертва зона**», яка добре прострілювалась з башти і кріпосних стін. **Башта** чотирикутна, розміром 6,4 на 6,8 м, одним кутом повернута на північ, до земляного валу. На фундамент з кам'яних плит (до 0,6 м довжини і 0,25 м завтовшки) поставлено кам'яний цоколь (товщиною до 1 м) під стіни з сирцової цегли. До башти прибудовано будинок з 8 приміщень і двору. Оборонні стіни проходили паралельно земляним валам, вони мають аналогічну конструкцію з баштою – **фундамент, цоколь під стіни**. Одна з оборонних стін довжиною 2,2 м і висовою 0,6 м складена з буту, фасад викладено дрібними плоскими плитками.

Досліджено ізольований будинок з 9 приміщень площею 1,25 – 1,7 м², а загальна площа – 60 м². Приміщення групуються з трьох сторін двору біля **башти і кріпосних стін**. Внутрішня корисна площа забудови – 75 м², в т. ч. двір – 17 м². Загальна площа забудови – без башти і кріпосних стін – біля 100 м². Будинок невеликий, але в ньому багато приміщень. Це був, очевидно, **не житловий будинок, а частина оборонних споруд**. З трьох боків будинку були вулиці шириною до 2-х м. На поселенні будинки мали черепичні дахи.

Ряд будівельних комплексів відкрито на поселенні Золотий Мис – приміщення початку нашої ери з глинобитною підлогою, великий будинок середини 2 – початку 3 ст. з **дворівневою глиняною підлогою**, вкопаними в підлогу ліпною корчагою й амforoю, у підлозі також була викопана грушевидна яма. Відкритий частково будинок з площею забудови 61,25 м², причому приміщення були розміщені впритул до великого внутрішнього двору. Це був **житловий будинок** з виявленими приміщеннями 4,9 м² та 13,3 м², що опалювались відкритим вогнищем. Інша частково досліджена будівля мала площу забудови 182,3 м². Двері з вулиці приводили у вхідне приміщення площею 27,6 м² з **кам'яною підлогою**.

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Внутрішній двір мав форму трапеції, вимощений вапняковими плитами. Знайдено фрагменти кераміки та шлаки металургійного виробництва.

Це невелике «містечко» з населенням, як уже зазначалось, у 1-1,5 тис. чоловік, було обнесено **валом з кріпосною стіною і ровом**, які доповнювали природні перешкоди ворогові, оскільки городище знаходилось на високому важкодоступному мисі. З напільного боку влаштовано в'їзд, а перед ним – велике **зерносковище**. **Зернові ями** розташовувались правильними рядами, причому в одній зберігся шар пшениці. Вздовж **кріпосної стіни** на городищі розміщувались вимощені площадки. Далі йшли **кам'яні будівлі**. **Планування садиб було грецьким**. В центрі садиби – замощене невелике подвір'я, куди виходили двері приміщень. На подвір'ях виявлено зернотерки, жорна, зерна пшениці, рештки кераміки, кістки осетрових. Частина приміщень мала господарське призначення. Через коридор мешканці виходили на вулицю, вимощену рештками кераміки. Поблизу городища знаходився могильник. Одно з поховань було здійснено у кам'яному ящику. В ґрунтових похованнях виявлено залізну пряжку, багато намистин, червонолакову кераміку, в т. ч. фігурні сосуди із зображенням **сидячого актора і жіночої ноги в сандалії**.

Отже, порівняно з елліністичним часом техніка будівництва спрощується. Знайдені будинки були **безордерними**, одноповерховими з висотою приміщень 2,2-3,2 м, з площею забудови від 61 м² до 236 м², в т. ч. на площу дворів приходилось 21-55%. Будинки мали глинобитну підлогу, двори вимощувались кам'яними плитами, одно- чи двоскатні дахи, утеплені обмазаним глиною очеретом (такий прийом до сьогодні зберігся в дорадянських будівлях Херсона, зокрема в **старому приміщенні держархіву**). Можливо, що очерет було укладено на настил з досок. Частина будинків була покрита **черепицею**. Основним будівельним матеріалом був вапняк та сирцова цегла, на укріплених поселеннях Скелька і Золотий Мис – **обпалена цегла**.

Для обмазки підлоги, утеплення даху, тинькування стін, виготовлення цегли і черенів (подів) печей, розчину для кладки стін (змішана з піском) використовувалась **глина**. Зовнішні і внутрішні стіни сирцових будинків обмазувались теж глиною. В заможних родинах поверх глини наносили шар вапна, який **розписували фарбами, в т. ч. поліхромним розписом – під мрамур, у чорний, зелений, червоний і жовтий кольори**.

Для господарських потреб продовжували використовувати зернові та господарські ями, льохи. Таких ям було чимало. Так, на

городищі Золотий Мис виявлено 39 ям і ще 45 поруч: переважно грушевидні, овальні в плані і глибиною 1,1-3,5 м, частина з глиняною обмазкою і кам'яними кришками. **Типова яма – льох на Золотому Мису – кругла** з діаметром у 1,5 м і **грушевидна у поперечнику**. Глибина – 2,7 м. Часто на поселеннях зустрічаються **печі** (прямокутні, овальні, круглі) переважно з каменю. Так, на Скельці і Золотому Мису відкриті рештки невеликих круглих печей, підняті на 0,1 м від підлоги. Зафіксовані також **рештки водостоків**.

Отже, **в житловому будівництві Ольвійської хори перших століть нашої ери домінували античні безордерні сирцово-кам'яні будинки з розвинутим внутрішнім плануванням, що складались з житлових і господарських споруд навколо внутрішнього двору (одного чи двох)**.

Керамічний комплекс римського періоду (I - III ст.) функціонально представлений тарою, кухонним і столовим посудом, а за технікою виготовлення – **ліпний та гончарний**. Місцеві гончарі на гончарному крузі виготовляли сіроглиняний і червоноглиняний посуд (тара, столовий, кухонний), а ліпний посуд представлений тарою і кухонним посудом. Імпортний складався з амфор різних центрів, червонолакового та інших видів столового, кухонного і туалетного посуду. В цей період амфори значно збільшились (до 0,75 – 1,2 м висотою), причому всі вони – **імпортовані з Сінопи, Гераклеї, Самосу, Косу, Колхиди** тощо. Лише у II - III ст. з'являються **ольвійські і боспорські**. Тара представлена великими горщиками, схожими на піфоси; кухонний посуд – **горщиками, каструлями, сковородами; столовий – мисками, тарілками, кухликami, кубками, вазами, кружками, горщиками**. **Трапляються світильники**.

На Золотому Мису знайдено **червоно-буролакові фігурні посудини у формі кінської голови з вуздечкою, бюсту Діоніса чи сатира, вазу з рельєфним зображенням Діоніса** (у його лівій руці велика гідрія, з якої він зачерпує вино і виливає його на голову леопарду), рельєфне зображення ніг Пана, лежачого барана. У **Херсонському краєзнавчому музеї** зберігаються червонолакові сосуди з Золотого Мису у вигляді **сидячого актора – сілена, сандалії** на масивних підборах на кшталт сучасного жіночого взуття на платформі. Всі ці фігурні сосуди є високохудожніми

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
малоазійськими виробами, які потрапили на Золотий Мис, очевидно, з Північної Африки.

На всіх городищах знайдено **черепицю – переважно імпорту, з Сінопи, лаконського і сицилійського типів**. На фрагменті зі Скельки виявлено традиційне **ольвійське клеймо: орел, що сидить на дельфіні**. На Скельці і Золотому Мису знайдено обпалену цеглу.

Керамічний комплекс Ольвійської хори римського часу свідчить про **три тенденції: спадковість** з місцевими еллінськими традиціями (кухлики, горщики, миски, чашки, сковороди, каструлі); **наслідування** імпортом взірцям з Малої Азії (тарілі) та Пергаму (колоноподібні ліпні чашки) і **варварський вплив** (горщики, орнаментация і т. п. – сарматський, фракійський), причому фракійський вплив посилюється з часу введення в Ольвію римських військ в II ст., в складі яких був значний фракійський контингент. Отже, керамічний комплекс Ольвійської хори початку нашої ери формувався не ізольовано. **Вихідною основою його були місцеві традиції, античний імпорт і культурні впливи варварського Заходу і Сходу**.

Інші матеріальні знахідки відображають господарські заняття населення хори, які в **римський час** суттєво не змінилися. Це відобразилось на функціональному призначенні, матеріалі і видах матеріальних знахідок. Скажімо, серед виробів з **каменю** найбільш численними є знаряддя для переробки зерна – **масивні зернотерки човноподібної форми, округлі тертушки, більш досконалі ручні жорна, ступи і товкачі, корита** – знахідки на Скельці, Золотому Мисі. З каменю виготовляли **риболовні грузила, лоцила, шліфувальні плитки, точильні бруски з пісковика і сланцю для заточки металевих і кістяних знарядь – ножів, списів, шил, голок** тощо. Так, на Скельці знайдено точильний брусок для заточки залізних наконечників списів, на Золотому Мисі – уламок масивного точильного каменю для заточки і шліфування знарядь з широким лезом типу тесла, **унікальне мармурове пряслице** з широким наскрізним отвором.

В римський час вперше зафіксовані масові знахідки **каміння для праці – кидальної зброї, що складалася з торбинки з двома приєднаними до неї пасками**. Розкрутивши **пращу** і відпустивши один з пасків, кидальник посилає кулю (з каменю, свинцю, теракоти) з великою швидкістю, а при наявності навичок – з великою точністю. Фіксуються **кам'яні ядра для більш потужної металевий зброї – катапульта**, скажімо.

З **глини** виготовляли **жаровні, пряслиця, ткацькі грузила**, а керамічні уламки раціональні греки використовували для

ВИГОТОВЛЕННЯ **риболовних грузил, прясел, пробок, намоток, підставок** тощо.

Металеві вироби представлені **залізними, бронзовими і свинцевими знахідками**. Найбільше залізних – **гвіздки, ножі, зброя, наконечники (дротиків, списів, стріл), шила, крюки, кресала**. На городищі Золотий Мис знайдено уламок **виноградного ножа**. З **міді та бронзи** робили переважно предмети господарсько-побутового призначення і прикраси (**риболовні крючки, гвіздки, шила, голки, булавки, проколки, замки, ключі, фібули, пронізі, каблучки, браслети, підвіски, пряжки, дзеркала**).

Є **нумізматичні знахідки** – **ольвійські мідні монети, срібні римські (монета Антонія Пія)** на поселенні Золотий Мис. Там же виявлено **срібну з позолотою фібулу**. Виробів зі свинцю небагато – скрепи для ремонту посуду, каблучки, стрижні від стилів, грузила. Набір кістяних виробів звичний – знаряддя праці, побутові речі і прикраси, рашпілі, шила, проколки, лощила, руків'я

ножів, крючки для в'язання риболовних сіток, гребні, астрагали (гральні кості). На Золотому Мисі знайдено **кістяну пісиду – коробочка для зберігання прикрас, прянощів, ліків**.

Знахідки зі скла представлені традиційними речами (намиста, підвіски-амулети) і новими (уламки посуду, переважно західноримського), в т. ч. стакани, банкоподібні посудини, канфари, глечики, ойнохії, миски, тарілі, пляшки.

Порівняно численні знахідки **графіті** (будь-які фігурки або написи, подряпані на поверхні предмета) та **діпінто** (напис на амфорі або іншій гончарній посудині, виконаний фарбою). Також численними є **знахідки зерен злаків, кісточок винограду, дерев'яного вугілля, охри, сірки, значної кількості кісток тварин**.

Щодо побуту зауважимо, що про благоустрій та предмети побуту на урбанізованих поселеннях хори можна впевнено вести мову з початком **наземного будівництва**, хоча водопостачання і водопровід створювались під час формування поселень. Поступово **санітарно-гігієнічні умови удосконалювались – заощення дворів і вулиць, відвідна каналізація** тощо. Елліни користувались стільцями, кріслами, табуретками, ліжками, скринями, тумбочками. У побуті

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

використовувались шкіра і хутро тварин, ковдри, покривала, матраци, подушки, хоча білизни в сучасному розумінні вони не знали.

Будинки опалювались **стаціонарними печами, відкритими вогнищами та керамічними жаровнями**. Приміщення освітлювались через невеликі вікна з дерев'яними віконцями, що виходило у внутрішнє подвір'я, олійними та лійковими світильниками (переважно керамічними), смолоскипами та лучинами.

Одяг чоловіків складався з **натільної сорочки (хітона)**, яка скріплювалася на плечах фібулою, булавками, гудзиками або просто зшивалася. Хітон міг підперезуватися на талії. Його носили і в час війни, і в дні миру. Під час праці надягали різновид хітона – **ексаміду з грубої тканини або шкіри**, що скріплювалася на лівому плечі і залишала вільною всю праву сторону погруддя. У прохолодну погоду зверху одягався **короткий або довгий плащ (гіматій)**, проте як урочистий одяг гіматій відповідним чином драпірувався у вигляді одягу обгорткового типу. Моду у давнину змінювалася повільно і **довгі плащі-гіматії** носили з V ст. до н. е. до римських часів включно. В холодні дні також одягали **довгі штани і довгу сорочку** (своєрідну модифікацію хітона). Штани запозичили у навколишніх племен, одяг яких краще був пристосований до холодного для греків клімату. З перших століть нашої ери ольвіополіти носили запозичені у місцевого населення **каптани**.

Жіночий одяг був довгим, можливо з **ніжними браслетами**. **Безрукавні хітони** на плечах скріплювалися великими гудзиками чи брошками. Жіночі хітони були підперезані під грудьми, іноді вони мали **вузькі, довгі до кісті рукави**. Інколи **поверх довгого хітона жінки одягали ще й короткий**. Як і чоловіки, поверх хітонів жінки надягали **плащі різної довжини**.

Улюбленими кольорами жіночого одягу були **блакитний, рожевий, яскраві червоний і синій**. Скажімо, на блакитний хітон одягали рожевий або червоний гіматій, і навпаки. Носили жінки і різнокольоровий одяг: прямі смуги з чергуванням жовтого, бузкового, чорного і червоного кольорів з трикутним завершенням знизу. Відомі темносірі з фіалковим відтинком хітони з широкими подовженими коричневими смугами. Часто іншим кольором виділяли нижні краї одягу. Заможні ольвіополіти у дорогі тканини парадного костюму вплітали **золоті нитки**, а краї розшивали **бісером, золотими і бронзовими бляшками із геометричним**

орнаментом, зображенням голови Медузи і Деметри.

Ольвіополіти обох статей звичайно взували у теплу погоду **сандалії**. Їх деревна або шкіряна підошва при взувалася до ступні стрічками або ремінцями. Нерідко, особливо чоловіки, ходили **босоніж**. Суворі зими змусили еллінів перейняти взуття місцевого люду – **високі м'які чоботи до колін, т. зв. скіфіки**.

Щодо **головних уборів**. Чоловіки під час подорожей і сільгоспробіт одягали **капелюхи**. Це були шапки типу повстяних ковпаків, невеликі круглі шапочки, а серед вершників були розповсюджені **крислаті петаси**.

Спеціального дитячого одягу, скоріше за все, не було. **Діти носили хітони і плащі**.

В цілому одяг ольвіополітів відповідав давньогрецькому, причому парадний, престижно-зразковий, відображений на зображувальних джерелах, не дуже відрізнявся від загально грецької моделі. **Парадний одяг був показником належності людини до еллінської спільноти**. Зазначимо, що у еллінів, на відміну від римлян, не було встановлено різниці в одязі різних соціальних верств. В часи еллінізму, скажімо, **елліном вважався не лише грек за походженням, а й кожна вільна людина, що добре розмовляла грецькою мовою і засвоїла грецьку культуру**. Для громадян хори, що перебували в оточенні варварів, одяг був одним з символів належності до еллінського світу.

Напевне, в домашніх умовах, під час праці, в холодну пору року і т. п. ольвіополіти широко використовували **одяг місцевих варварів, добре пристосований до клімату хори. Повсякденний одяг не був етнічним чи соціальним маркером**.

Тканини для одягу були переважно вовняні, місцеві. Основна частина одягу виготовлялась вдома, під керівництвом господарки. Парадний одяг, в т. ч. імпортований, купувався на ринку.

Костюм ольвіополітів майже завжди доповнювався прикрасами. Чоловіки і жінки носили **вінки, стрічки, пов'язки, каблучки і персні, а жінки з малих років ще й сережки, намиста, браслети**. Здебільшого прикраси мали декоративну функцію, хоча нерідко мали й утилітарну. Наприклад, жіночі медальйони (нерідко з дорогоцінних металів і прикрашені) скріплювали перехрестя стрічок-перев'язок на хітоні посеред грудей. Стрічки утримували волосся під час роботи. **Персні з вирізьбленими зображеннями слугували печатками власникам при**

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
запечатуванні скринь, комор, посудин з вином і продовольством, дверей приміщень тощо. **Відбиток печатки** був посвідченням при передачі листів і товарів, ставився на особистих речах – посуді, стриглях, грузилах та інших.

Стрічки і пов'язки виготовлялись з тканини і шкіри, причому жінки їх зав'язували бантами з довгими кінцями. Вузьку стрічку, на яку жінки закручували волосся, зображено на **ольвійських монетах IV ст. до н. е. з профілем Деметри**. У побуті були поширені **вінки з живих квітів, листя і гілок**. Їх використовували при святкуванні весілля, народження і т. п. Поховальні вінки з кінця IV ст. до н. е. виготовляли з бронзи, дерева і коштовних металів з імітацією живих рослин. Скажімо, зелені та білі ягідки символізували плоди лавра й оливи. Показово, що **вінки зображувались на монетах, згадувались у почесних декретах**.

У III ст. до н. е. кольорова гама прикрас суттєво змінилась. Наприклад, скляні намиста кінця V - IV ст. до н. е. були переважно **синіми, бірюзовими і жовтими**, а пізніше стали переважно **червоними, сіро-блакитними, світло-зеленими, прозоро бузковими**. З'явилися імпорتنі скляні намистини із внутрішнім золоченням. До III ст. до н. е. металеві сережки і намиста були **монохромними**, а тому їхня цінність і художні якості визначалися **тонкою роботою, доброю поліровкою, оздобленням у техніці зерні та філіграні, іноді вставками з блакитної емалі**. З часів еллінізму майстри почали **вставляти кольорове каміння до каблучок і сережок, розцвічували камінням і склом браслети й намисто з коштовних металів**.

В Ольвії було налагоджено масове виробництво **браслетів, каблучок, сережок і намистин з бронзи, олова, свинцю, срібла**. **Імпортувались дорогі й престижні прикраси**.

Господарська діяльність населення Ольвійської хори була достатньо різноманітна. Це обумовлювалось **необхідністю задоволення більшості своїх потреб власними силами** і виробництва товарів на ринок. Перше витікало з доволі **автаркічних економічних основ грецького полісу**, а друге визначалось неможливістю існування окремого полісу в умовах повної господарської ізоляції. Певний рівень **поділу праці між містом і селом, що взаємно доповнювали економіку одне одного, наявність чи відсутність певних природних ресурсів** і т. п. зумовлювали економічний обмін як в межах полісу, так і між полісами.

Вирішальну роль в економіці Ольвії, як і всієї античної цивілізації, відіграло **сільське господарство**. Для його розвитку

були достатні в цілому передумови з точки зору давніх греків. Проте остання теза потребує уточнення й роз'яснення.

Останнім часом в історичних дослідженнях одним з провідних трендів є посиленна увага до **історії екології, природних ресурсів, впливу навколишнього середовища на життя людини**. Такі дослідження дозволяють суттєво збагатити наші уявлення про зміст історичних подій, а у разі випадків навіть запропонувати суттєві корективи в усталені погляди. Спробуємо оцінити економічний стан Ольвійської хори в координатах природно-ресурсного підходу.

Передусім зосередимося на **основному ресурсі сільського господарства – землі. Найкращі лучні та чорноземно-лучні ґрунти з високою концентрацією гумусу знаходились в заплавах річок**. Через високу родючість вони були придатні для вирощування зернових (крім озимих), але надмірна вологість потребувала для цього специфічних технологій. Тому в умовах античності ці ґрунти були придатні **для зернових лише частково**, а ось **для вирощування кормових і овочевих культур – сприятливі**. До того ж площа цих ґрунтів була значно більшою за сучасну. На Олешківських пісках і Кінбурнській косі панували **малогумусні дернові ґрунти, на яких росли ліси**.

Для **м'якої голозерної пшениці**, найбільш вимогливої до якості ґрунтів та найбільш розповсюдженої в Стародавній Греції, основні ґрунти хори (темно-каштанові та чорноземи) не були оптимальними. Більш-менш відповідними були **лучно-чорноземні ґрунти**. Тому в цілому умови для її вирощування були посередні. Кращі умови були для **плівчастих пшениць** (полба), а для **ячменю і жита** (потреба в ньому була значна) на хорі були добрі, майже оптимальні. Греки сіяли на цілині багато **проса** через його сухостійкість, хоча для високих врожаїв належних умов не було. Поступово, по мірі засвоєння культивування **озимих пшениці й ячменю**, його сіяли менше. Таким чином, на Ольвійській хорі умови для вирощування відомих в Античності зернових в цілому були посередніми. При цьому можливості отримання експортної продукції, особливо **м'якої пшениці**, частиною сучасних істориків-екологів ставиться під сумнів.

Добрі природні умови сприяли культивуванню **сухостійних зернобобових – нуту, чини, сочевиці** (всі вони нині не вирощуються). А ось можливості для вирощування знайомих нам **гороху й особливо бобів** (в ті часи це була городня культура) були значно гіршими. В часи Античності **зернобобові відігравали важливу роль у харчуванні населення** (каші, гарнір) і **худоби** (особливо позитивно впливали на молочну продуктивність корів), але не були товарною культурою.

Землі Ольвійської хори були багаті на природні кормові угіддя, а тому посіви відомих еллінам кормових культур були незначними попри сприятливі умови. Мова йде про **люцерну (вона підвищувала родючість ґрунту), французьку сочевицю і віку посівну**. Основна олійна культура еллінів – **маслина – в умовах хори не росла, а оливкова олія посідала важливе місце в раціоні давніх греків**. Для інших тодішніх олійних культур (**льон, кунжут, мак опійний**) умови теж не були сприятливими. Внаслідок рослинні олії (в першу чергу **оливкову**) **ольвіополіти імпортували**. Аналогічна ситуація була і з прядивними культурами. На хорі попри не надто гарні ґрунти могли вирощувати такі відомі для Північного Причорномор'я **ефіроолійні культури як коріандр і кмин**. Вірогідно, що їх (необхідні для парфумерії, ліків, деяких страв) завозили.

Добрі умови (ґрунти і зволоженість) були для ефективного городництва в долині Дніпра і на лучних ґрунтах. Йдеться практично про всі овочі Еллади – **цибулю-ріпку, порей, часник, огірок, капусту, селеру**. Вищі за середні умови були для **баштанних культур (дині і кавуни)**. У садах **вирощували яблука, груші, айва, інжир, мигдаль, горобину**. Ольвіополіти також вживали (принаймні, могли це робити) в їжу **плоди диких місцевих яблунь, груш, вишень, ліщини, терену, сливи, шипшини, ожини, черемхи**. Умови для **вирощування винограду в цілому були добрі, але грецькі його сорти потребували наявності щєбню у ґрунті (скелетність ґрунту) та багато сонячного тепла**. Очевидно, що греки могли виводити місцеві сорти для піщаних ґрунтів з наявного **дикого місцевого винограду**.

Отже, щодо ресурсів рослинництва. Для зернових умови задовільні, але їх експортний потенціал був обмежений. Цілком сприятливі умови мали зернобобові, створюючи добру кормову базу тваринництва і маючи надлишок. Добрі умови мали кормові культури, але навряд чи їх експортували за античності. Вирощування олійних, ефіроолійних та прядильних культур не задовольняло потреби, тому їх імпортували. Овочі, маючи цілком сприятливі умови, могли частково (часник, цибуля-ріпка) експортувались.

Баштанними і плодовими культурами ольвіополіти себе забезпечували, але експортувати було нічого – основні експортні плоди античності (оливки, інжир) не росли або не давали надлишкової продукції. Регіон цілком задовольняв себе столовим виноградом щонайменше з римських часів, але грецькі сорти винного винограду погано приживались через відсутність

адекватного ґрунту. Тому **вино імпортувалося**. Підкреслимо, що умови землеробства за якістю ґрунтів були не найкращі порівняно з іншими регіонами Ольвійської хори (Нижнє Подністрів'я) і хори інших полісів Північного Причорномор'я. До того ж не всі типові для Давньої Греції галузі землеробства могли розвиватися. Наголосимо, що мова йде саме про культури античності й прямі аналогії з сучасними культурами некоректні – адже **за наступні 2 тис. років населення краю значно удосконалило набір сільгоспкультур, їх сорти та технології землеробства**.

Наведені погляди на ресурсний потенціал хори не мають наразі одностайної підтримки серед дослідників, оскільки підважують усталені. Відповідно до останніх **однією з провідних галузей господарства хори було землеробство, що базувалось на дрібному громадському землеволодінні**.

Встановлено, що вже у VI - V ст. до н. е. виробництво зерна було найважливішою галуззю землеробства. Врожайність сягала 8-15 ц з гектара. **Зернові і зернобобові культури чередувались у певній послідовності. Так, спочатку засівали пшеницю (на цілині давала особливо добрий врожай), потім сіяли менш примхливий ячмінь. Застосовувалась переважно перелогова система землекористування**.

Землеробство було орним. Основною тягловою силою були воли. На них орали землю, їх запрягали у **вози для транспортування вантажів**. На них везли до найближчої гавані на продаж продукти сільського господарства і промислів, а звідти – імпортні товари та ремісничі вироби.

Також використовували **мотики – обробляли городи і сади, удосконалювали рілля після оранки, а при нестачі робочої худоби мотикою обробляли навіть поля**. Збирали зернові **серпами і косами**. Зберігали зерно в **амфорах, піфосах, корчагах або у грушовидних ямах**, обмазаних глиною з подальшим обпалюванням. Зерно перед засипкою підсушували в спеціальних печах чи спеціальних ямах з вогнищем на дні. **Молотили зерно на кам'яних зернотерках (тертушках), жорнах або товкли (для каші) в ступах**.

Дослідники оцінили орієнтовний зерновий потенціал хори. Так, середня врожайність становила приблизно 8 ц з гектара, часом до 14 ц. Врахуємо, що до середини ХХ ст. врожайність у 14 ц вважалась у нашому краї пристойною. Так, на кінець ХІХ ст. в Херсонській губернії нормальною вважалась врожайність у 6,2 ц. Продуктивність праці одного хлібороба з воловою упряжжю при оранці складала 6,3 га за день при використанні праці вільного чи залежного робітника і лише від 0,6 га при рабській праці. При посіві

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
3,15 га і 1,32 га відповідно. Саме тому, очевидно, рабська праця в Ольвійській хорі майже не використовувалась.

Посів тривав три тижні, осінній цикл робіт 20-30 діб. При цьому продуктивність на одного робітника за сільськогосподарський рік коливалась від 2,6 га (у випадку рабської праці) до 6,3 га. **В Ольвії використовували «тяжкі» грецькі рала, які були порівняно продуктивні.** Так, якщо при його використанні середня продуктивність праці орача сягала 6 га за рік, то в Київській Русі приблизно 8,7 га.

«Тяжке» грецьке кривоградильне рало з полозом (середземноморський плуг) являло собою подовжений дерев'яний брус, до якого кріпилися інші частини, в т. ч. металевий наконечник або наральник. Це знаряддя було розповсюджене в усьому античному світі і зберіглося в Греції до початку ХХ ст. **Таке знаряддя розпушувало землю, не перегортаючи скибок, запобігаючи випаровуванню та пиловим бурям.** Така система обробітку ґрунту для нашого краю вважається екологічною та продуктивною.

Річна потреба в зерні на родину хлібороба сягала 3,3 т (5-6 чоловік з урахуванням худоби, посіву, харчування і т. п.). На одного городянина вона складала мінімум 0,25 т. Площа Ольвійської хори становила 1000-1050 км², в т. ч. на зернові приходилось 375-394 км² з урахуванням площі поселень, садів, городів, випасів і т. п. та враховуючи перелог як систему землекористування.

Отже, 31,3-39,4 тис. сільського населення часів найвищого розвитку (6,3-7,9 тис. дорослих робітників) отримували 30-55,2 тис. т зерна щорічно. Для власного споживання їм потрібно було 20,6-26 тис. т, для харчування мешканців Ольвії (13-16 тис.) приблизно 3,3-4,1 тис. т. Інакше кажучи, кількість товарного зерна сягала 9-29 тис. т, в т. ч. експортний потенціал становив 5,5-24,9 тис. т. Це були значні обсяги для часів античності, оскільки у врожайні роки експорт Ольвії дозволяв забезпечити майже повністю потреби Афін.

Але при цьому варто наголосити, що в експорті зерна з Північного Причорномор'я, який сягав 71-73 тис. т, основну роль відігравав Боспор, а Ольвія другорядну. Зрозуміло, що це доволі умовні підрахунки. Вони виходять з багатьох дещо умоглядних припущень – кількості населення, площі засіву, врожайності, продуктивності праці, раціону ольвіополітів і т. п. Скажімо, річні потреби сучасних мешканців України в зерні сягають 0,5 т з урахуванням витрат на тваринництво (яйця, молоко, м'ясо). Проте в раціоні ольвіополітів було більше риби і морепродуктів. Отже,

попри свою умовність ці підрахунки дають можливість уявити масштаби і рівень сільськогосподарського виробництва Ольвійської хори.

По-друге, сільське господарство, передусім **виробництво зерна, не було стабільним і залежало від погодних умов.** Так, при доброму врожаї були значні товарні лишки, при середньому врожаї міг при певних обставинах виникнути незначний дефіцит хліба у 200 т, а у неврожайні роки (а в наших краях це нерідке явище) населенню загрожував голод. **Тому без підтримки інших галузей сільського господарства (тваринництва і т. п.) і промислів, ремесел і торгівлі економіка Ольвійської хори не могла існувати лише за рахунок зернового господарства.** До того ж вузькоспеціалізованого та експортноорієнтованого зернового господарства не було. Очевидно, що **необхідність комплексного підходу до розвитку економіки, і сільського господарства зокрема, слід вважати одним з уроків історії ольвіополітів для нащадків.**

Існує й інша точка зору щодо експортного потенціалу землеробства. **Через низьку вартість, малоцінність і нерентабельність не експортувались кормові, більшість овочів, а зернобобові та зернофуражні могли продавались у сусідніх полісах Причорномор'я.**

Експортували порівняно малоцінний ячмінь і в обмежених обсягах м'яку пшеницю. А експортний потенціал полісів Північного Причорномор'я був не такий значний – лише **Нижнє Подністров'я, Північно-Східний Крим (район Феодосії) і Тамань мали посправжньому сприятливі умови для розвитку зернового господарства.**

Умови для розвитку тваринництва, в т. ч. експортного, були набагато кращі порівняно з рослинництвом через наявність доброї кормової бази – зернобобові, величезні площі добрих луків заплави Дніпра (значно більше сучасних через нижчий рівень моря). **Скотарство було порівняно ефективне й створювало чималий надлишковий продукт.** Успішний поступ тваринництва поліпшував харчування, сприяв розвитку ремесел з обробки його продуктів (вовна, шкіра, кістка), а органічні добрива, особливо при стійловому утриманні поліпшували родючість сільгоспугідь.

Розводили на хорі **велику і дрібну рогату худобу, коней, свиней, домашню птицю.** У череді великої рогатої худоби до 25% поголів'я складали воли і до 65% корови, що свідчить про розвиток молочарства. Серед дрібної рогатої худоби 2/3 становили вівці, а розводили дрібну худобу заради молока, м'яса, шкіри і вовни. Кількісно ієрархія худоби виглядала так – дрібна рогата, велика

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

рогата, свині, коні (використовували для верхової їзди, хоча можливе споживання м'яса і молока та використання шкір). Приміром, на Білозерському поселенні (IV - III ст. до н.е.) дрібна худоба складала 39% тварин, велика – 28% (з переважанням дорослих тварин, причому на деяких кістках зафіксовано сліди великого фізичного навантаження), собака – 13%, кінь – 11%, свиня – 9%.

Поступово в череді зменшувалась питома вага дрібної та зростала частка коней і великої рогатої худоби, що свідчить про зростання ролі землеробства, підвищення забезпеченості худобою і певне зростання інтенсивності ведення сільського господарства. Розводили мешканці і **собак для мисливства**, допомоги пастухам і, можливо, для їжі. Очевидно, що греки використовували переважно **відгінно-пасовищну систему** (худоба перебувала в степу, в т. ч. взимку на спеціальних стоянках), що корелюється із перелогом, збільшенням питомої ваги коней і собак та природними умовами. Проте частина худоби перебувала на стійловому утриманні. Щодо **птахівництва**, то вже у VI - V ст. до н. е. розводили **курей, гусей і качок**.

Деякі характерних відомостей щодо тваринництва надає аналіз остеологічного матеріалу. **Першопоселенці хори привезли всю худобу з собою, оскільки тоді ще не було поруч скіфів.** До того ж їхня худоба не мала аналогів у скіфів. Важливо, що **питома вага волів у складі череди свідчить про значну роль землеробства.** Так, на сільських поселеннях у VI ст. до н. е. вони складали ¼ поголів'я великої рогатої худоби. В елліністичний час їх питома вага знижується до 1/5. **А у перші століття нашої ери спостерігається різке скорочення, що свідчить зменшення значення землеробства у післягетську добу через ускладнення військово-політичної ситуації.** Землеробство втрачає товарний характер і спрямовується на задоволення власних потреб. **Відповідно зростає роль тваринництва.**

До речі, **породи домашньої худоби у Борисфені, Ольвії і на хорі відрізняються.** Очевидно, що **кожна хвиля колоністів мала свої породи, причому на різних поселеннях хори теж були різні породи.** Очевидно, що хору заселяли різні переселенці на власний розсуд і поступово Ольвійська держава упорядковувала хору. Скіфська худоба поліпшила грецькі породи, що проявилось вже у V ст. до н. е. Внаслідок розміри тварин збільшились, вони були краще пристосовані до місцевих умов. **Греки наполегливо займались селекцією тварин**, поліпшуючи її якість протягом всієї історії хори. Домінування на поселеннях хори Херсонщини

скотарства щодо землеробства засвідчує порівняння складу череди на поселеннях східної та західної частин Ольвійської хори.

Ще один цікавий факт. На поселеннях з VI ст. до н. е. були **кішки**, яких не було в інших полісах Північного Причорномор'я і яких давні греки взагалі не тримали – для боротьби з гризунами вони використовували **ласок**. Домашні кішки в той час були в Єгипті і Малій Азії – очевидно, колоністи з Мілету привезли їх в Ольвію. Це зайве свідчення того, що колоністи прибували з різних полісів Еллади.

Чимале значення для торгово-економічного потенціалу мали **ресурси дикої природи**. Скажімо, в лікуванні використовували **лакрицю, полин, оман високий, материнку, декілька видів гадючника, живокоста, валеріани** і т. п. **Пліній Старший** перелічує з десяток лікарських рослин, що експортувались з Північного Причорномор'я.

Ольвіополіти **імпортували більшість барвників** (тогочасні барвники тут не росли) – **пурпур, індиго, морена, сафлор**, хоча в принципі можна було замінити імпорт менш якісними – корою вільхи (чорний, червоний та жовтий кольори для фарбування вовни), дрік красильний (жовта і зелена фарба). Для обробки шкір (дублення), очевидно, використовували вербу, кору дуба, кору і листя вільхи.

Краще були справи з **деревиною**, хоча і в цьому питанні не все однозначно. Наявна в Гілеї деревина – **дуб, бук, шовковиця, ясен, в'яз, платан, липа, сосна** використовували при будівництві промислового і торгівельного флоту. А ось **якісну деревину (понтійська і фракійська сосна, скажімо) для військових кораблів імпортували**. Для виготовлення меблів (**клен, липа, в'яз**), будівництва (**дуб, сосна, клен**) і випалення деревного вугілля та опалення деревини цілком вистачало.

Набагато краще мешканці хори були забезпечені ресурсами **дикої фауни** (стєпова, лісо-чагарникова, плавнева при домінуванні лісової), що створювало добрі умови для полювання заради м'яса та/чи шкіри на **зубрів, косуль, сайгаків, благородних оленів, лосів, дроф, куріпок, качок, куликів** і т. п. (про це вже згадувалось). **Заради хутра полювали на байбаків, ховрахів, бобрів, лисиць, вовків, куниць, видр, норок**. Як на хижаків полювали на **вовка, лисицю, лева, леопарда, тхора**.

Багатство наземної фауни дозволяло експортувати цінне хутро, жир байбаків та струмись бобрів як цінні ліки. **Мисливство** також було зумовлено необхідністю **захисту сільського господарства від диких тварин**. **Полювання** як джерело харчування відіграло допоміжну роль. Так, на Білозерському поселенні здобич

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
мисливства складала 4% всіх виявлених осіб диких і домашніх тварин.

Ольвіополіти використовували надзвичайно багату **водну фауну – річкову, лиманну** (її було найбільше), **морську**. Найціннішою частиною **іхтіофауни** були проходні риби, передусім **осетрові – білуга, азово-чорноморський осетр, шип**. Їх добували майже півроку – в Дніпрі (переважно осетр), в лимані, в морі (переважно севрюга). Ловили чимало **оселедців** (найбільше чорноморського пузанка), **чорноморського лосося, кефаль, барабульку, калкана, чорноморського шпроту, скумбрію**. В лимані здобували **тюлька, бичків, сазана, ляща, судака, вирезуба, тарань, стерлядь, сома**. Численними були промислові молюски – **мідії та устриці**, в т. ч. на найбільших у Чорному морі устричних банках на захід від сучасної Ягорлицької затоки.

Отже, **водна фауна була багата і різноманітна**. В ній переважали риби, що не водилися взагалі або були рідкими в Середземномор'ї. Рибалки хори не лише забезпечували місцеве населення рибою та молюсками, але й **експортували цінну рибу (осетрових, оселедців, сомів, морських судаків)**.

Про поширення рибальства свідчать знахідки риб'ячих кісток і знарядь лову. **Рибалили переважно за допомогою сіток**. Грузила для них виготовляли з **каменю, глини** (овал 8-20 на 4-12 см у формі вісімки і т. п.) і **свинцю** (ними обжимались нижні мотузки, використовують донині), поплавки – з дерева. **Ловили рибу на залізні та бронзові гачки** (довжина 4-10 см), для **добування великої риби і дельфінів використовували гарпуни** (можливо, їх використовували для підлідного лову, про що пише **Страбон**). Дельфінів використовували для отримання лою, а в їжу вживали бідняки та у випадках продовольчих труднощів.

Значну роль в господарстві відігравала домашня переробка продуктів харчування, передусім риби. Так, **рибу солили, коптили, в'ялили і сушили**. Очевидно, що її переважно солили через легкість добування солі в гирлі Дніпра – недарма **Геродот** згадує про засолку осетрових. Для копчення використовували, скоріш за все, спеціальні ями-коптильні.

Отже, **дуже сприятливі умови мало рибальство, яке було третьою, після тваринництва і землеробства, галуззю економіки ольвіополітів у нашому краї**. Багата і різноманітна іхтіофауна давала можливість **експортувати цінну продукцію – солону, сушену і копчену рибу, рибні соуси, риб'ячий клей (виварювався з плавальних міхурів осетрових, луски і голів щуки, сома, карасів, окунів, лящів у значних обсягах до кінця**

XIX ст.). Конкуренцію Нижньому Подніпров'ю в добу Античності складав лише Боспор (Керченська протока).

Під час розкопок поселень хори археологи постійно стикаються з **різноманітними видами домашнього виробництва – від приготування їжі до виготовлення різноманітних речей**. Сільське населення чимало з необхідного у повсякденному побуті та господарстві виготовляло самотужки. Значне навантаження лягало на плечі **жінок**. Крім постійного **приготування їжі, прибирання, прання і т. п. вони виховували дітей, доглядали за літніми і хворими родичами, брали участь в обробці та переробці продуктів сільського господарства і промислів**. **Виробництвом ліпного посуду**, очевидно, також займались жінки. Хоча це виробництво через масовий завіз імпортного та ольвійського посуду не набуло значного обсягу, все ж таки воно існувало, особливо серед варварського і метисованого населення.

Левову частку сільськогосподарських, промислових і будівельних робіт, очевидно, виконували чоловіки. Вони ж **виготовляли з каменю чаші, ступи, тарапани** (кам'яні корита з пресом для переробки винограду у вино).

Ремесло на поселеннях хори мало переважно домашній характер. Скажімо, з дерева виготовляли рала, вила, лопати для провіювання зерна, держаки для сокир, ткацькі верстати і т. п. Для вичинки і виробки шкір використовували ребра великої рогатої худоби. Поширеними були обробка вовни і ткацтво – про це свідчать знахідки чесала для вовни з рогу, великої кількості пряслиць (глиняні, з фрагментів кераміки, свинцю). В прядінні вживалися веретена з переважно керамічними пряслицями.

Про розвинутий характер домашнього гончарства свідчать численні знахідки **ліпної кераміки**. Очевидно, що ліпну кераміку більше використовували бідняцькі й натуральні господарства. До найпоширеніших домашніх ремесел належали **чинбарство і виготовлення простих шкіряних та кістяних виробів, ткацтво, прядіння, плетіння, деревообробка, ліпна кераміка**.

Непогані умови були для розвитку **ремесла і промислів, пов'язаних з добуванням і переробкою мінерально-сировинних ресурсів і деревини**. Найкраще були забезпечені сировиною **галузі з обробки продуктів тваринництва, рибальства, мисливства**. На експорт вони постачали **шкіри, вовну, вовняні тканини, лой, ліки, можливо одяг з вовни, повсті, вироби зі шкіри**.

Серед відомих грекам **руд (залізних, мідних, свинцевих і т. п.)** на хорі були лише **залізні**. Як уже зазначалось, у районі Дніпро-Бузького лиману були **гематитові піски** зі вмістом заліза

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
лише у 1-5%. Це не могло задовольнити потреб. Отже, ольвіополіти змушені були **імпортувати руди всіх металів**, в т. ч. і залізу.

Кінбурнська коса забезпечувала паливом енергоємне металургійне і скляне виробництво. Псевдо-Аристотель описує спосіб отримання заліза з гематитових пісків: **пісок промивають і плавають на вогні, отримуючи залізо високої якості. З високоякісних кварцових пісків варили скло**, для виробництва якого тут же знаходилась необхідна **сода** (содові озера на Кінбурнській косі та у пониззі Дніпра). Це дозволяло **експортувати сіль і соду як сировину, або у вигляді готової продукції** – скла.

На Нижньому Подніпров'ї були **поклади вапняків, будівельних і гончарних глин**. Це забезпечувало ординарними будматеріалами. Лише для будівництва та оздоблення храмів і громадських споруд мешканці хори використовували **мармур чи мармуроподібний вапняк**. З інших геологічних ресурсів хора була забезпечена **сіллю для їжі, соління риби і виробництва скла**.

Отже, в цілому геологічні ресурси хори були не надто різноманітними. Вони могли забезпечити частково **чорну металургію, будівництво, виробництво кераміки і скла**. Проте, існувала потреба в імпорті значної частини рудної сировини або відповідних продуктів, а ось експортувати можна було **сіль і соду (сировина, скло)**.

Залізо добували сиродутним способом з місцевої сировини – **болотної руди і гематитових пісків**. Частина залізних напівфабрикатів (криць), мідь і бронза надходили з Малої Азії та з району Криворіжжя (криця, можливо руда). Залізоробне та залізообробне виробництво Ягорлицького центру було одним з провідних видів ремесла для самої хори, Ольвії та навколишніх варварів, які одержували залізні предмети шляхом **торговельного обміну**.

Металеві вироби виготовлялися за допомогою **лиття, штампування, карбування, кування**. Кольорові метали плавили в залізних, кам'яних або глиняних тиглях. У виробничому процесі використовували **обцецьки різної величини, молотки, пробійники, залізні пилки, ковадла, камені для обковування й заточування лез**.

Металообробка на хорі не отримала широкого розвитку. Винятком є Ягорлицьке поселення, яке не було самостійним з постійним населенням – на площі в декілька десятків гектарів розміщувались **сезонні майстерні**. На цьому місці біля джерел сировини ремісники **відливали бронзові та свинцеві вироби, варили скло і виготовляли з нього прикраси, виплавляли і кували залізо**.

Так, про розвиток чорної металургії свідчить виявлений металургійний комплекс – **домниця** (примітивна залізоплавильна піч) для отримання заліза сиродутним способом. Вже в архаїчний час Кінбурнська коса була сировинною базою ремісничого виробництва і центром власне ремесла. Цей центр, хоча й розміщувався на хорі, належав мешканцям Березані та/чи Ольвії і до населення хори, якщо не рахувати його можливої працю по заготовці **сировини і палива**, безпосереднього відношення не мав. Очевидно, що Кінбурнську косу можна виділити для доримського часу як окремий економічний район Ольвійського полісу, що був **сировинною базою і центром ремесла**.

Велика площа **Ягорлицького поселення** та його насиченість рештками різноманітних видів ремесла свідчить про значні обсяги виробництва. Його продукція – **скляні, бронзові і свинцеві вироби** – добре відомі з розкопок скіфських пам'яток. Очевидно, що до V ст. до н. е. традиційні товари грецької метрополії ще не користувались великим попитом у скіфів. Тому виробництво товарів на варварський ринок, що враховувало потреби і смаки скіфів, було вигідніше налагодити на хорі. До речі, не можна виключати наявність на Кінбурнській косі й інших, крім Ягорлицького, ремісничих поселень.

На порівняно високому рівні на хорі знаходилося **будівництво**, яке в цілому майже не поступалося ольвійському. Йдеться про **обробку каменю, теслярські, столярні, опоряджувальні роботи, техніку будування**, в т. ч. застосування цегли і черепиці.

До IV ст. до н. е. хора, скоріше за все, не вела самостійної торгівлі як з грецькими полісами, так і з оточуючими варварами. Очевидно, що населення хори найбільше **купувало вино й оливкову олію інших полісів**. Ціна цих продуктів була порівняно високою. Зазначимо, що **вино й олія** для людини античності були не менш важливими продуктами їжі, ніж хліб, риба чи м'ясо – вони входили до раціону навіть рабів. Проте імпортували переважно **кращі вина – хіоські, лесбоські, фасоські**. Масовим був імпорт **керамічного посуду, передусім розписної столового й побутового**. Переважно це звичайна реміснича продукція, хоча зустрічаються і високоякісні вироби.

Другим основним напрямком зовнішньої торгівлі хори були **місцеві варвари**. Скажімо, попервах поселенці купували у них **худобу** для збільшення та поліпшення якості власної череди. Купували ольвіополіти **рабів** (що засвідчує кераміка) у скіфів, передусім у царських скіфів, які не лише займались війною і набігами, але й вважали інших скіфів, як наголошує Геродот, своїми рабами. Купували у варварів і деякі види **мінеральної**

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини сировини – за **Вітрувієм** у Середньому Побужжі добували кращі в світі руди **реальгар** (сполука миш'яку, що зустрічається разом з амонітом, рудою миш'яку, золота і срібла). На Ягорлицькому поселенні, скажімо, знайдені руди з Криворіжжя, Нікопольського марганцевого басейну і з Корсак-Могили у Північній Таврії (нині с. Мануйлівка Приморського району Запорізької області). Варвари постачали еллінам також **шкіри, мед, віск. Торговельні операції з варварами відбувались на обмінній, а з античними полісами – на грошовій основі.**

Велике значення для населення хори мав товарообмін з ремісниками Ольвії. Очевидно, що саме з Ольвії отримували **знаряддя праці, зброю, різноманітні прикраси.** Очевидно, що існував товарообмін між окремими поселеннями хори. Йдеться про купівлю-продаж **худоби, вовни, молока і молочних продуктів, насіння зерна, саджанців, риби, солі** тощо. Можливо, частина мешканців хори займалась скупкою сільськогосподарської продукції у сусідів і навіть у вільний від роботи час здійснювала більш-менш віддалені **торгові експедиції.**

Очевидно, хора експортувала **продукти тваринництва, рибу, хліб (у разі врожаю), городину, сіль, дерево, деревне вугілля чи навіть напівфабрикати – вичинені шкіри,** скажімо.

Отже, вже у часи архаїки Ольвійська хора мала добре налагоджені **торгові зв'язки зовнішнього** (з навколишніми варварами та полісами Середземномор'я) та **внутрішнього** (товарообмін з полісом і між собою) характеру.

Найдавнішими **грошовими знаками** (VI ст. до н.е.) на Ольвійській хорі були **бронзові монети-стрілки** (відливались у формі дволопастних наконечників стріл). Орієнтовно з останньої чверті VI ст. до н. е. з'являються **литі бронзові дельфіноподібні монети,** семантично пов'язані з **культу Аполлона Дельфінія,** найбільш поважного божества Ольвії. Так, дельфінчики знайдені на Кінбурнській косі, в районі давньої Гілеї та на Ягорлицькому поселенні. Очевидно, що сільгоспвиробництво і промисли на хорі доволі швидко досягли високого рівня товарності і сформувався порівняно значний за місткістю ринок. Це обумовлювалось розвитком **багатогалузевої економіки.** Товарно-грошові відносини є показником високого, до тих пір небувалого в історії краю, соціально-економічного розвитку.

У IV - I ст. до н. е. господарська діяльність населення хори залишалась в цілому незмінною, хоча були певні новації. Так, в

еллінський час з'явилися **удосконалені і дорогі ручні жорна, в т. ч. імпорتنі, з граніту і навіть мармуру**. Розширилось **садівництво і городництво**. Дискусійним залишається питання щодо **виноробства**. Очевидно, **активізувалось рибальство**. Збільшилось постачання риби до Ольвії, де в елліністичну добу існувало два рибні базари.

Не зазнало суттєвих змін **домашнє ремесло**. Скоріше за все, на абсолютній більшості сільських поселень металообробки і в цей час не існувало. Але **на Кінбурнській косі зафіксовано два ремісничих пункти**. Так, на поселенні Рибальче 1 виявлені залізні шлаки (жужелиця), фрагменти залізних і бронзових виробів. На поселенні Рибальче 2 знайдено відходи виробництва – бронзолivarного і залізробного, фрагменти бронзових і залізних виробів. Отже, тут, як і раніше, розміщувались ремісничі майстерні.

В елліністичний час порівняно значного розвитку отримало **будівельне ремесло** в річищі ольвійських традицій. Йдеться про **добування й обробку каменю**, виготовлення з нього різноманітних будівельних і господарсько-побутових виробів, власне будівництво житла у більш заможних мешканців чи участь у будівництві найбільш технічно складних частин житла інших.

У кінці V – першій половині II ст. до н. е. сільське населення приймало більш активну участь в торгівлі Ольвійського полісу. **Активізувалась торгівля з античними полісами басейну Чорного моря. Збільшився обсяг, але не змінився характер торгівлі з Ольвією**. В торгових операціях використовували **великі і карбовані дельфінчики, ольвійські бронзові асси, борисфени (середина III ст. до н. е.), елліністичні монети другої половини III – першої половини II ст. до н. е., причому в торгівлі, згідно декрету Каноба, використовували місцеву ольвійську монету**.

Отже, у IV - I ст. до н. е. провідну роль у господарстві Ольвійської хори продовжувало відігравати сільське господарство, яке досягло порівняно високого рівня товарності. Населення брало активну участь у товарообміні, причому грошовий обіг забезпечувався ольвійськими монетами. В IV - першій половині III ст. до н. е. простежується значне **зростання економічного потенціалу хори**, а його падіння з середини II ст. до н. е. привело до **економічної кризи полісу**.

У перші століття нашої ери господарська діяльність суттєво не змінилась. Так, в землеробстві домінувало вирощування зерна. **В зернових ямах Золотого Мису знайдено переважно пшеницю-голозернянку: 98% решток складає м'яка пшениця і 2% - карликова м'яка, на Скельці – 98% обвуглених решток складає ячмінь і 2% -**

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

карликова пшениця, як зазначає М.І.Вязьмітіна. Землю почали обробляти двоотвальним плугом, яких перегортав скибки. Розповсюджується **виноградарство і виноробство** – знахідки на Золотому Мисі виноградарського ножа і кісточок винограду, вази і фігурних посудів, пов'язаних з культом Діоніса і його супутників Сілена та Пана.

Про характер **скотарства** свідчать відповідні знахідки. Так, за остеологічним матеріалом зі Скельки і Золотого Мису в череді 19% складала велика рогата худоба, 45% - дрібна (кози, вівці), 13% - коні, 12% - свині, 11% - собаки.

Значення **мисливства і рибальства** засвідчує виявлений остеологічний матеріал. Так, якщо на Скельці і Золотому Мисі виявлено рештки 121 домашньої тварини, то диких лише 19 – олень (4 особи або 21% диких тварин), сайгак, дикий кабан і лисиця, дельфін – 11 %, вовк, кулан, птиця – 5%, заєць – 16%. Серед виявлених на Скельці 46 риб 10 (22%) належало осетровим, 11% - сому, 2% - коропу і т.п. Знахідки, скажімо на Скельці, значної кількості **грузил для риболовних сіток** (лише в одній ямі з амфорного бою 111 грузил, тобто в ній лежала риболовна сітка) свідчать про збереження значних обсягів **рибальства**. Ловили рибу, переважно крупну, і крючками сучасної форми – але замість отвору для кріплення волосінні вони мали розплющений або загнутий кінець. Проте **рибний промисел**, очевидно, поступався масштабами інших полісам Північного Причорномор'я – принаймні цистерн для соління риби, як у Херсонесі, Тірітаці чи Мірмекії, не виявлено.

Внаслідок соціально-економічних негараздів і кризи полісу розвивалось у порівняно значних масштабах **домашнє ремесло**. Так, на Золотому Мисі виявлено **керамічні шлаки**. На Скельці частина оборонної стіни і стіни будинку складені з добре оброблених **кам'яних блоків**. На кожному поселенні були **теслі та столяри**. Вони виготовляли **меблі і дерев'яне начиння з використанням долотів, стамесок, пилок** і т. п.

Укріплені сільськогосподарські поселення перших віків нашої ери були складовою Ольвійського полісу і тому, скоріше за все, не могли мати самостійних зовнішньоторгових зв'язків. **В умовах посилення натуралізації господарства існував простий натуральний обмін, тобто привозні товари оплачувались сільгосптоварами, рибою, сировиною**. На хору майже всі необхідні товари постачались з Ольвії і навпаки. Торгівля всередині хори мала **міновий характер**, як і на найближчих до хори зовнішніх ринках. Це підтверджує відносно невелика, порівняно з часами еллінізму, кількість знахідок монет (десятки порівняно з

сотнями). Так, монет I - III ст. н. е. на Золотому Мисі знайдено 7, Станіславі – 1, Скельці – 2, причому з цих 20 монет 7 (або 35%) датуються I ст. З цих 20 монет лише одна римська – на Золотому Мисі знайдено срібну монету часів Антоніна Пія (138-161 рр.).

Отже, з середини I до середини II ст. н. е. на хорі у невеликій кількості оберталась лише **місцева ольвійська мідна монета**, а **римські денарії** проникають у доволі обмеженій кількості лише з середини II ст. н. е. і обертаються до середини III ст. Це було проявом натуралізації господарства і загальної для античного світу кризи грошового обігу. І якщо в I - II ст. частка мідної ольвійської монети ще оберталась і осідала на хорі, то з кінця II ст. надійним платіжним засобом став **римський срібний денарій**. **Саме денарії отримували за службу римські воїни**. Отже, основна частина імпорту в перші століття нашої ери надходила на хору не шляхом зовнішньої торгівлі, а місцевого обміну через Ольвію.

Більшість знайдених на хорі **амфор** I - III ст. походять з **Малої Азії**, значно менше з Південного Причорномор'я і Східного Середземномор'я. Частина амфор вироблені в Боспорі й Ольвії. З **Малої Азії, Самоса** і значно менше з Коринфу й Єгипту надходила і більшість **червонолакового посуду**, переважно простого і дешевого. **Піфоси і черепиця походять з Сінопи, Малої Азії та Ольвії**. Із західноримських провінцій надходили **скляний посуд і фібули**. Знахідки монет свідчать, що провідними торговими контрагентами Ольвії в перші століття нашої ери були міста Причорномор'я. Мешканці хори підтримували **обмінні операції з сусідніми племенами – Нижньодніпровськими городищами, сарматами, фракійцями, черняхівцями**. Цілком можливо, що з кінця II ст. частину потреб у хлібі для внутрішнього вжитку та експорту Ольвія задовольняла за рахунок черняхівців, компенсуючи довіз хліба довозом вина, олії, скляного посуду, тканин тощо.

Отже, **господарська діяльність населення хори перших століть нашої ери суттєво не змінилось, хоча роль виноробства різко зростає**. Внаслідок посилення натуралізації замість грошової торгівлі панував обмін як з Ольвією, так і з навколишніми племенами. Імпортно-експортні операції були пов'язані переважно з причорноморсько-малоазійськими центрами. В цілому економічний потенціал Ольвійської хори I - III ст. був набагато нижчим порівняно з попереднім періодом.

Таким чином, **ресурсний потенціал херсонської частини Ольвійської хори сприяв формуванню скоріше за все сільського господарства тваринницько-землеробського напрямку** (а не землеробсько-тваринницького, як традиційно

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини вважається), **розвитку рибальства та ремесел, пов'язаних переважно з обробкою скотарської та рибальської сировини, дерева, склоробного і меншою мірою залізоробного ремесла.** Традиційно ж при розгляді ремесла першочергової уваги надається виготовленню засобів виробництва (залізоробна та залізо переробна галузі), що можна пояснити спадщиною марксистських підходів, недооцінкою торговельно-економічних зв'язків Ольвійської хори з іншими частинами Античного світу, наявної ресурсної бази, ігноруванням проблем економічної ефективності суспільного виробництва в цілому.

У цьому сенсі наголосимо, що **в Давньому світі було чимало прикладів успішного розвитку цивілізацій** (не кажучи вже про окремі поліси), позбавлених ресурсів для життєдайних галузей економіки. В такому випадку потреби задовольнялись **імпортом** – згадаємо дефіцит збіжжя в Елладі та імператорському Римі, відсутність сировини для металургії у вавилонян і т. п. Вже в часи Античності питання ефективності (рентабельності) виробництва та економічної конкуренції підважували цілі галузі економіки – достатньо згадати занепад хліборобства в Італії у II - I ст. до н.е., імпорт кераміки до Ольвійської хори тощо. Це положення набуває особливої актуальності в сучасному глобальному світі в контексті визначення адекватних галузей економіки для нашого краю.

Але повернемося до історії Ольвійської хори на Херсонщині. Отже, відсутність чи недостатність низки життєво необхідних та важливих ресурсів (сільськогосподарських, мінеральних, передусім руд кольорових металів) унеможлиблювало створення **автаркічної економіки** та стимулювало поступ експортноорієнтованих галузей для забезпечення критично необхідного імпорту.

Природно, **що господарська діяльність ольвіополітів впливала на навколишнє середовище.** В плані мікроклімату найбільш негативні наслідки мало **знищення Гілеї.** Адже збільшення площі лісів на 10% збільшує на 3% опади і навпаки. Тому **вирубка Гілеї привела до зменшення річної кількості опадів і погіршення водного режиму ґрунтів, річок** і т. п. До обміління степових річок і в перспективі до їх пересихання (з цим Херсонщина стикнулася у повній мірі) призводить систематичне випалення сухої трави, вирубка байрачних і заплавних лісів, розорення берегів річок і т. п.

Випас свійської худоби, особливо дрібної рогатої, у значних масштабах нерідко перетворює степи на напівпустелі: кількість домашньої худоби збільшується у геометричній прогресії через слабке обмеження хижаками і знищення людиною конкурентів з відповідними наслідками. Згадаємо, про наслідок катастрофічної

діяльності скіфів. **Наслідки надмірного господарського тиску бувають такими значними, що природні біоценози можуть не відновитися, передусім відповідна фауна.**

Наразі невідомо, коли людина знищила у Північному Причорномор'ї бізонів (зубрів). Так, у донських степах вони, тури й олені як види степової мегафауни зникли у XIII ст. Врахуємо, що фауна приймає активну участь у природних процесах – до впливу людини у степах було більше лісо-чагарникової рослинності, в лісах – галявин, інтенсивно проходив процес ґрунтоутворення і т. п. **Тиск людини на фауну почався з палеоліту, але негативний вплив на копитних різко посилювався в греко-скіфські часи – скіфи більше «доклали» зусиль, хоча й елліни несуть відповідальність за знищення степової мегафауни.** Суттєво впливає на тваринний світ сільське господарство. Наприклад, оранка принципово змінює ґрунтову фауну і мікрофлору, а тому зникають хребетні землерії, гризуни – вони активно переміщують ґрунти, що збагачує та збільшує шар гумусу.

Отже, **негативним підсумком впливів господарської діяльності еллінів стало запустіння окремих скотарських районів, відбувалась дегресія пасовищ, зникла степова мегафауна.** Знищення або суттєве скорочення степових хижаків вело до неконтрольованого зростання гризунів та інших дрібних травоядів, що знищувало степ. Знищення **котячих хижаків** (левів, леопардів) привело до заміни їх вовками, які сильніше пресингували **фітонцидів** (до зникнення окремих видів включно), а **зменшення копитних гальмувало накопичення гумусу.**

Зрозуміло, на стан ґрунтів найбільше впливало землеробство, причому технології античних часів не сприяли підвищенню природної родючості. Так, переліг, найбільш поширений на хорі, лише використовував природну родючість, а реальна родючість зменшувалась. **Основні агротехнічні заходи – оранка, боронування, внесення добрив, чисті пари, чередування культур і т. п. – суттєво не міняли ситуацію.** Інтенсивна господарська діяльність опосередковано приводила до висихання ґрунтів, гальмування накопичення гумусу, збільшення вітрової та водної ерозії. **Античне землеробство не мало достатнього агротехнічного рівня для штучного підвищення родючості.** У кращому випадку ольвіополіти могли підтримувати природну родючість, передусім за допомогою внесення органіки. При цьому не слід модернізувати давні технології. Так, під перелогом, за етнографічними відомостями, розуміється доволі хаотичне використання землі. Від нього якісно відрізняється переліг українських поселенців XVIII - XIX ст., які володіли довгими

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
смугами землі (т. зв. «дачами») і циклічно мінялись по мірі виснаження. Очевидно, що такі особливості були й при використанні інших агротехнічних прийомів.

Підсумовуючи аналіз торгово-економічного потенціалу ольвійської хори на Херсонщині в природно-ресурсному дискурсі зазначимо, що **мешканці хори зуміли створити специфічну адаптивну модель господарювання, пристосовану до місцевих умов і ресурсів**. Вона мала суттєві відмінності від економіки Еллади та певні особливості порівняно з економікою інших полісів Північного Причорномор'я. Сам факт формування такої адаптивної моделі свідчить про **високий рівень економічної культури античного суспільства** і, по-друге, доводить необхідність і сучасним херсонцям будувати своє господарство у відповідності, а не всупереч природі та ресурсам краю. Умоглядні прожекти радянського взірця, на кшталт вирощування бавовника – слід рішуче відкидати.

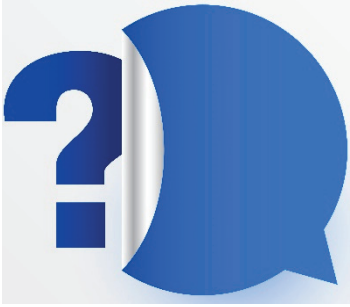
Залишається дискусійним питання про існування на хорі експортноорієнтованого античного зернового господарства. **Ресурси тваринництва переважали землеробські**, а тому сільське господарство, очевидно, мало тваринницько-землеробський характер. **Величезні за обсягом та унікальні за складом ресурси іхтіофауни зумовили розвиток рибальства, в т. ч. експортноорієнтованого**. Експортні можливості мали окремі види мисливства і збиральництва – **хутро, бобровий струмінь, лой байбаків, лікарські рослини**. В цілому порівняно небагаті мінерально-сировинні ресурси та наявні природні ресурси зумовили аграрно-рибальський характер економіки.

Слід підкреслити, що тваринницько-землеробсько-рибальський характер економіки був органічно притаманний Херсонщині в доіндустріальний час. Скажімо, в принципі аналогічним було господарство запорожців.

На жаль, за часів хори антропогенний фактор негативно впливав на природу. В цьому сенсі елліни продовжили сумну традицію недбайливого ставлення до природи. Причому таке ставлення до оточуючого середовища погіршувало умови життя людини з пізнього палеоліту. Так, використання вогню в житлах палеолітичної людності згубно впливало, як свідчать сучасні дослідження, на здоров'я людини, зокрема на стан зубів.

Між господарством і харчуванням ольвіополітів існував тісний взаємозв'язок. **Переселенці на новому місці швидко пристосувались випікати хліб, готувати каші з ячменю, пшона і пшениці, варити горох, боби, сочевицю**. В їх раціоні велике місце займали **м'ясні, рибні, молочні та овочеві страви**,

фрукти та мед. Значне місце посідали також **вино** (його розбавляли водою до 6 - 9 градусів) та **оливкова олія**. За деякими підрахунками в поселеннях Ольвійської хори споживання **м'яса** складало біля 40 кг на людину на рік. Це цілком пристойний показчик навіть для сучасної України. В цілому ж ольвіополіти в більшості намагались дотримуватись, як це вони скрізь робили в елліністичному світі, **традиційно простого режиму харчування: хліб і сіль, риба, олія, овочі і фрукти, дешеве вино.** Лише у святкові дні вживали більш вишукані страви: більше **м'яса, пироги, дорогі імпорتنі грецькі вина.**

Питання для самоперевірки:

1. Як господарська діяльність ольвіополітів впливала на навколишнє середовище?

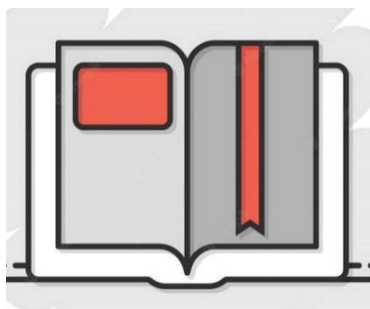

2. Яка система містобудування отримала назву Гіподамова, чим вона характеризується?

3. Як ольвійський культ Аполлона Дельфінія вплинув на нумізматичну історію краю?

Термінологічний словник.

Автаркічна економіка – автаркія – від грецького – достатність, термін, що вживається для позначення політики господарського відокремлення певної країни, такої національної економіки, яка повністю самозабезпечувалася б і була б незалежною від імпорту. Автаркія була офіційною економічною доктриною фашизму. У сучасному взаємозалежному світі автаркічна мета є недосяжною, однак ідеї автаркії часто висувають ті діячі, які додержуються протекціоністської торгової політики і прагнуть сприяти їй.

Амфора – дворучна керамічна, рідше – металева, посудина з виділеним горлом, округлим конічним корпусом та загостреним або плоским дном. Амфора із загостреним дном правили за тару для вина, олії, інших рідких або сипучих продуктів, плоскодонні – за столовий посуд. Амфори мали стандартні розміри. Часто на них робили клейма з назвою центру виробництва, імені майстра та (або) чиновника, інколи місяця, року. Парадні амфори часто прикрашали чорним лаком, розписами. Існували античні чорнофігурні панафінейські амфори – нагорода переможцям у спортивних змаганнях. Вироблялися головним чином у центрах виноробства Середземномор'я та Північного Причорномор'я. Місцеве виробництво було розвинене у Херсонесі Таврійському від кінця IV ст. до н.е., у інших містах його розвиток припадає на перші століття нашої ери, коли поширилися вузькогорлі та величезні піфосоподібні амфори.

Ардагаст – ватажок одного з військово-територіальних союзів Склавінів Нижнього Подунав'я, який згадується Феофілактом Симокаттою на початку VII ст. у зв'язку з подіями кін. VI ст. Воював з Візантією в союзі з аварами, а також з об'єднаннями інших слов'ян ватажка – Мусокія.

Астіном – охоронець міста, 1) посадова особа в античних містах. Астіноми стежили за порядком у портах, на вулицях і ринках, правильністю вагової, метричної систем, якістю продуктів і товарів, контролювали керамічне виробництво тощо. Збереглося чимало імен астіномів з м. Сінопа (нині м. Сіноп, Туреччина) і м. Херсонес Таврійський на клеймах амфор і черепиці, знайдених при розкопках античних і скіфських пам'яток на території України; 2) голова поліцейської влади в Афінах: у V ст. до н. е. тут організували спеціальний корпус з 300 куплених скіфських вершників-лучників, які служили рабами-поліцейськими.

Архонти – грецькою – правителі, вищі посадові особи в античних грецьких містах-державках. В демократичних полісах Північного Причорномор'я щорічно вибиралася колегія архонтів з 5-6 осіб – вищий адміністративний орган. Архонти керували іншими колегіями, складали проекти законів і почесних декретів для ухвалення на народних зборах, наглядали за станом фінансів, військ, оборони, храмових скарбниць тощо. Ім'ям першого у поточному році архонта відзначався рік у написах. Роль архонтів значно посилилась у перші століття нашої ери. Правителі Боспорського царства носили спадковий титул: архонт – для еллінів, але цар – для підкорених місцевих племен.

Басилей, василевс – у Стародавній Греції мікенської доби та часів "Іліади" правитель самоврядного поселення, вождь племені, як правило, спадковий. У Спарті, а потім в елліністичних державах, у т.ч. в Боспорському царстві з часів Спартока III – цар. В Афінах – спочатку глава племені або союзу племен, пізніше – другий архонт. Титул римського імператора, починаючи з Августа 27 р. до н. е. – 14 р. н.е., згодом збережений у титулатурі імператорів Візантії. Після хрещення Київської Русі були спроби використання титулу басилей стосовно до великих київських князів – Володимира Святославича та ін.

Вітрувій – Марк Вітрувій Полліон народився близько 80-70 рр. до н.е., помер близько 15 р. до н.е., римський архітектор, військовий та цивільний інженер 2-ї половини I ст. до н.е, автор праці «Десять книг про архітектуру» (De architectura). Достеменно відомим є лише прізвище архітектора Vitruvius, решту ж біографічних відомостей черпають з праць самого Вітрувія, відтак ці факти є непідтвердженими. Ймовірно був родичем відомого інженера Мамурри. За припущеннями, Вітрувій був вільним римським містянином, що походив із Кампанії. Отримав освіту, в тому числі і тогочасні знання з архітектури. Під час громадянської війни на чолі з Цезарем брав участь у будівництві воєнних машин в ролі військового інженера. Він спеціалізувався на будівництві баліст та скорпіонів – облогових машин. Точно встановити локації служби Вітрувія неможливо, однак, судячи з його праці, де він описує будувальні методики «чужинських племен», можна зробити висновки, що він відвідував північну Африку, Іспанію, Галлію, включаючи Аквітанію, Понт. По завершенню військової служби продовжив працювати як цивільний інженер. Згадку про «архітектора Вітрувія» також можна зустріти в праці Фронтіна «De aquaeductu», де він розповідає про його роботу над трубами для води. У останні роки його життя, імператор Август призначив постійну пенсію Вітрувію завдяки впливу своєї сестри – Октавії

Молодшої, про що автор згадує в передмові до своєї роботи. З відомих визначних будівель Вітрувія: базиліка Фанума і конструкції римського акведука. Вважають, що Вітрувій заклав основу пропорційності в образотворчому мистецтві й архітектурі, що мала значний вплив і була використана у мистецтві доби Ренесансу й згодом ця концепція отримала назву **Вітрувіанської людини**. Його вважають також батьком театральної акустики, адже в п'ятій книзі Вітрувій розповідає про правильне будівництво амфітеатру, розміщення ешеас (резонаторів) для сприяння кращого розповсюдження звуку в будівлі. У трактаті Вітрувій описав шість основних принципів архітектури: 1. *Ordinatio* – систематичність, порядок, визначає вірне співвідношення частин будови окремо (*modulus*) і в цілому (*quantitas*) для досягнення пропорційності. 2. *Dispositio* – розташування, основа, описує основи організації простору, викладення плану будови в трьох кресленнях: *ichnografia* (план поверху), *ortografia* (план фасаду, зовнішнього вигляду будинку) й *skenografia* (перспектива будівлі). 3. *Eurythmia* – евритмія, описує гармонічне розташування декоративних елементів на фасаді будинку, пропорційність декору. 4. *Symmetria* – симетрія, гармонічність окремих частин будівлі в цілому і між собою. Цей принцип ілюструє приклад гармонічності людського тіла. 5. *Decor* – декор, описується підхід до правильного вибору матеріалів для будівництва та оформлення, що мають нести в собі не тільки досконалість зовнішнього вигляду, а і певний сенс. Звертається увага на гармонічність розташування декору, засуджується незбалансованість декорацій, наприклад, гарно оформлена внутрішня частина з відсутнім оформленням вхідної групи. В декор Вітрувій також включає положення про розташування будівлі. 6. *Distributio* – розрахунок, категорія, що описує економічні показники будівництва. Автор звертає увагу на те, що при будівництві в певній місцевості слід звертати увагу на доступність матеріалів. У разі відсутності необхідного не слід вимагати неможливого, але знайти спосіб замінити відсутнє на схоже, наприклад, гірський пісок на річковий.

Гематитові піски – чорні піски – піски, що містять значну частку продуктів подрібнення темноколірних мінералів, таких як гематит, ільменіт, магнетит, монацит тощо. Такі піски утворюють розсіпні родовища.

Гідрія – кальпіда – давньогрецька посудина з трьома ручками, дві з яких менші за третю, приставлені горизонтально з обох боків корпусу посудини і слугували для того, аби притримувати посудину під час перенесення на голові. Третя, довга ручка, прикріплена

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

вертикально до шийки гідрії, допомагала нахилити посудину, виливаючи з неї воду. Мініатюрні гідрії отримали назву **гідриск**.

Гіподамове планування – більшість американських міст заплановані та забудовані за так званою «Гіподамовою системою» (Grid plan), коли місто складається з рівнозначних кварталів, котрі утворюються мережею взаємно перпендикулярних вулиць, направлених з півночі на південь чи з заходу на схід. Таке планування склалось в античні часи та набуло широкої популярності в добу класицизму, тоді, коли більшість міст США формувались. Ретроспективний аналіз формування та розвитку найбільш відомих в світовій історії міст показує, що регулювання як художніх якостей головних архітектурних ансамблів, так і міського середовища в цілому були в центрі уваги ще стародавніх правителів. Територіальний та якісний розвиток міст обумовлював періодичні реконструктивні роботи, що торкалися, в основному, їх центральних частин. Корінна ж реконструкція міст, іноді з повною чи частковою зміною загальної планувальної організації була поодиноким і пов'язаною, зазвичай, з відновленням міст після руйнівних війн (Вавилон у VII ст. до н.е., Мілет на початку VI ст. до н.е.). Обидва згадані міста в процесі реконструкції були приведені до регулярної планувальної схеми. При цьому, в Мілеті була максимально реалізована концепція першого з відомих історії теоретиків містобудування – Гіподама з Мілету – так звана «Гіподамова система». Частіше реконструкція міст в стародавні часи торкалася лише центрів міст. Так, реконструкція Акрополя в Афінах після персидських війн у V ст. до н.е., крім створення нових укріплень («Довгих стін»), була сконцентрована на створенні нового духовного центру міста - Акрополя. В стародавньому Римі навіть після катастрофічної пожежі в 64 р. при імператорі Нероні, коли відбудова міста велась за попередньо розробленим планом, лише частково були розширені окремі вулиці. При цьому центр Рима прикрасився новими архітектурними спорудами, але планувальна структура міста майже не змінилася. Слід зазначити, що навіть при збереженні прямокутної забудови за межами центральних кварталів вулиці частіше всього створювали віялоподібну структуру. Це було обумовлено характерним радіальним розходженням вулиць передмістя, за рахунок яких розширювались середньовічні міста. **Гіподамова містобудівна система** – головні вулиці були перпендикулярні одна одній, у кожного кварталу було 10 дворів. Повна рівноправність забудови, демократична сітка. Житлові квартали, однакові за розмірами, поділялися навпіл проходом, в якому були влаштовані траншеї каналізації, перекриті плитами. Прямі вулиці (якщо дозволяв рельєф) були орієнтовані по

сторонах світу. До головної вулиці примикала агора. Театри та стадіони будувалися за межами житлових кварталів. **Прієна** мала прямокутну мережу вулиць (система Гіпподама). Поздовжні вулиці йшли уступама; перетинали їх 16 поперечних вулиць-сходів, що вели від підосви гори Мікале і поділяли Прієну на рівні прямокутні квартали. Розкопками відкриті руїни будівель, зведених переважно у III-II ст. до н. е. і розташованих на терасах, укріплених підпірними стінами. **Мілет** – план міста нагадував шахову дошку, де все підкорялось симетрії і геометрії. Цей план набув популярності і за схемою Гіпподама будували в різних грецьких містах. Приклад правильної композиції - місто **Селінунт**. Там були прокладені дві вулиці північно-південного й західно-східного напрямків, які перетиналися під прямим кутом. Дослідники встановили, що ширина вулиці північно-південного напрямку налічувала близько 9 м, на неї виходили квартали довжиною близько 30 м з поперечними проходами в 3,6-3,9 м. **Пергам** – зодчим вдалося впровадити в життя планову систему міської забудови, розроблену ще у V ст. до н.е. архітектором з Мілету Гіпподамом. Створюється міське середовище, яке однаково задовольняє як вимоги зручності, так і закони естетики. Багато уваги надається житловому та цивільному будівництву. Керуючись грецькими архітектурними нормами, зодчі елліністичної епохи перейняли притаманну Сходові монументальність та розкіш.

Графіті – італійською «дряпати», дослівно «надряпані», спершу так називали одну з технік настінного малярства. Пізніше, цим словом скористалися археологи, використовуючи його як загальний термін на означення всіх видів випадкових написів і малюнків на стінах будинків. Нині це поняття розширило свої межі, під графіті розуміють будь-які неофіційні публічні тексти, разом зі сучасними. Та більше, саме сучасні привертають увагу вчених і журналістів, тому в свідомості людини нашого часу зі словом графіті асоціюється передусім добре відомий їй розпис будинків, прогонів на поверхах, ліфтів. Графіті явище надзвичайно давнє. Графіті зустрічаються археологами в багатьох культурах різних епох та континентів. Історичні графіті по суті є лінгвістичними і геометричними образами, де лінії означають послідовність букв і слів, які утворюють смисловий зміст. Стіни античних міст, що збереглися, були вкриті написами. Одна із найвідоміших колекцій античних графіті знайдена під час розкопок Помпеї. Мешканці Помпеї так само, як і наші сучасники, писали про любов, секс, політику, висловлювали свої симпатії і неприязнь чи просто мережали міські стіни своїми іменами, часом навіть вульгарними. Графіті Помпеї стали для дослідників свідченням про культуру і побут античності.

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Приклади помпейських графіті: Поблизу воріт Везувія: «Маркус кохає Спендузу». Вулиця Театрів: «З моєї крамниці зник мідяний горщик. Будь-кому, хто його верне, я пожертвую 65 сестерціїв». На стіні будинку Геркулуса і Нессуса: «Пам'ятай: допоки ти живий, ненависна смерть наступає». Судячи з написів, які знайдені на стінах міста, графіті часто відігравали роль дошки оголошень, та є певною предтечею сучасних інтернет-блогів та форумів. На одній із стін знайдено «приватний чат» коли чоловік під ніком «Другий» (лат. Secundus) та жінка «Перша» (лат. Prima), обмінювалися послідовно романтичними написами: «Секундус» вітає свою Приму, там де вона є. Я питаю чи кохаєш ти мене?

Гроші – платіжний засіб, специфічний, універсальний товар, що виражає вартість інших товарів, на які він обмінюється, і є їх загальним еквівалентом. Український термін "гроші" походить від слова "гріш", grossus denarius – назви срібної монети, яка в Західній Європі у XIII–XIV ст. прийшла на зміну середньовічному денарію. Особливість державних грошей в тому, що вони вводяться примусово. Гроші – неодмінний атрибут будь-якого суспільства, який характеризує певну стадію його розвитку, коли товарообмін потребує запровадження загального еквівалента. Законним платіжним засобом гроші робить держава, яка через законодавство керує грошовим обігом у країні. Історія грошей налічує тисячі різних типів предметів (черепашок, шкір, ін. виробів), що виконували роль гейро. Щодо усталених грошових форм, то їх виникнення та розвиток пов'язані з історичними періодами, в які відбулися кардинальні, революційні за характером зрушення в суспільному виробництві. Це спричинило появу маси різних товарів, виготовлених виключно на обмін (продаж). Ринок як сукупність взаємопов'язаних через гроші актів купівлі-продажу перетворився на сферу, об'єктивно необхідну для подальшого продовження виробництва. Однозначної відповіді на питання, в чому полягає економічна сутність грошей, немає. Економісти зосереджуються переважно на емпіричних дослідженнях кількісної маси грошей і впливові її змін на економіку в цілому. Виділяють такі типи грошей: повноцінні та неповноцінні. До першого зараховують монети (золоті, срібні, білонні). Другий складають бюджетні (паперові) гроші: готівкові (скарбниччі білети, банкноти) та гроші депозитні; а також кредитні гроші (банкноти, векселі, чеки та електронні гроші – кредитні картки, дебетові і картки для автоматів). Найістотніші зміни у формі та економічному значенні грошей спостерігались у періоди розпаду натурального господарства, виникнення товарного виробництва, великих географічних відкриттів, що спричинили прискорення формування

світового ринку. Тоді гроші проникли в усі сфери економіки, суспільного життя, поширились у всіх країнах, дедалі більше втягуючи їх до єдиного світового ринку. Почала формуватися економічно зріла грошова система, заснована на широкому використанні благородних металів – золота й срібла як загального еквівалента й грошового матеріалу. Ідея карбування монет – золотих, срібних, із заліза та міді – викликала своєрідну революцію. Кругла форма монет, як найбільш зручна в обігу, витіснила всі інші. Новим етапом став перехід до паперових грошей. Паперові купюри вперше з'явилися в Китаї та країнах Близького Сходу в IX ст. (металеві гроші були відомі там у VIII– VI ст. до н.е.) і відтоді поступово поширились по всьому світові. Регламентуючи грошовий обіг, держава визначає: назву грошової одиниці й ваговий вміст грошового товару (валютного металу) в цій одиниці, що слугує масштабом цін (якщо вага валютного металу в грошовій одиниці не фіксована законом, її золотий вміст визначається опосередковано, через валютний курс); види грошових знаків – металеві та паперові, порядок їх випуску в обіг та характер забезпечення; форми й умови безготівкових платежів та обіг приватних цінних паперів (векселі, чеки); порядок обміну національної валюти на іноземну. Чимало економістів вважають, що класичні гроші виконали своє призначення. Нині, щоб прискорити грошовий обіг, необхідно розвивати нову форму обігу, що пов'язана з "електронними" грошима.

Дегресія пасовищ – висушування ґрунту.

Лапідарні написи – термін "лапідарний" походить від латинського слова lapidarius, що в перекладі означає каменотес, різник по каменю. Лапідарними написами античних держав Північного Причорномор'я археологи й історики називають вирізьблені на мармурі та вапнякові, здебільшого давньогрецькою, рідше – латинською мовами, різноманітні декрети, закони, присяги, міждержавні угоди, присвяти богам, почесні й будівельні написи, каталоги переможців на спортивних змаганнях, а також епітафії, що знайдені в містах, поселеннях і некрополях Боспора Кімерійського, Ольвії, Херсонеса Таврійського, Тіри й ін. античних полісів. Найважливіші серед них є особливо цінними для вивчення політичної й економічної історії та державного устрою античних держав Північного Причорномор'я, це: **декрети Протогена, Каноба, Каллініка й Антестерія** з Ольвії, херсонеські присяга і декрети на честь **полководця Діофанта** та місцевого **історика Сіріска**, офіційне листування боспорських царів з Херсонесом Таврійським і римськими властями.

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Діпінто – італійською – напис на амфорі, зображення окремих літер або комбінацій літер грецького алфавіту, іноді умовні знаки, нанесені на господарській посуді, частіше на амфорах. Виконувалися червоно-коричневою мінеральною фарбою. Слугували для назви та характеристики продукту в посудині, для позначення власних імен та монограм, використовувались як позначення (нумерації або об'єму). Відомі з I ст. до пізньоантичного часу. Зустрічаються діпінто ритуального характеру, що були нанесені білою фарбою на невеличкі червоноглиняні кубки II – поч. IV ст. Частину діпінто поки що не вдалося інтерпретувати.

Еллін – самоназва греків. За доби античності майже протягом тисячі років: від 2-ї половини VI ст. до н. е. – до IV ст. н. е. елліни становили найчисленнішу групу осілого населення Північного Причорномор'я.

Іхтіофауна – сукупність риб певної водойми, басейну, зоогеографічної області тощо. Також під цим терміном розуміють сукупність риб, які жили на планеті у певний період її історії. Іхтіофауна більшості басейнів неоднорідна, вона складається з видів, різних за своїм географічним походженням, які можна згрупувати у різні фауністичні комплекси. Наприклад, іхтіофауна Чорного моря складається з кількох груп риб. Деякі з них є місцевими видами (жили у морі до його засолення, зараз мешкають у лиманах), інші мігрували з Середземного моря (теплолюбні види), ще одну групу складають види, що потрапили у Чорне море з північних морів під час льодовикового періоду (живуть на глибинах у холодній воді). Видовий та кількісний склад визначається як вихідними фауністичними комплексами з яких формувалась певна іхтіофауна, так і історією басейну, а також сучасними умовами життя у ньому, впливом людини тощо. Найрізноманітніша іхтіофауна тропічних морів (екваторіальні води західної частини Тихого океану), найменш різноманітна іхтіофауна високоарктичних вод.

Кабиця (домашнє вогнище) – турецькою «великий кіл», через здогадне значення «рожен», відкрита літня кухня (піч) у дворі або в садку. Кабицею називалася також примітивна земляна піч, а також допоміжна піч у сінях. У найпримітивнішій формі кабиця являє собою похилу горизонтальну нору, що сполучує нижню частину викопаної ями з поверхнею. На дні ями розводять вогонь, підкладаючи в нього паливо через нору, а на верхній отвір ставлять посуд. Ця кабиця також називалася польовою, бо вона використовувалася для розкладання багать у польових умовах, наприклад, на пасовищах. Кабиці влаштовувалися і в сінях хат, у

найпростішому варіанті їх робили так само, як польові (іноді з двома верхніми отворами), у складніших їх складали з глини за зразок маленьких печей, розташовуючи їх під димарем-бовдуром. На півдні України в ХІХ ст. кабиці влаштували поза хатою, на дворі. Використовування літніх кухонь уможливило уникнути неминучих літньої пори хатньої духоти і скупчення мух. У гончарів кабицею називалася кругла чи чотирикутна яма, де поміщалася гончарна піч.

Калаф – давньогрецька посудина, використовувалася жінками під час виконання різних видів робіт. Калаф мав форму квітки лілії, виготовлялася з різних матеріалів: глина, дерево, благородні метали. Калаф відігравав значну роль в урочистостях, присвячених богиням Афіні і Деметрі, і був символом квіткової корзини Персефони. Завдяки святам на честь богині та через схожість свою назву отримала давньогрецька керамічна посудина, а також база коринфської капітелі у вигляді плетеного кошика.

Кантар або канфар – давньогрецький келих з двома вушками. Має пару високих ручок і прикрашений зображеннями, що відносяться здебільшого до циклу сказань про бога виноробства Діоніса. Делікатність форм і обробки деяких ваз, так само як і незначність їх розміру, свідчать про те, що ці посудини призначалися для речовин цінніших, ніж вода, вино і звичайне масло. Канфари зазвичай використовували в культурі Діоніса.

Каптан – застаріле і діалектичне від кафтан, для якого припускають перську чи тюркську етимологію. Традиційний верхній одяг перського походження. Мав форму халата або пальта. Поширений у середньовічних мусульманських країнах Близького та Середнього сходу, Кримському ханстві, Московському царстві, Україні (український кафтан). Аналог польсько-українського жупана чи кунтуша. Звужений і укорочений каптан називався каптанцем. У Росії ХVІІ-ХVІІІ ст. «кафтанами» часто називали європейські жустокори. Типи: 1. Становий каптан шили по фігурі, «по стану». Становий каптан мав короткі, до ліктя, рукави. 2. Польський каптан з'явився в ХVІІ ст. Верхня частина каптана (від пояса) щільно охоплювала фігуру, а нижні поли були широкі. Рукава дуже широкі і пишні у плеча і вузькі від ліктя до кисті. 3. Український каптан. 4. Терлик-каптан, який носили царські охоронці (ринди), сокольничі та інші. Був схожий на польський каптан. Терлик мав спереду особливий нагрудник, що застібається на правій стороні грудей і правому плечі. 5. Чуга каптан для верхової їзди і для військових. Цей каптан мав короткі рукави і відкладний комір, а на подолі по два бічних розрізи. 6. За своїм

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

кроєм каптани були станові, з перехопленням на талії і недовгими, широкими рукавами, і турських без коміра, із застібкою на шиї і лівому боці. Каптани шилися з атласу, оксамиту, камчатки, тафти, сукна та інших тканин. У творі італійця Ф.Тьєполо, складеному за розповідями очевидців, російська піхота середини XVI ст. описується таким чином: «Піхота носить такі ж каптани (як і кіннота), і мало хто мають шоломи».

Кілік – давньогрецька глиняна або металева посудина для пиття вина у формі плоскої чаші на підставці з двома тонкими горизонтальними ручками, часто оздоблена розписом. Килик мав легку коротку ніжку або зовсім її не мав, більш-менш плаский корпус і пару ручок. Великий килик, у якому ніжка замінювалась низькою підставкою, був відомий під назвою «лепаста». Килики виготовляли переважно з глини, а також з металу. Керамічні килики часто оздоблювали розписом. Килики знаходять при археолігних розкопках давньогрецьких поселень, зокрема й на території України.

Кофон, або котон – давньогрецька посудина, подібна до сучасної фляги. Мала широкий, круглий, плаский корпус та одну ручку. Здебільшого використовувалась військовиками для пиття води.

Кратер – давньогрецька посудина, ваза значного розміру, призначена для того, аби розбавляти водою вино і взагалі змішувати рідини. Існує кілька різновидів кратерів, але спільними визначальними їх ознаками є досить піднесена, красиво профільована ніжка з широкою основою; корпус у вигляді перевернутого дзвону. При цьому корпус розділяється на два пояси – нижній, вигнутий, і верхній, увігнутий. Кратер завжди має пару ручок, приставлених до середини корпусу, іноді вони можуть примикати своїм верхнім кінцем до шийки широкого жерла. Своєю формою кратер нагадував перевернутий вулканічний кратер, від чого й отримав свою назву. Типи кратерів: дзвоноподібний кратер, кратер-кілік, кратер з волютами, келева або видозмінений кратер.

Кухлик – кухоль, зменшено-пестливе куухлик, товстостінний глиняний, металевий, а згодом скляний, посуд з ручкою для вживання напоїв (молока, меду, пива). Місткість кухля здебільшого 0,5-1 л. На пивний кухоль нерідко наносять символіку пивоварної компанії або сорту пива, тому кухлі найчастіше використовуються виробниками пива для просування свого товару на ринку шляхом постачання торговельним підприємствам. Також такі кухлі розігруються ними в ході різних рекламних акцій. Для підставки під пивний кухоль використовують бірдекель.

Лекана – давньогрецька посудина, являє собою пласку чашу з двома горизонтальними ручками з боків. Маленька лекана з кришкою називається леканідою. Призначення посудини точно не встановлено, можливо, лекана служила для зберігання приготованої їжі або оливкової олії. Зображення лекан часто зустрічаються у давньогрецькому вазопису.

Лідіон – давньогрецька посудина без ручок сферичної форми з вузькою конічної ніжкою, призначена для зберігання пахоців. Лідіон набув поширення серед гончарів східної Греції. У верхній частині широка шийка має горизонтальний обод. Лідіон отримав свою назву від лідійців, творців цього виду кераміки. Дослідники припускають, що форма судини може мати й єгипетське походження.

Лойовий світильник – невеличкий світильник, що складається з гнота та посуду, у який наливається олія, лій чи гас.

Лутерій – широкий резервуар, чан, який влаштовувався у Стародавній Греції біля джерела води (крени). У Стародавньому Римі їх оформляли як міські фонтани з масками левів, з пащі котрих били струмені води.

Лутрофор – давньогрецька посудина, яка відрізняється довгою шийкою та ручками особливої форми із перетинками. Лутрофор використовувався для зберігання води у шлюбних і похоронних церемоніях, а відтак за своїм культовим призначенням аналогічний лекіфу або лебес гамікос. Тому його часто виявляють у похованнях незаміжніх жінок. Лутрофор також зображувався на надгробках як скульптура або рельєф. Численні зображення лутрофорів можна зустріти на кладовищі Керамікос в Афінах.

Льох – господарська яма.

Маврикій, Флавій Маврикій Тиберій (бл. 539р. – кінець листопада 602 р.) – імператор Візантії 582–602 рр. Народився в маєтку Аравісс у Каппадокії, сучасна Мала Азія – Туреччина, скоріш за все у вірменській родині, хоча пізніше й було сфальсифіковано походження Маврикія з римського сенаторського роду. Почав службу в Константинополі з посади звичайного нотарія. Злету його кар'єра зазнала за імператора Тиберія I Констанція, який у 577 р. підпорядкував Маврикію всі збройні сили Сходу імперії. Після перемог над персами Маврикій одружився з дочкою Тиберія I Констанція Константиною та успадкував імперію. Правління

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Маврикія ознаменувалося продовженням військового конфлікту з Іраном, який вщух лише у 591 р., коли шах Хосров II Парвіз був змушений віддати Візантії всю Вірменію. Смертельну загрозу імперії становив Аварський каганат та підлеглі йому племена слов'ян, війни з якими тривали всі роки правління Маврикія. Набіги аварів та слов'ян сягали стін Константинополя та Центральної Греції. Невдачі Маврикія в боротьбі з аварами та слов'янами пояснюються кадровою політикою імператора, який цілеспрямовано призначав на всі найважливіші посади в державних та військових структурах своїх земляків та родичів. Так, у 595 р. імператор змістив командуючого балканською армією Пріска, якому вдалося вигнати аварів та слов'ян за Дунай та навіть розпочати військові дії на його лівобережжі – у Валахії. Лише після катастрофи, якої візантійська армія зазнала під керівництвом брата імператора Петра, у 598 р. Пріску повернули на його посаду. Після кількох поразок Аварський каганат був змушений укласти мир з імперією та визнати кордон по Дунаю. У 601 та 602 рр. візантійська армія здійснила кілька походів проти слов'ян у Валахію та на р. Тиса, приток Дунаю; в межах сучасної Угорщини. Невдоволенням стомленого безперервними війнами війська скористався новий командуючий дунайською армією Фока, який рушив на Константинополь. У той же час у місті збунтувалися циркові партії, невдоволені суцільною корупцією численних родичів та земляків імператора, які не гребували наживатися на спекуляціях з державним хлібом під час голоду зимою 601–602 рр. Арешти і страти не змогли заспокоїти невдоволений натовп, тому коли армія Фоки підійшла під стіни Константинополя, повсталий народ відкрив йому ворота. Маврикій втік на човні, але вітер прибив його до берега. 23 листопада 602 р. Фоку було короновано імператором, а за кілька днів Маврикія разом із сім'єю було страчено. Загибель Маврикія відкрила кордони імперії численним ворогам. Східні провінції захопили перси, а Балкани були спустошені аварами та слов'янами, які почали масово розселятися на візантійських землях. За кілька десятиліть етнічна карта Балканського півострова майже повністю змінилася. Маврикію приписується авторство військового трактату "**Стратегікон**", який містить важливі свідчення про слов'ян. Дискусія навколо авторства "Стратегікона" тривала більше двох століть, авторство Маврикія піддавалося сумніву, в науковий обіг було введено **термін "Псевдо-Маврикій"**. Та в останні роки було віднайдено кілька нових наук. аргументів та свідчень на користь авторства Маврикія. Текст "Стратегікона" містить не тільки свідчення про військову справу багатьох ворогів імперії – персів, "скіфів", "гунів", склавинів, антів,

але й численні описи їхніх звичаїв, політичного ладу. Та більшість цих "етнографічних" повідомлень "Стратегікона", хоча частково і збігаються з археологічними даними, все ж є стереотипними для зображення північних варварів, а запозичення сягають навіть давньогрецьких та римських авторів – Геродота, Плінія Старшого та інших.

Мастос – грецькою - жіночі груди, давньогрецька посудина, що використовувалась для пиття вина. Формою мастос схожий на жіночі груди, тобто не має плаского дна. Винахідливі греки спеціально сконструювали кубок так, аби неможливо було покласти мастос на стіл, допоки вино не допите до дна.

Менандр Протектор – візантійський історик VI ст., роки життя не відомі. Його "Історія" збереглася лише в ексцерптах (витягах) візантійського імператора Константина VII Багрянородного (X ст.). Народився в м. Константинополь, в юні роки навчався юриспруденції. Щоб завоювати прихильність імператора Маврикія, який прийшов до влади у 582 р., Менандр Протектор почав писати історичну працю. Фрагменти "Історії", що збереглися, охоплюють 558–582 рр. Напевне, якийсь час Менандр Протектор служив при імператорському дворі, про що свідчить його прізвище "протектор" (так називали особистих охоронців імператора). Його праця є одним з найцінніших джерел з історії Візантії VI ст.

Модіолус – латиною «маточина колеса», керамічна філіжанка з пласким донцем і ручкою, розповсюджена в добу еллінізму. Модіолуси отримали розповсюдження в добу еллінізму. Це керамічні вироби, що імітували коштовний посуд з золота, срібла, бронзи. Звідси намагання прикрасити його наріжні боки ліпленими рельєфами, які зазвичай використовували античні ювеліри для оздоб коштовного посуду, частіше срібного. Рельєфи виконували або ручну, або з використанням особливих форм з остаточним доопрацюванням деталей. Поверхню вкривали глазурями, що наближали зовнішній колір модіолусів до кольорів бронзового чи золотавого. Але дешеві за використанням сировини модіолуси призначалися для небагатих верств суспільства. Цей посуд також зустрічається в античних похованнях. Зустрічаються модіолуси як керамічні, так іскляні – без декору.

Монета – засіб платежу, грошовий знак. Термін "монета" має давньоримське походження, є одним з епітетів Юнони, в храмі якої було влаштовано перший монетний двір Стародавнього Риму. Монети вивчаються допоміжною історичною дисципліною нумізматикою. Монети є шматочками металу переважно круглої,

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

найзручнішої у вжитку, форми. Державний штампель і напис з ім'ям міста, країни чи її государя підтверджують законність монети як засобу купівлі-продажу. Перші монети з'явилися в малоазійській державі Лідії на початку VII ст. до н.е., а з середини VII ст. до н. е. – на грецькому острові Егіна в затоці Саронікос Егейського моря. Лідійські монети карбували з електру (сплаву золота із сріблом), егінські – зі срібла. Упродовж більше 2-х тисячоліть срібло залишалось головним монетним металом, золоті монети випускалися рідко і служили головним чином засобом накопичення багатства, мідні монети поширилися лише з XVIII ст. Сучасні монети в країнах світу виготовляються (за рідкісними винятками) зі сплавів міді, нікелю, свинцю та ін неблагородних металів і правлять за дрібні, розмінні гроші.

Ойнохій – для вимірювання, давньогрецька посудина для розливання вина. Це глечик з однією ручкою, овальним корпусом та вінчиком у формі трилисника, тобто з трьома носиками. Професійні виночерпії, запрошені на симпосії, майстерно розливали за допомогою ойнохої вино відразу в три келихи. Ойнохої відомі ще у добу егейської цивілізації. Вони також були поширені в архаїчну та класичну добу.

Петрона Каматір – візантійський архітектор, дипломат, державний діяч. Представник аристократичної династії Каматірів. За правління імператора Візантії Феофіла (роки правління 829–842) спафарокандидат Петрона Каматір очолив візантійську місію до Хозарського каганату, яка на прохання кагана побудувала фортецю на Нижньому Доні – Саркел. У науці триває дискусія щодо датування цих подій – від 832 до 842 рр. Хозарський каганат на той час був союзником Візантії в боротьбі з Арабським халіфатом. Але в ході місії проявилися суперечності між хозарами й візантійцями в Криму. Після доповіді Петрона Каматіра імператору, Феофіл вдався до реорганізації візантійських володінь на Кримському півострові. Замість правління архонтів у Херсоні було засновано нову фему – Херсон і Клімати, першим стратигом якої й став Петрона Каматір, який отримав на той час уже ранг протоспафарія.

Пліній Старший – Гай Пліній Секунд, Gaius Plinius Secundus; 23–79 рр. – римський письменник, природознавець, військовий і політичний діяч. Його твір "Природнича історія" вважається першою європейською енциклопедією. У ній описується, зокрема,

південь сучасної території України: фізична географія, флора, фауна, міста, населення, корисні копалини. Твір Плінія Старшого є важливим джерелом із давньої топонімії України, розселення і руху численних народів її територією. За допомогою даних "Природничої історії" можна простежити динаміку змін берегової лінії Чорного моря за минулі 2 тис. років.

Праца (катапульта) – стародавня ручна зброя для метання каменя

Псевдо-Аристотель – загальне ім'я для авторів філософських та медичних робіт, що приписували свої праці Аристотелю, а також для тих, чії роботи були пізніше прийняті за роботи Аристотеля. У Середньовіччі чимало

європейських та арабських авторів видавали свої праці за аристотелевські, оскільки це приносило їхнім працям відомість та визнання.

Римський денарій – денарій або динарій – латиною «що складається з десяти», назва Римської срібної монети часів Республіки, вперше викарбувана 268 р. до н.е., та перших двох століть Імперії. Одна з найпоширеніших монет на землях, що перебували під владою чи впливом Риму. Символ давньоримського денарія ХХ. Є два тлумачення терміну «денарій»: 1. Стародавня римська срібна монета. 2. Стародавня римська золота монета вартістю 25 срібних денаріїв.

Ритон – посудина у вигляді рога. Часто трапляються ритони з протомою у вигляді голови бика. На Сході та в іраномовних народів, наприклад, скіфів, ритон вважали священною посудиною й атрибутом царської влади. З його допомогою земні володарі зближувалися зі світом небесним. Згідно з легендою, записаною Геродотом, символи царської влади у вигляді золотого орала, ярма, сокири і чаші впали колись з неба. Ці речі часто трапляються у похованнях скіфів. Ритони були поширені також серед стародавніх слов'ян. Вживали їх для ритуальних обрядів, пов'язаних із язичництвом. Ритони були також необхідними атрибутами весільних обрядів.

Поліхромія – грецькою численний і колір, фарба, у широкому сенсі принцип багатобарв'я при розмальовуванні або використанні багатоколірного матеріалу в архітектурі, скульптурі, декоративно-ужитковому мистецтві. Поліхромія широко застосовується також у типографії – друкуванні кількома фарбами. У давньогрецькій

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

архітектурі поліхромія використовувалась постійно, прикрашаючи тригліфи, метопи, площини фронтона та карнизів. На статуях розфарбовувалися одяг, губи, волосся, зіниці очей. У стародавніх греків поліхромія не ставила собі винятковою задачею відтворювати дійсні кольори предметів, але мала на меті надавати їм лише деяку схожість з природою і рельєфніше показувати їх окремі форми. При цьому вибір і поєднання кольорів ставився в залежність від вимог більш тонкої властивості, ніж просте наслідування натурі.

Спартокіди – династія спадкових правителів Боспорського царства, що перебувала при владі 438-109 рр. до н. е. Засновник – Спарток I, правив 7 років. Щодо етнічного походження і причин приходу до влади існують різні гіпотези. За ранніх Спартоکیدів – Сатира I (431-390 рр. до н.е.), Левкона I (390-349 рр. до н.е.), Перісада I (349-309 рр. до н.е.), Євмела (309-303 рр. до н.е.) – в результаті воєнних і дипломатичних дій Боспор став великою греко-варварською державою, яка підтримувала тісні політичні, економічні, культурні зв'язки з багатьма античними містами, Фракією, Скіфією, землеробами Лісостепу, славилася широкомасштабною торгівлею зерном і солоною рибою, розквітом міст і художніх ремесел. За подальших Спартоکیدів почався повільний занепад Боспору. Хронологія їхнього правління після Спартока III (303-284 рр. до н.е.) точно не встановлена. До 109 р. до н. е. послідовно правили Перісад II, Спарток IV, Левкон II, Гігієонт, Спарток V, Перісад III, Камасарія, Перісад IV, Перісад V, якого змінив понтійський цар Мітрідат VI Євпатор. Починаючи з Левкона II, С. випускали монети із власними іменами і титулом "басилевс". Водночас за громадянською общиною Пантікапея зберігалось право карбування монет, безмитної торгівлі, звільнення від воєнних податків, проведення народних зборів. В античній літературі Спартокіди характеризувалися різними термінами: "архонти", "басилевси", "династи", "тирани"; правили найчастіше разом із братами або синами. У політичному житті Боспору за Спартоکیدів простежуються прояви елліністично-східного характеру: споріднення грецької й туземної еліт, конвергенція грецького і варварського світів, кровноспоріднені шлюби, обоження предка-царя, уславлення окремих правителів.

Система відгінно-пасовищна – на практиці приміняють пасовищне утримання тварин: їх перегоняють на сезонні пасовища, які знаходяться на різній відстані від господарства.

Урбанізація – латиною urbanus – міський, зростання значення міст у розвитку суспільства, яке супроводжується ростом і

розвитком міських поселень, зростанням питомої ваги міського населення, поширенням міського способу життя в певному регіоні, країні, світі. За підрахунками вчених господарські втрати від хвороб урбанізації: шум, стрес, забруднення.

Фактор антропогенний – **Антропогенні фактори середовища** – фактори, зумовлені діяльністю людини. Можуть бути прямими або непрямыми. Прикладами **прямого впливу людини** на природу можуть служити зведення лісів на значних територіях, неконтрольований збір рослин, надмірне знищення промислових тварин, що призводить до різкого скорочення чисельності багатьох видів, а в ряді випадків до їх повного зникнення. **Непрямий вплив** антропогенних факторів здійснюється шляхом зміни ландшафтів, клімату, фізичного стану та хімічного складу атмосфери, гідросфери, ґрунтів та ін. Забруднення середовища промисловими і побутовими відходами викликає серйозні зрушення в екологічній рівновазі, призводить до деградації угруповань організмів – **біоценозів**, що склалися й еволюціонували тисячоліттями. Збільшуючи продуктивність земель, людина на місці натуральних природних комплексів створила для культурних рослин і домашніх тварин практично нове середовище, нові угруповання організмів – агробіоценози. Непомірні розорювання земель та випасання худоби, рубка водоохоронних лісів привели в ряді районів природні біоценози у важкий стан, посилили водну і вітрову ерозію ґрунтів і обміління річок. Нині на Землі важко знайти ділянки, так чи інакше не порушені діяльністю людини. Потужний за масштабами і можливими наслідками вплив людини на природу поставив людство перед необхідністю прийняття науково розроблених заходів щодо збереження і раціонального використання ресурсів біосфери.

Фібула – латиною – «скобка», металева застібка, яка одночасно виконувала роль прикраси. Як правило, фібула складалася з голки, корпуса і пружини. Фібули відомі з бронзової доби і проіснували до раннього середньовіччя. Фібули часто слугували для заціпання плащів на одному плечі. В археології фібули сприяють датуванню культурних шарів, оскільки форма їх змінювалася протягом різних історичних періодів. Починаючи з залізного віку, фібули зустрічаються постійно в різних місцезнаходження. Фібули відкриті в європейських місцезнаходження поділяються на три групи угорсько-скандинавські, грецькі та італійські. Територія України багата на

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

знахідки фібул, завезених з Римської імперії, готські фібули. Окрім того, найдавніша відома в Європі форма для відливання пальчастих фібул знайдена біля села Бернашівки Могилів-Подільського району Вінницької області у майстерні слов'янського ювеліра, V-VI ст. Пружинні бронзові фібули місцевого виробництва знайдено також у поселеннях висоцької культури VIII-VII ст. до н. е. в межиріччі Збруча і Стрипи. Їх вигнуті спинки прикрашені бронзовими намистинками. Широко застосовувались до періоду Середньовіччя, поки на зміну не прийшли гудзики.

Фітонциди – грецькою *phytón* – рослина, латиною *caedo* – вбиваю, біологічно активні речовини, що утворюються рослинами, які вбивають чи пригнічують зростання і розвиток бактерій, мікроскопічних грибів, та інші форми мікроорганізмів.

Хітон – у стародавніх греків, спочатку віонян, вид сорочки чоловічого та жіночого нижнього одягу, яку шили з льону. Згадується цей елемент одягу і в Біблії. У другій книзі Мойсея, Вихід, глава 39:27 словом *חִטּוֹן* названий елемент одягу найперших священників. З іонійським хітоном не слід змішувати дорійський **пеплос** – відповідно **гіматій** – прямокутний шматок вовняної матерії, який не зшивається, а закріплюється на плечах застібками, фібулами. Найдавніший одяг греків виготовлялася з вовни; льоніві тканини увійшли у вжиток лише в гомерівську епоху. Іонійці, які раніше за інші грецькі племена почали носити хітони з льону, запозичили як матеріал, так і його назву в семітів, що позначали льон словами *Kett, Kattan, kittân*, тобто полотно. У Гомера хітон служить лише як чоловічий спідній одяг; гомерівські жінки носять ще вовняні пеплоси, доричного типу. За свідченням Геродота, одяг, який в його часи називали дорійським, спочатку вживався жінками всіх грецьких племен, іонійський же одяг був запозиченим у карійців. Щоб одяг не сповзав з плечей, вживалися зав'язки. Шийні і плечові борти нерідко обшивалися вузькою облямівкою. Чоловічі хітони були короткими (до і вище колін), середні (до литок) і довгі – до п'ят. Довгі чоловічі хітони слугували одягом богів, осіб похилого віку і знаті, а також святковим вбранням. З V ст. їх носили лише жерці, кіфареди, флейтисти і управителі колісниць.

Чаша Піфагора або **чаша жадоби** – спеціальна форма чаші для пиття з отвором у дні, яка змушує пити з неї в помірному обсязі. Якщо наповнити чашу тільки до певного рівня, то з неї можна пити, але якщо налити рідини вище цього рівня, то вміст чаші виливається через отвір у дні. Вважається, що Піфагор придумав цю чашу для того, щоби всі раби на острові Самос пили однакову кількість вина і не перевищували своєї норми. Чаша влаштована

таким чином, що в її центрі міститься колона, внизу якої є невеликий прихований отвір, який веде до каналу всередині колони. Канал піднімається до верху колони і потім розвертається й виходить на дно чаші. Чаша Піфагора працює за законом сполучених посудин. Коли рівень рідини в чаші піднімається над найвищою точкою рівня рідини в каналі всередині колони, то гідростатичний тиск створює сифон через отвір і вміст вивільняється через дно. Сучасні унітази функціонують за тим самим принципом, що і чаша Піфагора. Герон Александрійський використовував чашу Піфагора у своїх гідростатичних приладах.

І.4. Духовна культура та етносоціальний склад мешканців хори

Наявні джерела дозволяють до певної міри охарактеризувати такі аспекти духовної культури населення хори, як **мову, писемність, релігійні уявлення, образотворче мистецтво**. Наголосимо, що навколишнє середовище у значній мірі детермінувало духовне життя всіх еллінів, в т. ч. **ольвіополітів**.

Про походження **гідроніму Борисфен (Дніпро)** вже йшлося. Інші топоніми переважно грецького походження, тобто пов'язані з **освоєнням еллінами Нижнього Подніпров'я**. Для внутрішньої і зовнішньої політики Ольвії були надзвичайно важливі **святилища** пограниччя. Вже в перші століття колонізації були створені **міфи про героїв і божествах з прив'язкою до конкретної місцевості**, що відображає процес відкриття і пізнання території хори. Для легітимізації колонізації обґрунтовувалась теза про те, що **хора** з найдавніших часів – значно раніше появи еллінів – асоціювались з ними. За відомостями **літературних джерел**, до них відносилися **Ахілодром – Біг Ахілла (Тендрівська коса), Гілея, священний гай Гекати на Кінбурнській косі і мис Гіпполая (мис Станіслав, місце злиття Дніпра і Південного Бугу)**, де знаходились **святилища Деметри і Посейдона**. Всі вони відігравали важливу роль в житті Ольвійського полісу.

Величезну роль в політичному і релігійному житті ольвіополітів відігравали **календарні свята на честь Ахілла на Тендрівській косі**. Так, спортивні змагання на колісницях були запроваджені за порадою **дельфійського оракула** на початку V ст. до н.е., але святилище було встановлено раніше. Про цю місцевість у взаємозв'язку з Ахіллом були створені **міфи**. За одним з них, під час **Троянської війни**, він саме тут з друзями святкував свою перемогу і з цієї нагоди влаштував **змагання з бігу**. Згідно іншого міфу, **Ахілл наздоганяв на косі наречену Іфігінію**, яку в ці краї перенесла **Артеміда**, вкравши із жертовного вогню у Авліді. Обидва міфи ніби визначали **програму спортивних змагань** (своєрідні **Борисфенійські олімпіади**, в яких брали участь ольвіополіти і мешканці інших полісів), які влаштовувалися **на честь Ахілла** біля храму на його честь. Останній розміщувався в **західній частині Тендрівської коси, на місці маяка**.

Культ Ахілла був нерозривно пов'язаний з хором, а тому ольвіополіти склали відповідні легенди про перебування на Тендрівській косі **гомерівського героя**. Адже вона перебувала на шляху грецьких кораблів і являла для них чималу небезпеку, попереджувати яку міг лише **троянський герой**. Встановлення полісного культу Ахілла, його демонстрація у вигляді календарно-спортивних ігор, на які приїжджали представники багатьох полісів античного світу, сприяли **поселенню Ольвії, зміцненню її авторитету і міжнародних зв'язків**. Присвяти Ахіллу Понтарху, датовані II - III ст., встановлювались на кордонах держави чи у військових доріг.

На **мисі Гіпполая** одночасно із заснуванням значного поселення було влаштовано **святилище Деметри – головної покровительки землеробів**. Вона також була захисницею прикордонних сільськогосподарських поселень. Разом з нею шанували **Посейдона Гіпполая**, завдяки цьому мис отримав свою назву. На **Кінбурнській косі** було влаштовано **святилище Гекати** зі **священним гаєм**, що також сприяло зміцненню політичних та ідеологічних позицій еллінів на хорі. В гаю був встановлений **кам'яний віттар Ахіллу**. На косі знайдено жертвник IV - III ст. до н. е. **у формі циліндра** на честь Ахілла з **присвятою вотивного дару кедрової шишки** як свідчення його покровительства родючості.

Мешканці хори дбайливо ставились до цієї місцевості. Адже це була частина **Гілеї**, деревні ресурси якої були життєво необхідні для ольвіополітів. Зокрема, до останньої третини VI ст. до н. е. при похованнях використовували переважно **кремацію**. Пізніше через зростання населення і брак деревини кремацію, очевидно, було заборонено і мешканці перейшли до **інгумації** (поховання тіла померлого у землі).

Важливі відомості про Гілею містять **письмові джерела**. Так, у «**листі жерця**» повідомлялось про стан справ на східній частині хори біля середини VI ст. до н. е., зокрема про вивіз лісу на кораблях і зруйнованих **вівтарях Матері богів, Борисфена і Геракла**. Отже, в Гілеї греки влаштовували святилища. З метою виправдовування захоплення цієї місцевості в період колонізації, щодо Гілеї була створена легенда, яку детально оповів **Геродот**. **Геракл в понтійській легенді, при здійсненні десятого подвигу**, переганяв биків з далекого заходу і «прибув в ту бувши тоді пустинною» землю, тобто, «в країну, яку

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини нині **називають Скіфією**». Його в цій місцевості заскочили морози і зима, а коли Геракл спав, то зникли коні з колісниці. В пошуках коней Геракл прибув до Гілеї, де в печері «знайшов деяку істоту змішаної породи – **напівехидну, напівдівчину**». Вона утримувала коней і погодилась їх віддати лише за умови шлюбу з Гераклом. **Після народження трьох синів – Агафірса, Гелона і Скіфа – зміїного жінка відпустила Геракла**. На її прохання він залишив **лук**, яким слід було випробувати синів. Переможцем у випробуваннях став **Скіф**, від якого пішли скіфи, а сусідні племена стали іменуватися **агафірсами і гелонами**.

Очевидно, що **цей подвиг Геракла мав легітимізувати заселення греками земель хори**. Шлюб з місцевою жінкою розглядався як **позитивний приклад стосунків еллінів з варварами**, що могло стати **обґрунтуванням шлюбів греків з представниками навколишніх племен**. Водночас міф чітко протиставляє **інтелект і раціоналізм еллінів варварським інстинктам**, тобто це відкрита пропаганда цивілізаторської місії греків. Отже, цей міф **раціонально обґрунтовував грецьку колонізацію Нижнього Подніпров'я**.

Про **релігійні уявлення** свідчать **письмові джерела (епіграфічні і літературні)**, знахідки **теракоот, відкриті культові споруди (святинища, вівтарі, жертівники)**. На хорі шанували **Ахілла, Афродіту, Кору, можливо Афіну й Аполлона**. Теракоотові статуетки зображують міфічних персонажів, птахів і тварин. Це **Деметра**, культові танцівниці, дівчини-жриці. Кукли-теракооти також пов'язують з кльцтами **Артеміди, Гери, Афродіти**. Знайдено статуетку **Сілена**, що, очевидно, пов'язано зі святинищами Деметри та давніми **землеробськими кльцтми**. Теракоотові зображення голуба пов'язані з кльцтом Афродіти, Кори і Деметри; барана – з кльцтом Гермеса; ліпна модель ячмінного зерна – з кльцтом родючості. **Існували кльцти вогню і домашнього вогнища**.

Зазначимо, що грецькі колоністи привезли на нову батьківщину і **любов до спорту**. У причорноморських містах **для занять фізичною кльцтурою і спортивних змагань будували спеціальні приміщення – гімназії** (в Ольвії їх було декілька) і **налестри**. В них працювали вчителі – **педотриби**. За грецькими легендами першим педотрибом був **мудрий кентавр Хірон**, який навчав атлетиці **Ахілла, Кастора, Полідевка** та інших славетних героїв еллінського епосу. Хірона широко вшановували в Ольвійській державі, покровителем якої вважали Ахілла, улюбленого вихованця Хірона. Хірона, вірогідно, поважали й сусідні скіфи – у скіфському

кургані біля с. Привільне Олешківського району знайдений скляний медальйон з його зображенням.

Покровителем змагань на Ахілловому Бігу вважався Ахілл, на честь якого перед початком власне ігор (комплексних змагань) приносили жертву, його іменем клялися дотримуватися чесності під час змагань, вірності своїй батьківщині. Учасники натирали тіло **оливковою олією** для посилення пружності шкіри і зменшення потовиділення, посипали особливим піском для збільшення еластичності. Після закінчення змагань атлети зішкрибали бруд і пісок стриглями. До речі, олія зберігалась в особливих сосудах – **лекіфах**. В скіфських курганах їх знайдено чимало, що може свідчити про запозичення цієї традиції елітою скіфів.

Змагання, очевидно, проводились з **п'ятиборства (пентатлон – боротьба, біг, стрибки, метання спису і диску), кулачного бою, стрільби з дука, переганя на конях, плавання** і т. п. Зауважимо, що в ольвійському написі IV ст. до н. е. міститься свідчення, що якийсь **Анаксагор, син Демогора, пустив стрілу на 521 м, що виглядає дещо фантастично**. Проте не фантастикою є проведення в Ольвії кожного року військових змагань **«Готовність мужів до бою» на честь юнаків-ефебів, котрі ставали повнолітніми**. В них максимально відтворювались реальні бойові дії. Під час ігор ефеби давали клятву на вірність своїй батьківщині.

Знайдені **присвяти Артеміді**. На поселенні Софіївка 2 знайдено **аттичну теракотову статуетку актора** IV ст. до н. е. На його обличчі комічна маска, з голови спускається плащ, на стибі лівої руки актор тримає дитину в гостроверхій шапчині, що символізує дитину-**Діоніса**. Виявлено на хорі фрагменти теракот із зображенням людських фігур, тварин, **Деметри** (місцевого виробництва), свинцеві речі: **квадрига**, пов'язана з культом **Ахілла**, зображення **Геракла**, що спирається на палицю, **букранії** (стилізоване зображення голови бика чи барана) і **секіри, лабриси** (тонкі сокири з двома лезами). В цьому випадку очевидно, що букранії розглядалися як жертви, а секіри – як зброя. Це були скромні й дешеві підношення на честь Діоніса. Їх кидали на могили для того, щоб Діоніс (бог помираючої та воскресаючої природи, покровитель померлих) дарував **блаженство душі небіжчика і сприяв плодючості землі**. Знайдені **свинцеві герми** (4-х гранний стовпчик зі скульптурною головою бога) на честь **Гермеса**, покровителя **полів, садів, пастухів** (природно, що його шанували селяни).

Водночас в Ольвії римського часу, як і в інших провінціях Римської імперії, відбувались **процеси синкретизації різних**

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
божеств: проникнення фракійських, єгипетських і малоазійських культів, різних течій мітраїзму, встановлення культу римських імператорів.

Релігійні ж уподобання сільського населення були більш консервативні, що проявилось у звичаї ховати немовлят всередині будинків в амфорах, ліпних горщиках. Шість таких поховань виявлено на Золотому Мисі. В цьому проявилась **ідея поклоніння мертвим як домашнім божествам**, це було проявом **культу повернення матері духу померлої дитини**. Глиняний посуд в даному випадку – це символ жінки. **З культом мертвих тісно був пов'язаний культ домашнього вогнища.**

Про **мистецтво і мистецькі смаки** населення хори дають уявлення знахідки, виготовлені місцевими майстрами в тваринному стилі. **Це зображення голови хижака, бронзова бляха з профілем голови хижака, прикраса з кістки із зображенням вовка і т. п.** Прикраси у вигляді хижаків з **відкритою пащею** були одним з найулюбленіших мотивів **глобального мистецтва** т. зв. **тваринного стилю**, але кожна територія мала свою специфіку. В Ольвії, очевидно, місцевою традицією було зображення **вовка**.

Духовне життя і культура населення хори з VI - V ст. до н. е. були еллінськими. Про це свідчить розповсюдження **грецьких мови, писемності, релігійних уявлень. Варварські впливи** нечисленні і проявлялися в ономастиці, деяких рисах культів, мистецтва. Важливо, що духовне життя хори принципово нічим не відрізнялося від таких еллінських центрів як **Ольвія і Березань**.

Щодо періоду середини V – середини I ст. до н. е. знайдені численні знахідки графіті, на яких зафіксовані такі грецькі **антропоніми (імена) – Агронт, Аристократ, Гекатей, Прасилат, Ахінодор, Аристокл, Деметрій, Артем, Фанісал (греко-фракійське), Зопіріон (скоріше не місцевий житель, а македонянин)**. На Білозерському городищі виявлено кераміку з іменами **Гермонафт і Каллісфен**. Ці тексти графіті свідчать про використання **грецької мови і порівняно високий рівень писемності населення**. На одному **остраконі** (керамічний черепок) в чотири строки продряпані числа, що дають уявлення про цифрову систему, що використовувалась на хорі: **Е=100, Р=50, Д=10, С=5,1** і т. п.

Ольвійський календар складався з 12 місяців за знаками **Зодіака** починаючи з **Овна**, тобто **новий рік починався ранньої весни з місяця тавріона** (місяці називали за найбільш важливим святом, яке відзначали в цей час). Місяць **таврїон**, як і місяць **посейдон (Стрілець)** присвячували **Посейдону – богу моря**,

покровителю моряків. Йому приносили в жертву **бика**. Місяць **таргеліон (Тілець)** одержав назву на честь **весняного свята таргелів**, що складався з двох церемоній. Спочатку здійснювали **очищення поселення** та його жителів за допомогою фармацевтів (злочинців). Під час другої процесії жерці несли горщик із зерном, або хліб із **збіжжям, зібраного на священному полі**.

Місяць **Боедроміон (Діва)** отримав назву від містерій богині **Деметри та її дочки Кори** (Персефони). На цих святах розігрувався міф про викрадення Кори Плутоном, Серединний місяць **кюанепсіон (Терези)** назвали на честь **осіннього збору врожаю**. У цей час готували **страви із різних овочів**, а гілки прикрашали плодами і невеликими посудинами з різнокольорового скла. Взагалі **покровителем календаря і ліку часу вважався Аполлон**. Крім щорічних свят на його честь, в певні дні відзначалися так звані **місячні свята**. Елліни відмічали дні народження богів, як і свої власні, щомісячно Аполлону присвячували перший день місяця **неотенія** (тому бог мав ще епітет **неомена**), а також йому **курили фіміам** ще 7, 15, 20 і 30 числа кожного місяця.

В перші століття нашої ери певна частина сільського населення була письменною, про що свідчать **графіті та діпіті** (напис на амфорі або іншій гончарній посудині), зроблені червоною фарбою. Вони були нанесені на амфори – **букви і малюнки, що вказували власника посуду і місткість сосуду, його вміст** (вино, олія, мед, риба), **вотівні написи**. Але кількість знахідок графіті римського часу обмаль. Більше знахідок витворів мистецтва. Так, на городищі Скелька виявлено мініатюрний рельєф I ст. на вапняковій пластині. В ньому простежується **поєднання грецьких і варварських традицій**, що може слугувати свідченням виготовлення його **місцевими майстрами**.

З керамічних знахідок варті уваги високохудожні фігурні сосуди із рельєфним зображенням 4-х фігур **бога Діоніса, кінської голови, лежачого барана, театральної маски, голови хлопчика-африканця, сидячого актора-сілена, ноги, взутої у сандалію**. Всі вони були **імпортні**, але свідчать про художні уподобання мешканців хори. Отже, в цілому рівень знайомства з образотворчим мистецтвом на хорі був порівняно високим.

Населення хори, очевидно, організовувало своє **повсякденне життя** таким чином, щоб зберегти **еллінські традиції**, принаймні до гетського погрому. Мешканці об'єднувались в громади, що природно склалися навколо культу, зі своїми **лідерами і меценатами**. Ці общини були своєрідними тогочасними клубами, які зберігали традиції еллінізму і проводили відповідні церемонії –

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
відправляли культу, збирались на піри, підтримували форми традиційного спілкування між людьми, дотримувались дідівських обрядів та соціальних норм в громадському житті, що передавались з покоління в покоління. Наголосимо, що саме така відданість могла зберегти їхню еллінську самобутність. Отже, почуття **етнічної самоідентифікації й єдності зберігалося** завдяки громадам, члени яких збирались в установлені дні, дотримуючись чітко встановленого церемоніалу.

Отже, в цілому рівень еллінської за характером духовної культури населення Ольвійської хори відповідав **високим стандартам античності.**

Щодо **етнічної структури поселенців.** Скоріш за все, на хорі первинно заселилась в основному однорідна спільність **греків-іонійців.** Її ядро складала вихідці з **Мілету,** що проявлялось в мові, календарі, особливостях храмів, в культових пам'ятках, в релігії. Можливо, разом прибули в якості залежного населення **корійці та фрігійці, що мешкали поруч з Мілетом.**

Наголосимо, що внаслідок особливостей соціально-економічної общини доступ до неї **негромадян** обмежувався. Тому будь-яке етнічне **змішування першопоселенців-громадян з аборигенним населенням,** яке попервах було відсутнім поруч з хорою, виглядає малоімовірним. Етнічна однорідність грецьких поселенців наклала певний відбиток як на етнічний склад поселень хори, так і на матеріальну культуру. Навіть, коли поруч з греками мешкали якісь групи варварів, про значну етнічну «метисацію» до нашої ери вести мову не варто. На хорі в кількісному відношенні переважали етнічні елліни. Водночас кераміка засвідчує наявність уже з VI ст. до н. е. на хорі варварських етнічних компонентів – **фракійців і скіфів.** При цьому наголосимо, що хоча елліни мали чітку етнічну самоідентифікацію і відрізняли себе від варварів, але не були дуже завзятими прихильниками етнічної чистоти. Згадаємо, що **Фемістокл був сином рабині-фракійки, а дружиною Мітрідата була дочка фракійського царя Олора, який був також родичем історика Фукідида.**

Іонійці (перші мешканці хори), за **Геродотом,** ще в метрополії в значній мірі були метисовані варварами. Природно, що серед перших колоністів-еллінів переважали чоловіки, тому об'єктивно це вело до **міжетнічних шлюбів.** Останні мали й **політичну мету – встановлення добросусідських відносин з оточуючими варварами.** Так чи інакше, **особи змішаного походження на хорі вважали себе еллінами і без особливих проблем ставали повноправними громадянами.**

До певної міри ця теза підтверджується **антропологічними рисами ольвіополітів**. Наприклад, у VI - V ст. до н. е. серед них домінувала середньоголова людність, хоча зустрічались і довгоголові. Обличчя її було вузьке, середньовисоке, добре профільоване з вузьким, різко виступаючим носом та високим переніссям. Населення мало добре виражений м'язовий рельєф, що свідчить про неабиякі фізичні навантаження. Найхарактернішими захворюваннями були ураження зубо-щелепної системи – карієс, парадантоз, свищеві ходи, навіть метастази раку. Середній вік життя чоловіків становив 38 років, жінок – 29.

У IV ст. до н. е. чоловіки були довгоголові, жінки – середньоголові. В період гетського погрому зустрічається **грацильність**. В римські часи серед ольвіополітів були довгоголові та середньоголові мешканці, з вузьким і середньо високим обличчям, помірно профільоване у жінок та слабо у чоловіків. Вони мали середнього розміру ніс та очні орбіти, виступаюче перенісся. Ці та інші ознаки засвідчують безумовну **європеїдність** населення, хоча в окремих випадках є **слабкі монголоїдні риси**. Пересічний зріст чоловіків дорівнював 162 см, жінок – 149 см. Середній вік життя дорослих, тобто без врахування дитячої смертності, дорівнював 40 років у чоловіків та 34 – у жінок. Населення перших століть нашої ери було антропологічно неоднорідним, але в цілому це були представники **середземноморського типу**. Показово, що антропологічно населення Ольвійської держави було типологічно єдиним з мешканцями Херсонесу і Боспору. Очевидно, що **населення Ольвії, як і інших полісів Північного Причорномор'я, мало спільну основу у населенні Еллади**.

В середині V – середині I ст. до н. е. **мешканці хори розмовляли грецькою мовою, користувались грецьким письмом, були доволі освічені, в більшості мали грецькі імена, поклонялись грецьким богам і героям**, аттичний характер носило образотворче мистецтво і т. п. В цілому духовна культура була **суто грецькою з деякими ольвійськими рисами**. Втім не можна заперечувати наявність певного варварського елемента, що фіксується в антропоніміці та матеріальній культурі (будівлі, кераміка). Йдеться про **фракійців, скіфів, гетів**, які доволі швидко еллінізувалися. Очевидно, що варвари хори були етнічно неоднорідні. Сильно еллінізовані - це були вихідці з різних регіонів і різних племен Причорномор'я.

В перші століття існування населення всього Ольвійського полісу було етнічно порівняно однорідним. Але склад ольвіополітів помітно змінився порівняно з попередніми часами, про що

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
повідомляє **Діон Хризостом**. Після гетського погрому в Ольвію переселилась маса варварів, що відбилось на мові та зовнішньому вигляді ольвіополітів. **Післягетська Ольвія піддалась сильній варваризації**. Навіть в Ольвії населення мало, за словами Діона Хризостома, вузький культурний кругозір, погано знало грецьку мову і літературу. Так, якщо в догетський період зі всіх зафіксованих імен ольвіополітів варварських було 2%, то в післягетський – 57%. При цьому йдеться переважно про **верхівку суспільства**. Варваризація населення продовжувалась і в наступному. Серед мешканців було чимало **скіфів, сарматів, фракійців, черняхівців**. Були й **римляни**, а також у невеликій кількості **перси та євреї**. Після введення в середині II ст. н. е. до Ольвії римських військ кількість **римських імен** не змінилась – їх було небагато і належали вони верхівці. А ось кількість **фракійських** зросла – основний контингент римських військ складався саме з них. На поселеннях Станіслав і Золотий Мис істотно зросла кількість **черняхівців**. В поселеннях хори відбувались міжетнічні контакти. Водночас йшла інтенсивна асиміляція шляхом **еллінізації негреків і фізіологічно, і культурно**. Жителі розмовляли грецькою мовою, були порівняно освічені і користувались грецьким письмом, носили переважно грецькі імена. В літературі висловили думку про формування етносу ольвіополітів. І хоча вона не знайшла підтримки, заперечувати певні процеси етнічної консолідації в Ольвійській державі не доводиться.

Отже, населення хори перших віків нашої ери в етнічному сенсі було строкатим при домінуючій ролі нащадків мешканців елліністичного часу. Так, планування будівель Скельки і Золотого Мису виконано в **традиціях елліністичної доби**, причому характер будівель в Ольвії і на хорі був подібним. **Поховальний обряд також зберігав греко-ольвійські традиції**. **Римські впливи простежуються у фортифікації** – стіни з двох панцирів, простір між якими заповнений глиною з дрібним камінням. До римських традицій слід віднести **використання цегли, кладку на вапняковому розчині, фібули, скляні вироби** тощо. Варварські елементи найбільше простежуються в місцевому керамічному виробництві. До певної міри варваризація торкнулась і житлового будівництва – **неправильна конфігурація будинків, неохайне планування місцевості, відсутність дворів** тощо. Основу населення укріплених поселень складали нащадки греків, що жили в Ольвії до гетського погрому. Водночас порівняно значну частину населення хори складали негреки – **скіфи, сармати, фракійці**.

Етнічний субстрат Ольвійської хори на час її заснування становили давні греки – переважно переселенці-іонійці з району Мілету. Вони та їхні нащадки до початку нової ери становили абсолютну більшість, а в I - III ст. – домінуючу групу населення хори з достатньо розвинутою етнічною самоідентифікацією. З перших століть нашої ери питома вага **негреків** зростає і варварський шар становить поважну частину – **скіфи, фракійці, сармати, черняхівці**. При цьому відбувалась **еллінізація негрецьких елементів передусім в матеріальній культурі**. З появою в Ольвії римських військ з Нижньої Мезії з'являються римські провінціалі-військові, хоча власне римлян було обмаль. Інакше кажучи, населення Ольвійської хори було до певної міри гетерогенним в етнічному відношенні.

Щодо **соціально-правової структури**. Вона складалась з громадян (**першопоселенні мали певний час привілейований статус** порівняно з наступними поселенцями); **ксенів** (іноземців) - **неповноправних**, серед яких були **вільновідпущеники; рабів**, переважно з варварів. **Громадянський колектив**, який становив основну масу населення поліса, складався з **дрібних вільних товаровиробників**, порівняно однорідним за своїм соціальним і майновим станом. Праця рабів та інших соціально залежних груп населення суттєво не впливала на процес матеріального виробництва. **В цілому соціальна структура населення Ольвії була типовою для античного світу, включаючи різні категорії вільних, напіввільних і рабів**. Безумовно, з архаїчних часів спостерігається певна соціальна і майнова диференціація, але на хорі вона, скоріше за все, не набула глибини, притаманної Ольвії.

Наголосимо, що **праця рабів не могла бути основою економіки, передусім сільського господарства** на хорі з огляду на те, що в деяких виданнях повторюється теза про «рабовласницьке суспільство», «рабовласницьку державу» античного часу і навіть «рабовласницьку демократію», причому їх авторів не засмучує очевидна нікчемність подібних визначень. Ольвія не вела переможних війн з варварами і не мала дешевих рабів. Не було й економічного підґрунтя застосовувати рабську працю на невеличких в абсолютній більшості господарствах хори. Рентабельним могло бути господарство на основі рабської праці при розмірах ділянки не менше 25 га, яких ні в Ольвії, ні в інших полісах Північного Причорномор'я не існувало.

В сільському господарстві хори, очевидно, використовувалась **праця залежного варварського населення різного правового статусу**. Скоріше за все, воно обробляло **клери** громадян або платило податок (**форос**) на користь громади. При цьому становище

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини експлуатованого варварського населення (мікселлінів), навіть близького до **ілотів Спарти**, суттєво відрізнялось від рабського за формою та економічним змістом певною господарською самостійністю і участю в прибутках.

Очевидно, що **існувала експлуатація і юридично вільних осіб, що не були громадянами (ксени, метеки)**. Вони не були повноправними і могли частково, особливо в греко-римській та пізньоантичній час, перебувати на становищі типу **колонату**. **Метеки (перегрини, тобто переселенці, чужинці)** експлуатувалися переважно економічно, оскільки були **особисто вільними**, мали рухоме майно (сільгоспінвентар, скажімо), **але не мали землі і всіх громадянських прав**. При цьому в їх експлуатації поєднувались методи позаекономічного примусу (базувались на неповноправному правовому статусі) та суто економічні засоби (скажімо, надання в оренду землі). Орендувати землю могли і вільновідпущенники. Отже, серед орендарів були елліни і варвари з різним становищем. Так, вільновідпущенники залишались у поземельній залежності від свого колишнього власники; статус частини метеків нагадував римських колонів; **посаджені на землю раби (квазіколони) мали найгірше становище**.

Очевидно, що існувала й **наймана праця** в специфічних для античного суспільства формах. Адже домінування дрібного землеволодіння, що не було самодостатнім і стабільним, зумовлювало існування не лише натурального, але й простого товарного виробництва і найманої праці. Йдеться про використання **домашнього і класичного рабства, праці залежного неповноправного населення, оренду, власне найманої праці**. Інакше кажучи, слід вести мову про використання економічної та позаекономічної експлуатації. При цьому поліс як община громадян був асоційованим крупним земельним власником та експлуататором щодо різноманітних категорій вільного неповноправного та залежного населення. Це було відчуження частини сільгосппродукції як ренти-податку або промислів. При цьому економіка полісу в основі була доволі **автаркічною і натуральною**, її метою було створення не додаткової, а споживчої вартості. І в цілому в періоди стабільності і тим паче зростання цього вдавалося досягти. Скажімо, імпортні вино й оливкову олію широко використовувало рядове вільне населення хори.

Домінування в Ольвійському полісі, як і в цілому античному світі, **власників невеликих земельних наділів вело до домінування в сільгоспвиробництві дрібних вільних виробників**. Економічною основою їх існування було дрібне

землеволодіння громадян. Вони отримували засоби існування власною працею і лише в незначній мірі за рахунок експлуатації найманої праці. Вони здебільшого лише опосередковано брали участь у розподілі доходів полісу від земельної ренти.

В елліністичну добу соціальна структура ускладнилась, збільшилась кількість рабів і залежних. Сільські поселення в своїй масі належали повноправним вільним, які переселились на хору або з околиць Ольвії, або з метрополії. Мешкали тут і **іммігранти з інших полісів, які були вільними неповноправними.** Окремі садиби належали представникам громадянського колективу. Раби були переважно вихідцями з різних **варварських племен**, що видно з ліпної кераміки. Зауважимо, що в полісах Північного Причорномор'я на відміну від, скажімо, Аттики, не було численних груп державних рабів.

Водночас соціально-правовий статус населення не завжди збігався з майновим становищем, хоча на хорі ця невідповідність була меншою порівняно з містом. При цьому в сільському господарстві, де землею володіли лише держава або її громадяни, особисто вільні могли бути залежними тільки економічно.

Процес майнової диференціації розвивався синхронно з рівнем господарства хори. Скажімо, у VI - V ст. до н. е. він був помірним. Розширення територіальних володінь привело до виникнення нової соціально-економічної і політичної структури, яка істотно відрізнялась від полісу класичного типу. Криза полісних структур тут найбільше проявилась у другій половині V ст. до н. е., після встановлення **тиранії.** Повалення останньої і реформа політичного устрою сприяли стрімкому розвитку економіки, що зумовило **процес соціальної диференціації населення, несумісний із класичною полісною соціально-політичною структурою.** В останній третині IV ст. до н. е. **економічна експлуатація полісом як державою різних категорій населення хори різко зростає.** В післягетський час, в умовах загального зубожіння населення, знов спостерігається відносна майнова рівність.

У даному випадку звернемо увагу на деякі принципові питання щодо соціальної структури населення Ольвійської хори. **В полісах Північного Причорномор'я земля не була товаром, оскільки антична власність на землю була головним засобом і умовою виробництва.** Її купівля-продаж були не нормою, а відхиленням від норми. **Перерозподіл землі проводився в межах общини,** а тому майнова диференціація йшла за рахунок рухомого майна. **Громадяни-землеволодільці не були зацікавлені в продажу землі,** оскільки це було головне багатство і воно забезпечувало

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
існування полісного громадянського суспільства. **Поліс також був зацікавлений у домінуванні верстви дрібних землевласників**, оскільки обезземелення громадян скорочувало його соціальну базу, підривало соціально-політичну стабільність і військову могутність. Нагадаємо, що в основі збройних сил полісу була **міліція** (громадянське ополчення) – озброєні власним коштом **гопліти**. Тому громадянська община, як верховний власник землі, законодавчо захищала дрібну земельну власність.

Так, скоріш за все, **сільськогосподарські угіддя ділилися на ділянки відповідно до кількості громадян** – сліди таких ділянок простежені на ближній до Ольвії хорі, про розмежування земель у Північному Причорномор'ї свідчать також **античні автори**. Наділи (**клери**) були дрібними і середніми за розмірами, кожне господарство мало свою садибу. **Існувало землеволодіння повноправних громадян, представлене індивідуальними садибами**, мешкало вільне, але неповноправне населення і соціально залежні верстви. **Ольвійська громадянська община вважалась верховним власником землі**, яка надавала земельні ділянки першим і пізнішим колоністам (**епойки**), і населення, яке на них мешкало, мало сплачувати **земельну ренту – податок**. **Друга й наступні хвилі переселенців мали обмежені права порівняно з першопоселенцями та їх нащадками**. Наділи епойків були меншими і з гіршою землею. Це привело до утворення в громадянському колективі привілейованих, ущемлення соціально-політичних прав опойків і спричиняло **соціальні конфлікти** між нащадками перших поселенців і представниками наступних хвиль переселення. В Ольвії цей конфлікт вдалося вирішити завдяки введенню **культу Аполлона Дельфінія (розумного дельфіна) з відповідними організаційно-правовими заходами**. Врешті-решт громадянський мир було відновлено, а **епойків зрівняли у правах з нащадками першопоселенців**. Про це свідчить **заміна культу Аполлона Лікаря культом Аполлона Дельфінія**.

Справа в тому, що поняття **право власності** у формально-юридичному визначенні в античні часи не існувало. Але, оскільки відносини власності були, то **поняття право власності трактувалось як сукупність правових норм, що визначали та закріплювали розподіл між членами даного суспільства знарядь праці та засобів виробництва, іншого майна**. Саме таке розуміння знайшло закріплення в праві полісів Північного Причорномор'я. У тогочасному праві розрізнялося **право володіння** (фактичне володіння і використання) і **власність як володіння з правом розпорядження**. Самого ж поняття права власності як абсолютного права особи ще не було.

Приватна власність розглядалася еллінами не як особисте право, а як право сімейне. Ця власність за своєю природою вважалась неділимою. І в кожній сім'ї лише її голова – **батько** – наділявся всіма правами та обов'язками щодо власності. До речі, майно, що перебувало у приватній власності, поділялося на «видиме» (земля, будинок, раби і т. п.) і «невидиме», **здатне вислизнути від оподаткування (гроші, коштовності і т. п.).** Так, в родині ні дружина, ні діти особисто ніякої власності не мали. Скажімо, **придане дружини та все набуте нею у шлюбі цілковито належало чоловіку.** Відповідно й син – всі його прибутки були власністю батька, він нічого не міг дарувати, а якщо він успадковував майно, то у права успадкування вступав батько.

Суб'єктами права власності на «видиме» нерухоме майно були лише громадяни. Відповідно в Ольвії особи без громадянства у майновому відношенні були неповноправними. Водночас **верховна власність на землю належала громадянській общині поліса.**

Між державою (общиною) і приватною земельною власністю існував органічний зв'язок, оскільки поява права приватної власності на землю вимагала гарантії її недоторканості. Оскільки відповідних механізмів суспільство ще не мало, довелося пристосувати наявні інститути, освячені традицією і звичні для громадян. Саме община була таким інститутом. Тому вона не руйнується, а трансформується у колектив земельних власників. Він гарантує своїм членам право на землю, виключає доступ чужинців до неї і оберігає землю силами ополчення (міліції) від зовнішнього ворога. Для цього **громада формує верховну (общинну) власність на землю, яка обмежує приватну власність особи.** Це обмеження пов'язане не з обсягом прав власника, а лише **з умовами володіння землею.** Інакше кажучи, **власник був зобов'язаний віддавати частину виробленого продукту (або частину праці) колективові,** тобто був зобов'язаний враховувати не лише власні інтереси, але й інтереси громади. **Захищаючи свої права, а тим самим і права приватних власників, що входили до общини, вона не допускала відчуження своїх земель.** Це гарантувало стабільність господарств общинників та стійкість общини.

Такі відносини породжували серед громадян полісу уявлення про те, що **приватна власність на землю веде своє походження від держави,** а державна власність існує у формі приватної. Тому **приватна власність громадян несла відбиток колишніх колективістських уявлень про спільність майна і вважалася наданою державою.** З цієї причини **архонти,** вступаючи на

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
посаду, повідомляли про **збереження за громадянами їхнього майна**. Сама ж назва земельних ділянок походила від слова «**жереб**» (**клерос**) або **клер** – тобто ділянка, отримана від громади **внаслідок жеребкування**.

Право власності на рухоме майно розповсюджувалось на громадян та інші категорії особисто вільних – іноземців, осіб без громадянства, які постійно проживали на хорі (переважно, варварів), вільновідпущеників, військових поселенців. Так, вже у VI ст. до н. е. епіграфічні джерела повідомляють про **заможних варварів**.

Об'єктами права власності виступали, насамперед, засоби виробництва у вигляді нерухомості – **клери, житлові і господарські будівлі**. **Власність на рухоме майно поширювалась на транспортні засоби, рабів, худобу, рибу, волів, будівельні матеріали тощо**.

Варто наголосити, що в ході майнового розшарування усе більшого значення набувають **забезпечені державним примусом норми звичаєвого права, які регулювали відносини власності**. Йдеться про обмеження цивільної дієздатності власника, особливо на нерухоме майно, в інтересах полісу (громадянської общини). Втручання держави у майнові процеси простежуються і в наші дні.

Зауважимо, що **ремесло і торгівля не були престижним заняттям для громадян взагалі і тим більше на хорі**. Цими справами займались здебільшого бідняки і соціально неповноправні верстви населення, причому в цих галузях ширше використовувалась наймана праця. Так, **на хорі дрібною торгівлею займались бідняки й метеки**.

Без ризику помилитися зазначимо, що до заможних відносились частина повноправних громадян і неповноправні **купці, лихварі**. До бідних і експлуатованих – передусім раби, вільні неповноправні, в т. ч. значна частина метеків і більшість варварів хори.

Наявність різних типів укріплених поселень (за розмірами, планом, місцезнаходженням і призначенням) свідчить про різний правовий статус їх мешканців у післягетський період. Проте в кінці I – середині II ст. **майнового розшарування мешканців не спостерігається**. Лише в середині II – середині III ст. відбуваються зміни. Деякі городищі (Золотий Мис) зберігають колишнє обличчя, а на деяких (Станіслав) різко **посилюється варварський, зокрема черняхівський, вплив**.

Інакше кажучи, в I – середині II ст. **сільське населення в своїй масі було вільним і соціально однорідним**. Мешканці хори об'єднувались в **сільські общини**, в значній мірі **самоврядні**.

Водночас не виключено, що **укріплені городища** як частина загальнодержавного укріпленого кордону мали **начальників фортець (фрурархов)**, призначених **ольвійською колегією стратегів**.

У середині II – середині III ст. соціальний склад населення хори дещо змінився за рахунок **варварів і римлян**, причому останні мали **особливий статус**. Оскільки оборону кордону взяли на себе римляни, а тому відповідним чином змінилось управління укріпленими городищами.

Отже, у **післягетський час** в етносоціальному обличчі хори на базі **елліністичних традицій** певний розвиток отримали **провінційні римські і варварські елементи**. В соціальному вимірі основна маса населення хори була вільною і відносно однорідною.

Підсумовуючи сюжет щодо соціально-правової структури Ольвійської хори наголосимо, що основну масу населення складали вільні **землероби-громадяни**. Певну, але незначну частину мешканців становили **дрібні торговці та ремісники**, переважно **вільні неповноправні, метеки і ксени**. При цьому були соціальні протиріччя, зокрема між бідними і багатими.

Тим більше, що **загальна динаміка полягала в збільшенні бідних і зменшенні багатих при домінуванні середніх, тобто дрібних власників**. Але ці соціальні протиріччя були прихованими і послабленими станово-правовими відмінностями. Очевидно, що загострення соціальної боротьби відбувалось не через виступи бідноти чи рабів, а **внаслідок погіршення соціально-економічної ситуації в часи дестабілізації поліса**. У таких випадках держава вдавалась до екстраординарних дій.

Згадаємо, що в період боротьби з військами Зопіріона у 331 р. до н. е. **ксени домоглися статусу громадянства, а раби – свободи**.

Узагальнюючи історію Ольвійської хори на території сучасної Херсонщини зазначимо, що начало її освоєння сягає другої половини VI ст. до н. е. Саме тоді з'являється **Ягорлицьке ремісничче поселення**.

Заселення хори, скоріше за все, відбувалося стихійно. На середину VI ст. до н. е. поселення розповсюджуються по правому берегу Дніпровського лиману і досягають широти Миколаєва. Наступний етап – остання чверть VI – перша третина V ст. до н. е. – час **максимального розвитку архаїчної сільської округи**, її розквіту та становлення в якості **хори власне Ольвії**. Етап закінчується зникненням великої хори і концентрацією сільського населення в місті.

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Комплекс **матеріальної культури хори** відносно однорідний і близький до ольвійського. Основним типом житла були **однокамерні землянки і напівземлянки**, лише в кінці етапу починається перехід до **наземного багатокамерного житлового будівництва**.

Військово-політична ситуація в цілому була сприятлива еллінській колонізації. Населення в соціальному плані було порівняно однорідним. Сформувався пристосований до місцевих умов **тваринницько-землеробсько-рибальський** комплекс господарювання. Чільне місце в цьому посідали ремесло і торгівля.

Тимчасове скорочення хори в кінці другої чверті V ст. до н. е. і концентрація населення в районі Ольвії пояснюється скоріше соціально-економічними, ніж військово-політичними причинами. Йдеться про особливості розвитку Ольвійського полісу, зокрема **завершенням формування держави і необхідністю упорядкувати хору**, що склалась стихійно.

Приблизно на першу чверть IV ст. до н. е. хора знов досягає кордонів архаїчного часу, але її зростання перериває поход Зопіріона у 331 р. до н. е. В подальшому хора відроджується і досягає максимального розквіту. На середину III ст. до н. е. **велика хора припиняє своє існування** через загострення військово-політичної ситуації в Степу внаслідок тиску варварів.

У будівництві панують **наземні сирцово-кам'яні споруди**, але у зв'язку з реколонізацією отримують розвиток **землянки і напівземлянки**.

Синхронне існування землянок і наземних будівель свідчить про ускладнення соціально-правової стратифікації населення. Сприяло появі нових соціально-правових груп населення надання волі рабам і громадянства ксенам через похід Зопіріона. Це обумовило проведення значних будівельних робіт на хорі, в т. ч. появу **колективних садіб**.

Основна маса **відкритих будівель** відноситься до елліністичного часу (третья чверть III – середина II ст. до н. е.). Будинки уявляють собою **багатокамерні споруди площею до 200 м² (6-8 приміщень), згрупованих навколо внутрішнього двору**. **Дах** у більшості випадків був **солом'яний чи очеретяний**, обмазаний **глиною**. Частина господарських приміщень мала **кам'яні підлоги і ясла**, тобто це були **хліви**.

Водночас виникають **окремі садиви**, що об'єднували під одним дахом 10-12 родин. Очевидно, що **мешканці колективних садіб були бідніші за жителів поселень**. Різниця у способі життя і соціальному статусі мешканців поселень і окремих садіб сумнівні

не викликає. В цілому матеріальна культура пам'яток хори аналогічна ольвійській, являючи собою сільський варіант Ольвії.

У **післягетський час** (I – середина III ст. н.е.) хора поступово **відроджується**. На місці старих поселень та у нових місцях виникають **укріплені поселення**, що складають **єдину систему оборони полісу**. В історії хори цього періоду чітко простежується два етапи – від виникнення біля рубежу нашої ери до середини II ст. і від середини II ст. до середини III ст., часу загибелі.

На першому етапі становище Ольвійської держави було доволі стабільним. Військово-політична ситуація ускладнюється в середині II ст., коли на Ольвію наступають тавро-скіфи, Антоній Пій (138-161 рр.) на прохання ольвіополітів надсилає війська, які разом з місцевими жителями відтіснили ворога. Так, розкопки Золотого Мису чітко засвідчують руйнування середини II ст., а після починається перебудова житла, виробничих комплексів та оборонних споруд.

З введенням римських військ ситуація стабілізується, що позитивно впливає на стан хори – поселення відбудовуються, досягнувши в середині II – середині III ст. найвищого розквіту. Не виключено, що крім **табору в районі Дар'івки**, римські контингенти дислокувались й на інших поселеннях хори. Відбудовуються майже всі поселення, але кількість населення в них скорочується. **У післягетський час розвивається виноградарство і виноробство.**

Другий етап післягетської доби є **розквітом хори**. Так, ведеться інтенсивне будівництво, житло зберігає планування елліністичного часу, але, якщо раніше будинки споруджувались з сирцових цеглин на кам'яному цоколі, то тепер **камінь використовується ширше.**

На рубежі II - III ст. на території хори з'являються **поселення черняхівської культури**, ареал яких виходив за межі хори. На відміну від античних вони не мали укріплень і за матеріальною культурою різко відрізнялись від городищ Ольвійської хори. **Черняхівці** мали тісні торгові та культурні контакти з поселеннями хори і мирні стосунки з Ольвією. Цілком можливо, що ці відносини були скріплені союзницькими зобов'язаннями – про це свідчать факти заселення черняхівцями **укріпленого поселення Станіслав** і появи значної кількості черняхівців на укріплених поселеннях, що існували до середини III ст. **Черняхівські поселення пережили загибель античних поселень хори.**

Історія Ольвійської хори мала **військово-політичні, економічні та етнокультурні відмінності щодо хори інших полісів Північного Причорномор'я, передусім Херсонесу і Боспору**. Мова йде про **дискретність існування хори**. Після

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
кожної перерви нове заселення відбувалось переважно за рахунок внутрішніх резервів, хоча проникнення варварів і нових грецьких переселенців виключати не можна. І лише в самому кінці історії хори, з кінця II ст., з'являються поселення черняхівців. Етнічний склад населення Ольвійської хори був більш однорідним порівняно з Херсонесом і Боспором. **Більш близьким до міського був і спосіб життя та рівень культури.**

Суттєво різнилась в перші століття нашої ери **система оборони кордонів**, хоча питання про існування **давньоримського лімесу** є дискусійним. Проте безумовно позитивним залишається оцінка впливу присутності римських військ на розвиток хори. Так, якщо територія власне Ольвії в ці часи скорочується втричі порівняно з максимальним розквітом кінця IV – першої половини III ст. до н.е., то територія хори майже співпадає з максимальним розквітом.

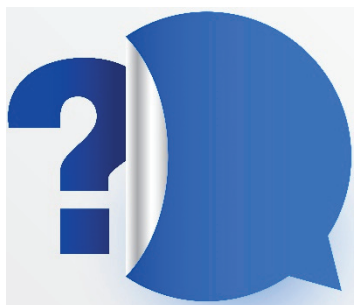
Виробили ольвіополіти і **специфічний господарський комплекс, адаптований до місцевих природно-ресурсних умов**. В економіці різниця простежується в **менших масштабах виноробства і більших скотарства, в плануванні поселень, в деяких відмінностях комплексу матеріальної культури**. В процесі самостійного розвитку хора, як і Ольвійський поліс в цілому, набув ряд **специфічних рис матеріальної і духовної культури під впливом природного середовища, взаємодії грецького і варварського населення**. Йдеться про економіку, структуру поселень, будівництво, кераміку, грошовий обіг, соціально-правову та етнічну структуру населення, релігійні уявлення і культову практику.

Своєрідність мови і культури ольвіополітів знайшла відображення в **літературних джерелах**. Все це дозволяє вести мову про складання **особливої етнографічної групи еллінів – ольвіополітів**. Про її риси більше матеріалів має дати вивчення некрополів хори. До недостатньо вивчених питань слід віднести **соціальну стратифікацію та демографічне обличчя хори, її економічний потенціал, організацію хори, заселення Гілеї** тощо. Очевидно, що на часі більш широке археологічне вивчення поселень хори.

Водночас історія хори типологічно є **органічною частиною античності Північного Причорномор'я**. Антична колонізація принесла в Північне Причорномор'я прогресивні досягнення античної, передусім **давньогрецької, цивілізації** в соціально-економічній і культурній сферах. Колоністи створили адаптивну до місцевих умов економіку, збагатили флору новими видами сільськогосподарських рослин, з'явилась міська цивілізація, нові технології, демократія, писемність, освіта, писемне право, ідеї громадянського суспільства і багато іншого.

Отже, південь Херсонщини з античних часів був залучений у сферу соціально-політичного, економічного і культурного життя найпередовіших країн Східного Середземномор'я. Це, поза всякий сумнів, вплинуло на історію нашого краю (згадаємо хоча б «пізньоскіфські городища»). Але далеко не всі, на жаль, новації античності були запозичені сусідами еллінів Ольвійської хори. Очевидно, можна вести мову про втрачений шанс доручення до західної цивілізації.

Питання для самоперевірки:

1. Як елліни розглядали неділиму приватну власність?

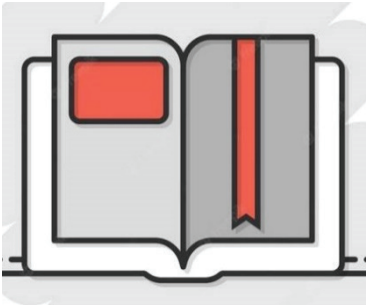

2. На які періоди можна поділити процес містобудівництва в Ольвії за археологічними джерелами?

3. Як характеризує Діон Хризостом населення Ольвії після вторгнення гетів?

Термінологічний словник.

Аборигенне населення, автохтонне населення, тубільці, корінні народи Щодо місцевого населення тієї чи іншої країни використовують терміни абориген, автохтон чи тубілець. Аборигени - від латинського *aborigines* - "від початку", тобто корінні жителі певної території, що проживають в ній з давніх

давен, тобто від початку її існування. Автохтони - від грецьких *autos* - сам і *chthon* - земля, тобто первісне населення тієї чи іншої землі.

Агафірс – старший син Геракла і змієхвостої діви, автохтонної богині Гілеї, інші автори вважали, що його матір'ю була Єхидна. Брат Гелона і Скита (Скіфа). Разом з Гелоном був вигнаний матір'ю зі Скіфії, не впоравшись з умовою, яку поставив їм Геракл – певним чином зігнути його лук і підперізатися його батьківським поясом. За іншою версією, батьком Агафірса і його братів був не Геракл, а Зевс, при цьому братам треба було підняти золоті предмети, що впали з неба, це зумів зробити тільки Скит. Згідно з Геродотом Агафірс був родоначальником західних скифів.

Агафірси - племена раннього залізного віку, які згадуються Геродотом. Сусідили з скіфами та неврами. Міфічним родоначальником агафірсів був син Геракла від жінки-змії – Агафірс. Цар агафірсів відмовився допомогти скіфам у їх війні проти Дарія. Вважається, що агафірси займали сучасну Трансільванію та Валахію. О.Вульпе пов'язав з цим народом пам'ятки типу Бирсеїшні-Фериджеле, групи Векерсуг, куштановицьку культуру, В.Васильєв, уточнюючи територію розселення агафірсів, обмежуючи її басейном р. Муреш у її верхній течії. А.І.Мелюкова обмежує кордони земель агафірсів Припрутською Румунією на заході, районом м. Могилева-Подільського, Південним Поділлям на півночі та північному сході, не визначаючи східний кордон земель агафірсів. Питання щодо етнічної належності агафірсів викликає багато суперечок. Більшість дослідників вважають їх фракійцями, предками геттів і даків. Інші – скіфами, слов'янами, скіфо-фракійцями. Б.О.Рібаков вбачає в них скіфів, які сприйняли звичаї фракійців.

Антропоніміка – від антропо та назва, ім'я – розділ ономастики, що вивчає антропоніми – власні найменування людей. До антропонімів належать особові імена, патроніми (імена по батькові), прізвища, прізвищеві назви, прізвиська, псевдоніми, криптоніми, а також найменування міфологічних, фольклорних,

літературних персонажів. Антропоніміка досліджує походження, будову, історичний розвиток, географічне поширення, соціальну стратифікацію власних найменувань людей, національну й соціальну специфіку засобів ідентифікації особи в різні історичні періоди. До практичних завдань антропоніміки належать правописна кодифікація імен і прізвищ, унормування правил передачі іншомовних власних найменувань в українській мові, а також відтворення українських антропонімів засобами інших мов, розв'язання певних юридичних питань, пов'язаних із документальною фіксацією імен і прізвищ, укладання антропонімічних словників. Система власних найменувань кожного народу становить специфічну частину лексики загальнонародної мови. Характерною рисою української народної антропоніміки є значна диференціація канонічних церковних і розмовно-побутових форм християнських імен, різноманітність фонетичних і словотворчих варіантів імен у діалектах української мови. Наприклад, у сучасних закарпатських говорах зафіксовано 70 розмовних форм імені Ганна (дослідження П.Чучки), у буковинських говорах – понад 100 форм, утворених від імені Іван (дослідження Л.Кракалії). Різноманітність лексико-семантичних і словотвірних типів характеризує також історичну систему прізвищевих назв, які становлять базу сучасних українських прізвищ. До історичних джерел антропоніміки українців належить Реєстр війська Запорозького 1649 р., для західно-українського регіону – Йосифінська та Францисканська метрики, перші поземельні кадастри Галичини 1785–1788 рр. та 1818–1820 рр. Формування, історичний розвиток і особливості функціонування власних імен тісно пов'язані з релігією, культурою, звичаєвими традиціями народу, тому дані антропоніміки використовують в історичних, релігієзнавчих, етнографічних, культурологічних та інших дослідж. Антропоніміка, поряд з топонімікою, виділилась в окрему галузь ономастики в 60–70-х рр. ХХ ст. До цього на позначення антропоніміки в наукових працях часто вживався термін «ономастика». У 60-х рр. почалось системне наукове дослідження української антропоніміки (праці Л.Гумецької, Ю.Редька, М.Худаша, П.Чучки, А.Сухомлина, Р.Керсти та ін.). Теоретичні проблеми української антропоніміки розглядаються в працях М.Худаша, П.Чучки та Ю.Редька. До здобутків української антропоніміки належить здійснення першої спроби класифікації основи лексико-семантичних і словотвірних типів українських прізвищ і опису їх географічного поширення (праці Ю.Редька), досліджень за пам'ятками історичного розвитку засобів ідентифікації особи і встановлення хронологічних меж усталення

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

прізвищ у їх сучасному юридичному статусі спадкових найменувань (праці М.Худаша), дослідження генези та історії структурних типів українських прізвищ на -енко і -ук(-юк), -чук (праці О.Ткаченка, В.Німчука). Вживані в Україні імена та їх варіанти зафіксовано в словнику-довіднику Л.Скрипник і Н.Дзятківської, у працях М.Худаша і М.Демчук реконструйовано архаїчну групу дохристиянських автохтонних імен, у дослідженнях Р.Осташа вивчено імена і прізвищеві назви, зафіксовані у Реєстрі війська Запорозького 1649 р. Антропоніміка різних регіонів України вивчена фрагментарно й нерівномірно, переважають антропонімічні дослідження західно-українських областей. Найповніше вивчено імена і прізвища Закарпаття (П.Чучка), Бойківщини (Г.Бучко), Лемківщини (Є.Вольнич-Павловська, С.Панцьо), Буковин. Подністров'я (Л.Тарновецька-Ткач), Верхньої Наддністрянщини (І.Фаріон), Гуцульщини (А.Вінценз, Б.Близнюк). У галузі літературної антропоніміки відомі публікації Ю.Карпенка.

Асандр (р.н. невідомий – 17 до н.е.). Боспорський намісник понтійського царя Фарнака, сина Мітрідата VI Євпатора. У 47 р. до н. е. після поразки Фарнака у війні проти Риму проголосив себе спочатку архонтом, потім царем Боспорського царства. У наступній міжусобній боротьбі переміг Фарнака і одружився з його дочкою Динамією, забезпечивши таким чином спадкоємність влади. Стосунки з Римом в Асандра були складні. Йому довелося відбивати наступ ставленика Юлія Цезаря – Мітрідата Пергамського. Лише за римського імператора Августа Асандр був визнаний боспорським царем між 27 і 17 рр. до н. е. Вів активну зовнішню політику, розширяючи межі держави на Крим, й Таманському півостровах і в Приазов'ї. Після смерті Асандра почалася династична криза, що закінчилася приходом до влади царя Аспурга.

Афіна – або **Атена** – давньогрецька богиня, одна з верховних олімпійських божеств. Вшановувалась як покровителька військового мистецтва, мудрості та ремесел. На противагу Аресові – богові нерозсудливої відваги, жорстокої, агресивної, часто несправедливої війни, Афіна вважалася покровителькою війни оборонної, котра допомагає своїм обранцям у хвилини крайньої небезпеки і веде їх до звитяги. Богиня мала багато прізвиськ та епітетів, зокрема такі як Ергана – робітниця, Паллада – воїтелька, Парфенос чи Парфена – діва, Поліада – покровителька міста, Сотейра – спасителька, Трітогеня – народжена на березі Трітону (річка в Беотії), Ксенія – гостинна. За старим українським правописом її імена та епітети передавались, відповідно, як Атена, Партена, Партенос. Зевс мав багато жінок і коханок. Першою його дружиною була найрозумніша з богинь Метіда. Але Уран і Гея (Небо

й Земля), божества давнього покоління богів, застерegli, що коли Зевс матиме від Метіди сина, то він буде могутніший за нього й відніме в нього трон. Тому, коли Метіда завагітніла, Зевс проковтнув її. Згодом він звелів розбити собі голову і звідти вийшла Афіна, що успадкувала від матері розум і розсудливість. Народ пеласгів вважав, що богиня Афіна з'явилася на березі озера Тритон в Лівії, де її знайшли і вигодували три лівійські німфи. Будучи дівчинкою, Афіна ненавмисно убила свого товариша, гіганта Палланта, коли вони зійшлися в жартівливій сутичці, озброєні мечем і щитом. В знак скорботи вона додала до свого імені ім'я Паллада. Афіна винайшла флейту, трубу, керамічний горщик, плуг, граблі, ярмо для волів, вуздечки для коней, віз і корабель. Вона першою стала навчати мистецтву лічби і всіх жіночих рукоділ, включаючи куховарство, ткацтво і прядіння. Будучи богинею війни, вона, тим не менш, не відчувала радості в битвах, подібно Аресові або Ериді, а воліла вирішувати суперечки мирним шляхом. У мирні дні вона не носила зброї, а коли потребувала її, то брала

зброю у Зевса. Однак, вступивши в бій, вона ніколи не зазнавала поразки, навіть в битві з самим Аресом, і мудрі воєначальники завжди зверталися до неї за порадою. Багато богів, титанів і гігантів бажали одружитися з Афіною, але вона відкидала всі залицяння. Одного разу під час Троянської війни, не бажаючи просити зброї у Зевса, який оголосив себе в цій

війні нейтральним, вона попросила Гефеста зробити їй власні обладунки. Гефест відмовився взяти плату, погодившись виконати роботу, якщо Афіна віддасться йому. Перед цим Посейдон жартував над ним, що в кузню Гефеста іде Афіна і за згодою Зевса хоче, щоб хто-небудь силою оволодів нею. Коли Афіна вирвалася, сім'я Гефеста пролилося на неї трохи вище коліна. Вона витерлася жмутом шерсті, який кинула на Гею-землю, таким чином запліднивши її. Гея відмовилася виховувати дитину, та Афіна взялася виховати її сама. Народженого землею хлопчика Еріхтонія вона передала в скрині Аглаврі, старшій дочці царя Кекропа, наказавши не відчиняти її. Богиня обрала саме його, бо Кекроп першим утвердив моногамію, розділив Аттику на дванадцять частин, збудував храми в Афінах, скасував людські жертвопринесення богам. Аглавра з дочками з цікавості відкрили скриню і побачили, що Еріхтоній має замість ніг змії. Нажахані, вони кинулися з Акрополя і розбилися. Довідавшись про цю новину, Афіна впустила скелю, яку несла на укріплення Акрополя. Ця скеля

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

тепер відома як Лікабеттська гора. Еріхтоній же сховався під егідою Афін, а та турбувалася про нього, як про рідного сина. Коли Еріхтоній виріс, він став царем Афін і навчив людей добувати срібло і робити колісниці, запряжені чотирма кіньми. За це його було поміщено на небо у вигляді сузір'я Візничого. Коли Тіресія одного разу підгледів, як вона купалася, богиня наслала на Тіресія сліпоту, але натомість наділила його даром провидіння. Однак, одного разу вона проявила жорстокість. Арахна, царська дочка з міста Колофона, була такою майстерною ткалею, що сама Афіна не могла змагатися з нею. Розглядаючи полотно, на якому Арахна виткала картини любовних пригод олімпійців, богиня не змогла знайти жодного недоліку і з задрощів розірвала полотно на частини. Арахна через це повісилася на кроквах. Афіна перетворила її на павука, найогиднішу для неї істоту, а мотузку перетворила в павутину. Оскільки мати не народжувала Афіну, вона була позбавлена жіночих нахилів; Афіна – богиня-чоловік (Андротеа) на противагу розніженому Діонісові, що був богом-жінкою. Афіна – витвір суто грецький, втілення державної мудрості, величної й незламної сили. Для афінян цнота їхньої богині була символом неприступності міста Афін, і тому вони заперечували в своїх міфах існування в Афіні дітей в різних областях Греції, її як божество уявляли й розуміли по-різному. Деякі перекази зображували Афіну покровителькою осілого життя і праці. Вона – товаришка Гефеста, покровителька ручної праці; афінські гончарі шанували її нарівні з Прометеєм, який дав вогонь для випалювання глини. У «Роботах і днях» Гесіода її слугою є тесля. Такі мирні риси вдачі не пасують до міцного щита і грізного списа, які Гомер (за більшістю міфів) дає в руки богині, її атрибути змія і сову, яка бачить уночі, - ознака, що богиня не спить удень і вночі. В Аттиці, Елладі, Ахеї, Лаконії, на берегах Малої Азії, на островах Егейського моря, в Лівії, Італії, Сицилії їй поклонялись як суворій, войовничій і справедливій богині, символізуючи в її йменні моральні, вольові й етичні уявлення тогочасного світу. З Афіною пов'язано назву головного міста Аттики – Афін (Athenai). Богиня символізує собою ясність ефіру, небесну силу, яка керує блискавкою, хмарами й світилами. Згодом Афіна стає божеством духовної діяльності, мистецької винахідливості й мислення. Космогонічний переказ приписує Афіні походження з води, тому численні озера й річки вважались місцями культу богині. Вона була також богинею Місяця, допомагала породіллям Найважливішими святами на честь Афін були: **скірсфорії** (наприкінці червня), під час яких ішла святкова процесія з Афін до Фалера; **прохаристерії** – святкування приходу весни; **осхофорії** – свято збирання

винограду; **халкеї** – свято на честь Гефеста й Афіни; **панафінеї** – свято, коли до храму Афіни приносили пеплос і надягали його на статую тощо. Під час цих свят юнаки давали богині присягу на громадянське служіння. В «Іліаді» Афіна зображена богинею мужності й войовничості. Персей, Беллерофонт, Тідей, Ясон, Геракл, Ахіллес, Діомед, Одісей – її улюблені герої.

Ахіллес, також **Ахілл** – син царя мірмідонян Пелея та морської богині Фетіди, внук Еака, герой Троянської війни. Зазвичай «царство» мірмідонян доби Троянської війни розміщують у Фтіотиді, але можливо, що ця версія з'явилася лише згодом, принаймні і Еак, і Пелей відомі як володарі острова Егіна. Прагнучи загартувати сина, Фетіда купала його у водах Стіксу, тому Ахіллес мав єдине вразливе місце – п'яту, за яку його тримала, купаючи, мати. Ахіллесу провіщали безмежну славу й загибель у Троянській війні. Фетіда переодягла дев'ятирічного хлопчика в жіноче вбрання і під іменням Пірри віддала до двору царя Скіросу Лікомеда, де він перебував у товаристві його дочок; одна з них, Деїдамія, народила від нього Неоптолема. Віщун Калхант запевнив греків, що без Ахіллеса вони не здобудуть Трої. Ахіллеса знайшов Одісей, який під виглядом купця прибув до Лікомеда й запропонував його донькам жіночі прикраси та зброю. Дівчата кинулись до прикрас, Ахіллес вибрав зброю. (Варіант: Одісей наказав своїм воїнам зіграти сигнал тривоги. Перелякані дівчата повтікали, а Ахіллес схопив зброю й кинувся на ворога). Одісей намовив Ахіллеса вирушити під Трою. В «Іліаді» Ахіллеса зображено головним героєм, взірцем сміливості й краси. Коли довелося вибирати між життям довгим, але бездіяльним, і коротким, але звитяжним, він обрав коротке. За сприяння Афіни й Гери Ахіллес здійснив чимало подвигів. Учителями Ахіллеса були Фенікс і кентавр Хірон, які навчили його мистецтва лікування, музики, їзди на коні і, годуючи лев'ячими й ведмежими нутрощами, прищепили мужність. Посварившись з Агамемноном, Ахіллес відмовився від участі у війні. Причиною розбрату була полонянка Брісеїда, яку Агамемнон відібрав у Ахіллеса. Ця сварка та пов'язані з нею події становлять основний зміст «Іліади». Ні скрута греків, ні жертви Агамемнона не змогли вгамувати гніву Ахіллеса. І все-таки Патрокл взяв обладунок Ахіллеса без дозволу. Патрокл гине від руки Гектора, і тільки тоді Ахіллес готується до бою, щоб помститися за смерть свого дальнього родича, друга та брата по зброї. Фетіда сама дарує йому коштовну зброю, яку виготовував Гефест. Ахіллес мириться з Агамемноном, приймає від нього подарунки і бранку Брісеїду. Зміцнивши сили нектаром та амбросією, що їх подала йому Афіна, Ахіллес поспішає назустріч ворогові, хоч знає, що там на нього чекає смерть. Троянці,

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

втікаючи, намагаються перепливати річку Ксант; Ахіллес наздоганяє їх. Тіла вбитих і потоплених зупиняють плин вод, і бог річки Ксант наказує Ахіллесу укласти перемир'я. Проте герой, захочений Посейдоном та Афіною, не бажає його слухати. Він переслідує троянців аж до міської брами. Ахіллес починає двобій з Гектором. Відважний троянець, засліплений божественною зброєю противника, гине від його могутніх ударів. Тіло Гектора Ахіллес прив'язав до колісниці й тягнув до свого табору. Потім урочисто поховав Патрокла. Труп Гектора Ахіллес віддав за викуп його батькові Пріаму. На цьому Гомер закінчує оповідь. Пізніші міфи розповідають про нові подвиги Ахілlesa, серед них про переможні бої з царицею амазонок Пентесілеєю, з ефіопським царем Мемноном тощо. Ахіллес гине біля мурів Трої напередодні її падіння. (Варіант: його вбив Паріс, стрілу якого Аполлон спрямував у вразливе місце героя – його п'яту, коли він, незброєний, прийшов до Аполлонового храму справити шлюб з дочкою Пріама Поліксеною). Ахіллесове тіло прикрила вовною атлантида Іо (пізніше обернена в фіалку), а попіл з тіла героя, змішаний з попелом Патрокла, поховали в одній урні на острові Сігеї, де пожертвувала своїм життям і Поліксена. Грецькі герої сперечалися за зброю Ахілlesa. Вона дісталась Одиссеєві, що призвело до самогубства Аякса Теламоніда. За іншою легендою, Ахіллес похований на українському острові Зміїний. За «Одиссеєю», тінь Ахілlesa перебувала в Аїді, де він був царем над мертвими. За іншими переказами, Фетіда віднесла синове тіло на острів Левка, де герой воскрес і одружився з Іфігенією (варіанти: з Медеею, Єленою). Культ Ахілlesa був поширений в Еліді, Спарті, Ольвії та в інших містах. У Лакедемоні Ахіллесові споруджено два храми – один у Брасії, де щороку відбувались урочистості, другий поблизу Спарти. Ім'я Ахілlesa зустрічається в ряді мікенських написів II тис. до н.е., тому деякі вчені вважають, що він був реальною особою. Серед святилищ слід відзначити жертовник Ахілла на Кінбурнському півострові, а також Ахілів Дром (Тендровська коса). Особливо шанувалось святилище на острові Левка (Левкос) (сучасний Зміїний), де за міфічними уявленнями греків, окрім самого Ахілла та Іфігенії, перебували душі блаженних. Повністю цей острів втрачає своє культове значення в грецькому світі лише в кінці античної епохи

Букраній (у множині букранії) – латинське слово, котре означає «череп бика». В широкому розумінні в добу античності означало відповідний символ жертвовної тварини, що зображався на предметах матеріальної культури.

Букранії – поширений у греко-римському мистецтві орнамент у вигляді голів рогатих биків, з'єднаних рівномірно розвішаними гірляндами квітів та плодів. **Архітектурний термін** – випукла архітектурна ліпна прикраса у вигляді голови або черепа бика з рогами в гірлянді з листя. Характерна для античності (доричний ордер), доби Відродження, бароко, класицизму та неокласицизму.

Військова історія – галузь історичної науки, що вивчає в хронологічній послідовності причини, хід, рушійні сили і наслідки війн (збройних локальних конфліктів), розвиток воєного мистецтва, думки та будівництва армій. Їй підпорядковані такі спеціальні історичні дисципліни: воєнні історіографія, археографія, археологія, джерелознавство, статистика тощо. Перші писемні пам'ятки, в яких певною мірою знайшли відображення тогочасні збройні конфлікти, з'явилися наприкінці IV тис. до н. е. в Стародавньому Єгипті та Шумері. Найдавніші відомості про війни, що так чи інакше стосувалися українських теренів, містяться в творах видатних грецьких істориків Геродота, Фулідіда, Полібія, Плутарха, римських авторів – Тіта Лівія, Таціта, Аппіана та ін. Важливе значення при вивченні воєного минулого українців мають давньоруські літературні пам'ятки, зокрема "Повість временних літ" XII ст., а також середньовічні літописи, хроніки, хронографи. Воєнні події XV–XVIII ст. зафіксовані в монастирських і козацько-старшинських літописах: Супрасльський літопис, Густинський літопис, Львівський літопис, Межигірський козацький літопис, Літопис Острозький, "Літопис Самовидця", літописи Г.Габ'янки, С.Величка та ін., автори яких нерідко були очевидцями багатьох описаних ними військових походів, баталій, штурмів і облог фортець, спустошливих руйнувань і масових винищень населення, підписання мирних угод між урядами ворогуючих країн тощо. В XIX – на початку XX ст. історію Збройних Сил України – козацтва – найбільш ґрунтовно висвітлили анонімний автор "Історії Русів", М.Бантис-Каменський і Д.Бантис-Каменський, П.Куліш, М.Маркевич, А.Скальковський. Особливу увагу вони приділили військовій діяльності російських царів і полководців, козацьких гетьманів, отаманів і старшин, а також народним збройним повстанням. Окремо слід виділити синтетичні праці С.Соловйова, В.Ключевського, І.Забеліна, М.Максимовича, М.Костомарова, М.Грушевського, О.Лазаревського, О.Єфименко, Д.Багалія. З них, наприклад, видно, що за доби середньовіччя війни за цілями і масштабами були досить обмеженими, велися порівняно невеликими арміями. В XIX ст. у Російській імперії виходило три "Воєнних журнала" з питань воєної теорії та історії. В СРСР написано тисячі праць, в яких так чи інакше висвітлювалося

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

воєнне минуле народів, що заселяли його територію. Серед напрацювань радянського періоду найпомітнішими стали багатотомні колективні дослідження "История гражданской войны в СССР" (т. 1–5. М., 1937–1960), "История Великой Отечественной войны Советского Союза" (т. 1–6. М., 1960–1965), "История СССР с древнейших времен до наших дней" (т. 1–8. М., 1966–1980), "Советская военная энциклопедия" (т. 1–8. М., 1976–1980) та ін. Від 1939 р. у Москві виходив "Военно-исторический журнал". В Україні з 1920 р. розгорнула активну науково-ослідну роботу Комісія з вивчення історії Жовтневої революції і Комуністичної партії. Видавався журнал "Літопис революції". В 1950-х рр. побачили світ багато праць у зв'язку з 10-річчям возз'єднання українських земель в єдиній державі (1949 р.), 300-річчям возз'єднання України з Росією (1954 р.), 50-річчям російсько-японської війни 1904–1905 рр., революції 1905–1907 рр. і Першої світової війни та ін. Значною подією в тогочасній українській історіографії стало видання "Української радянської енциклопедії" (т. 1–17. К., 1959–1965), а незабаром "Радянської енциклопедії історії України" (т. 1–4. К., 1969–1972), які хоча й висвітлювали воєнні події минулого відповідно до вимог комуністичної ідеології та радянського керівництва, однак містили також важливий фактичний матеріал і дійсно наукові узагальнення вітчизняної історіографії кінця 1950-х – початку 1970-х рр. Помітну роль у цьому аспекті відігравав і "Український історичний журнал" з 1957 р. Гучного резонансу в свій час набули "Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр." (т. 1–3. К., 1967–1970), "Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр." (т. 1–3. К., 1967–1969). Порівняно слабо було висвітлено воєнне мистецтво давніх східних слов'ян, козацьких війн XVI ст., будову Збройних Сил Української козацької держави 2-ї половини XVII–XVIII ст., національні визвольні змагання кінця XIX – початку XX ст. тощо. Фактично всі прерогативи висвітлення військової історії в СРСР перебрав на себе Інститут воєнної історії Міністерства оборони СРСР, заснований у 1967 р. у Москві, відтоді саме він видає часопис "Военно-исторический журнал". Сьогодні українські фахівці з військової історії концептуально переглядають напрацювання воєнно-історичної науки минулих років, по-новому досліджують важливі для національної історії воєнні події. Розробкою проблеми займаються громадські та фахові організації, зокрема, Український інститут воєнної історії, заснований у 2001 р., котрий видає багатопрофільний журнал "Воєнна історія" і також вирішує широке коло питань військової історії. Вже надруковано низку публікацій в

серії "Бібліотека воєнного історика". В багатьох навчальних установах готують спеціалістів з військової історії.

Геката – у давньогрецькій міфології – богиня місяця й ночі; пізніше – чарівниця, що панує над демонами і лякає людей привидами; богиня чаклунства, володарка всіх страховищ і примар.

Гелон – місто, що нібито існувало у Скіфії; згадане лише в "Історії" Геродота. Згідно з цим джерелом, Гелон був розташований у північній частині Скіфії – у країні будинів. Описаний як величезне місто, оточене дерев'яною стіною, з дерев'яними житлами і храмами; місто населяли гелони, тобто греки-переселенці з причорноморських колоній, які зберігали еллінські традиції. Слушною видається думка тих дослідників, які вважають це повідомлення (як і багато інших сюжетів у Геродота) недостовірним і не вбачають підстав шукати археологічний відповідник вказаного міста. У той же час дуже популярною є гіпотеза Б.Шрамка, що ототожнює Г. з Більським городищем.

Гера – верховна давньогрецька богиня, відома з доеллінських часів, цариця Неба і богів, покровителька жінок, шлюбу та народження. За класичними уявленнями – старша дочка Кроноса й Реї, вихована в домі Океана й Тетії, сестра і дружина Зевса. Гера вірогідно була верховним божеством до встановлення загальногрецького культу Зевса. Покровителька грецького міста Аргос. Гера була народжена титанідою Реєю від титана Кроноса на острові Самос або в Аргосі. Виховував її Темен в Аркадії, а няньками були чотири пори року. Брат Зевс залицявся до Гери, слідкуючи за нею в різних місцях, поки не обернувся зозулею в Арголіді. Коли Гера взяла зозулю до рук, Зевс набув справжнього вигляду і згвалтував Геру, тож вона мусила вступити з ним в шлюб. На їхнє весілля різні боги піднесли свої дари. Гея подарувала золоту яблуню, яку Гера посадила в саду на далекому Заході. Шлюбну ніч тривалістю в 300 років Зевс і Гера провели на Самосі. Час від часу богиня купалася в струмку з назвою Кана, що в Аргосі, повертаючи собі незайманість. Від Зевса Гера народила Ареса, Гефеста й Гебу. Згідно з деякими переказами, Ареса було зачато від доторку до квітки, а Гебу – від доторку до листя салату. Також є думка, що Гефеста вона народила від Талоса, небожа Дедала, або шляхом чуда, як і інших дітей. Зевс не повірив у це, поки Гера не поклялася у вірності йому водами річки Стікс. Як дружина Зевса, Гера мала велику владу і за своєю волею могла наділити будь-яку істоту, звіра чи людину, даром пророцтва. Гера була ревнивою до Зевса, котрий постійно зраджував їй, і нерідко мстилася і збиткувалася з нього,

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

переважно інтригами і зв'язками з іншими богами, не шкодячи Зевсу безпосередньо. Так вона перешкоджала сину Зевса від Алкмени, Гераклу, виконати подвиги заради безсмертя. За деякими міфами, Гера іноді викрадала пояс Афродіти, аби розпалити в чоловікові пристрасть і ослабити його волю. Одного разу Гера влаштувала змову проти Зевса, аби позбавити його влади. Боги-олімпійці приєдналися до неї та зв'язали сплячого Зевса ременями з сотнею вузлів. Коли олімпійці вже обговорювали, кому стати новим верховним богом, nereїда Фетіда, щоб не допустити міжусобиці, викликала гекатонхейра Бріарея, котрий визволив Зевса. Той покарав Геру, підвісивши її за руки на золотих ланцюгах до неба, а до ніг прив'язав важкі ковадла. Попри обурення решти богів, ніхто не наважився звільнити Геру. Зевс дав їй свободу тільки коли почув від Гери клятву більше не влаштовувати повстань проти нього. Решту богів Зевс помилював, тільки найсильніших, Аполлона й Посейдона, відіслав на рік служити цареві Лаомедонту. Гера, цариця Неба, вважалася покровителькою жінок. Їй молилися жінки і дівчата в день шлюбу, вона опікувалася материнством і втішала вдів. Храми богині були в Мікенах, Аргосі, Спарті, Коринфі, Самосі, Платеях, Олімпії, Керкір й інших містах. У прадавні часи уособленням Гери був простий стовп або колода. Пізніше її зображували як поважну матрону величної вроди. Такою зобразив Геру Поліклет у колосальній статуї із золота й слонової кістки, що стояла в храмі богині в Аргосі; там через кожні 5 років на її честь улаштовувалися свята – **герейі**. У коротких сорочках, з розпущеним волоссям дівчата змагалися у бігу. Переможниця діставала нагороду – маслинову гілку й шматок печінки з жертвних тварин. Римляни ототожнювали Геру з Юноною, котра мала храм біля Капітолію, головного центру її культу. Тут же містилася святиня Капітолійської Трійці: Юпітера, Юнони й Мінерви. Обов'язковим атрибутом Гери виступала діадема, як символ того, що вона головна з богинь. Присвяченою їй твариною вважається павич; пара павичів везе її колісницю. Гера могла надягати Пояс Афродіти, позичений у богині, який наділяв її здатністю причарувати будь-якого чоловіка. В античності їй надавали ще два атрибути – гранат, безліч зерен якого символізує родючість, і скіпетр, увінчаний зозулею – емблема шлюбу, який не виправдав надій. Зозуля також була її священним птахом.

Герма свінцова – декоративний чотиригранний стовп, який завершується скульптурною головою або бюстом. Гермидістали назву від Гермеса (бог торгівлі і хитрощів давніх греків), якого зображували безруким і безногим.

Гермес – один з найдавніших богів грецької міфології. Спочатку був богом-заступником отар. У гомерівському епосі – насамперед посланець богів і провідник душ померлих у підземне царство Аїда. Також уявлявся покровителем мандрівників. З розвитком торгівлі стає богом-заступником торгівлі, а також спритності, обману і навіть злодійства. Йому приписувалися винайдення численних наук та музичних інструментів. Крім того, Гермес – покровитель юнацтва, атлетів, бог гімнастики. Його статуї ставилися в палестрах і гімнасіях – закладах, де навчали боротьби, кулачного бою, метання диска, бігу, стрибків тощо. Міфи про Гермеса, попри давність божества, збереглися тільки в пізніх, більш художніх формах. Після завоювання Олександром Македонським усієї перської держави в кінці IV ст. до н.е., коли в Азії і Єгипті виникають грецькі держави, Гермес ототожнюється з єгипетським богом науки і магії Тотом і стає також богом магії і астрології. Гермес був сином Зевса й Майї, що народився на аркадійській горі Кіллена. Відразу після народження він так швидко ріс, що тільки-но мати відвернулася, як Гермес став на ноги і вирушив на пошуки пригод. Прибувши в Піерію, де паслися корови Аполлона, Гермес задумав викрасти їх. Аби корів не знайшли, він вигадав прив'язати їм до копит шматки кори, щоб череда не лишала слідів. Ввечері Гермес погнав корів, а Аполлон так і не зумів їх відшукати та назначив винагороду тому, хто спіймає злодія. Пастух на ім'я Батт побачив, як Гермес гнав корів, але пообіцяв, що не видасть того Аполлону. Але обіцянки зрештою не дотримався, через що Гермес перетворив його на скелю, якій дали назву «Вказівник». Охочі до нагороди Сілен і сатири взялися за пошуки і натрапили на німфу, найняту Гермесу нянькою. Почувши музику гермесової кіфари, вони розпитали хто це й на чому грає. Довідавшись, що це новонароджений бог змайстрував собі інструмент зі струнами з коров'ячих кишок, Сілен і сатири здогадалися, що він і є злодій. Хоча Майя пробувала переконати Аполлона, що Гермес ще малий і не здатний що-небудь викрасти. Проте Гермес сам визнав, що зарізав двох корів і приніс їхнє м'ясо в жертву дванадцяти богам. Це стало першою жертвою м'яса, відданою божествам, яку надалі наслідували люди. Гермес віддав решту корів і зіграв на кіфарі, після чого Аполлон лишився задоволений і забажав обміняти корів на інструмент. Після цього Гермес вперше на світі виготовив плектр, сопілку і виміняв останню на золотий жезл Аполлона. Гермес заявив, що жезл не такий цінний, як сопілка, і попросив на додачу навчити його ворожінню. Аполлон довірливо погодився і послав юного бога до фрій, що зналися на ворожінні за камінцями. Проте Зевс викликав Гермеса до себе і взяв з нього обіцянку, що

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

надалі той не обманюватиме. Гермес згодився не брехати, але й не казати всієї правди і запропонував свою службу богам як їхній посланець. Зевс доручив йому бути покровителем угод, торгівлі, та оберігати торговців. Для цього він згодом видав Гермесу жезл-кадуцей, капелюх від дощу і крилаті сандалі, які дозволяли літати по всьому світу. Винахідливий Гермес навчив богів добувати вогонь, а від фрій навчився дізнаватися майбутнє за кидком камінців. Він винайшов гральні кості та ворожіння на них. Аїд найняв його як свого вісника і той відтоді супроводжував душі померлих до Царства мертвих. Також Гермес винайшов письмо, астрономію, математику, мистецтво кулачного бою і гімнастики, вимірювання і зважування. Крім того за переказами саме він навчив греків вирощувати оливкові дерева. Хитрість і красномовство зробили Гермеса не лише богом купців, але й злодіїв. На Олімпі він вкрав Аресового меча; у Посейдона – тризубець; у Афродіти – пояс; у Гефеста – обценьки; у Зевса Гермес хотів викрасти блискавку, але обпікся. Первісно Гермес був староаркадським божеством, яке уособлювало могутні сили природи. Пізніше став богом пастухів та пасовищ і завдяки своїй спритності та хитромудрості здобув високе становище в сонмі олімпійських богів. Гомер робить його оповісником богів, гінцем і виконавцем волі Зевса. Культ Гермеса дуже рано поширився по всій Греції. Зображення у вигляді стовпа з головою Гермеса (герми) стояли на вулицях та площах, а також біля входу до палестр. Греки вірили, що Гермес своїм жезлом насилав на людей сон і пробуджував їх, тому перед сном на його честь здійснювалися жертвопринесення. В елліністичну добу Гермеса ототожнювали з давньоєгипетським богом мудрості Тотом і вважали покровителем магії (такого бога називали Гермес Трісмегіст, тобто тричі найвеличніший). Римляни ототожнювали його з Меркурієм; купці влаштовували 15 травня свято на його честь. У той день в 495 р. до н. е. Меркурієві був присвячений перший храм і встановлена перша колегія купців – **меркуріалів**. Його віттар був біля так званих вод Меркурія, де купці приносили йому жертви й кропили свій крам, щоб запобігти його псуванню.

Гетерогенність – грецькою інший+рід, різнорідність, інородність; наявність неоднакових частин в структурі, в складі чого-небудь. У хімії ознака, яка вказує на наявність міжфазної поверхні, тобто поверхневого шару, що є об'єктом вивчення колоїдної хімії. Гетерогенність кількісно визначається поверхневим натягом δ -величиною, яка характеризується енергією одиниці поверхні і фактором інтенсивності.

Гідронім – вид топоніма, власна назва будь-якої водойми: річки, озера, ставка, моря, болота.

Гідронімія України – власні назви водних (природних та штучних) географічних об'єктів (морів, рік, ставків, боліт, джерел тощо). **Гідроніми** – найстабільніший шар лексики будь-якої мови, вони зберігають мовні релікти, відомості про природу краю, побут та світогляд людей. Наприклад, назва річки Рокач походить від географічного терміну «рокач», що означає «дзюркотлива річка», який в живій мові вже втрачений; невеликі 2 річки в басейні Росі під назвою Бурчак, які виникли на означення швидкої течії, що викликає шум, з часом змінили цю властивість тому, що обміліли; назви озера Волосове у Вінницькій області та потоку Волосів у Івано-Франківській області можна пов'язувати з іменем язичницького бога Волоса тощо. Вивчення **гідронімікону** країни надзвичайно важливе для досліджень з мовознавства, історії географії, історії, етнології та інших гуманітарних дисциплін. Гідроніми в Україні пов'язані з багатьма мовами, що відображає міграційні рухи населення; через вивчення назв водних об'єктів можна відновити присутність незафіксованих етносів на певних теренах. Деякі назви успадковані від мов народів, які раніше заселяли певні регіони України. Так, Чорне море освоювалося нашими предками з давніх часів, проте його назва була запозичена від греків. Найдавніші літописи засвідчили назву моря Понть, Понтське море (від грец. Πόντος Εὐξείνους, у пізніших документах зустрічаються назви: новогрецькою Μαύρη Θάλασσα, італійською Mar Negro, які стали основою появи перекладу назви Чорне море. Давнє заселення теренів відбувалося вздовж річок як життєво необхідних джерел. Це зумовило дуже раннє виникнення їх назв. Людська спільнота, розселена по великій річці або за умови наявності кількох водотоків, мала за необхідне їх називати. Найдавнішими є назви великих річок – Дніпра, Дунаю, Дністра. Назва р. Дунай, відома з літописів, походить від латинського Dānubius, ця річка відома також під грецькою назвою Ιούρος (у літописі – Истръ) фракійського походження. Назва р. Дніпро відома в грецьких писемних джерелах від VI ст. н. е. як Δάναπρος (найвірогідніше фракійського походження), у грецького історика Геродота вона називається Βοριότηνης (V ст. до н.е.). У давньоруських літописах уперше назва згадується 1016 р. у формі Дньѣпръ. Як залишок глибокої давнини гідронімікон України зберіг назви річок, які демонструють зв'язки з іншими індоєвропейськими мовами й можуть кваліфікуватися як давні індоєвропейські (напр., річки Таль, Салиха, Поть тощо). Реконструкція походження таких назв (їх, звичайно, збереглося небагато) дозволяє уточнювати ареал

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

розселення індоєвропейських племен в період перед виокремленням осібних слов'янських прамов. Як дуже давні слова-гідроніми іноді змінюють свою форму й зовсім відходять від первісної. На теренах України є також річки, назви яких сягають праслов'янської мови (Ірпінь, Стир). Найбільше в Україні озеро Світязь у Волинській області має давнє слов'янське походження, його основа сягає праслов'ян. *vě-t-* > *vъ-t-* (означає «звивистий», «кривий»); ця назва, як припускають дослідники, пов'язана із специфічним рельєфом дна або характером берегової лінії озера. Малі водотоки (струмки, озера, джерела тощо) мають, як правило, новіші назви українського походження (р. Жива, струмок Гнилуша в басейні р. Росі тощо). В Україні є гідроніми неслов'янського походження. Такі назви утворені або від іншомовних слів, або перенесені з інших територій: р. Сквирка балтійського походження; р. Мокрий Кагарлик, Тарган тюркського походження та ін.

Гімнасій, гімназії – первісно, у давньогрецьких містах і провінціях, переважно у містах-державах у Малій Азії, де грецька культура мала вплив, термін «гімнасій» вживався на позначення «місця для фізичних (гімнастичних) вправ». На це вказує і етимологія: від дієслова *γυμνάζω* («оголяюся, роздягаюся; вправляюся»), утвореного з *γυμνός* («голий, нагий»), яке виводять з праіндоєвропейського кореня *nog* «голий». Приблизно з кінця V ст. гімнасії стають освітніми закладами: у них вели свої бесіди філософи, риторичні вчені тощо. Кожне грецьке місто мало одну або й декілька гімнасій. Найвідомішими з них були: Дромос у Спарті; афінські гімнасії (Академія, Лікейон, Кіносарг), де викладали Платон і Аристотель Кранейон у Коринфі; гімназії в Неаполі, Ефесі, Нікеї та ін. містах. Ані у Давньому Римі, ні в ранньосередньовічній Європі освітніх закладів, подібних до гімнасій не було.

Гетайри – дружина македонського царя зважких вершників часів Александра Великого.

Гопліти – давньогрецькі піші воїни з важким озброєнням, що складали, після переселення дорійців, важливу частину війська. Назва походить від важкого щита гоплону. У Спарті гопліти були громадянами. У афінян, за наказом Солона, тільки громадяни перших трьох класів набиралися в гопліти, адже утримувати себе, зокрема, купувати усі обладунки, гопліти мали за власний кошт. Тому після греко-перських воєн, через збіднілість, серед гоплітів з'явилися найманці. У македонському війську гопліти називалися **фалангітами** (від фаланга): це були вільні македоняни, але не знатного класу. Їхнє озброєння складалося з круглого щита, шкіряного панцира з мідною оббивкою, круглого капелюха. Крім

того, вони мали короткий меч та так званий македонський спис (**сариса**). Вони билися замкненими рядами – **фалангами**. Озброєння їх, пристосоване тільки до рукопашного бою, складалося зі **довгого списа-дори**, великого круглого щита (асписа або **гоплона**, звідти і їхня назва) та меча (**ксифоса або махайри**). Крім того, гопліти носили **мідний панцир, шолом**. Усе озброєння важило близько 20 кг. Отож, в поході частину озброєння носили за гоплітів їхні раби. До практики забезпечення воїнів зброєю своїм коштом грецькі держави перейшли ближче до кінця класичного періоду. До того часу громадяни-гопліти повинні були самі піклуватися про своє озброєння, хоча комплект зброї коштував досить дорого. Наприкінці VI ст. до н. е. в Афінах було прийнято закон, згідно з яким поселенці на Саламіні повинні були забезпечувати себе обладунками вартістю 30 драхм. Дана сума дорівнювала місячному доходу тогочасного ремісника. При цьому дорога зброя передавалася від батька до сина. У Стародавній Греції виробництво зброї було зосереджене у великих містах, а невеличкі селища озброювалися за рахунок імпорту. За Перикла в Афінах було організовано майстерню з виготовлення щитів, у ній працювало більше 120 рабів, не враховуючи вільних громадян, це було найбільше виробництво античної Греції. **Гопломах** – тип давньоримського гладіатора, який імітував грецького гопліта. Його назва походить грецького ὀπλομάχος «озброєний боєць» або «воїн з гоплоном».

Готовність мужів до бою – вид змагання чоловіків.

Грацильність людської фігури – латиною *gracioso* – витонченість, мезодоліхокранія і вузьке обличчя.

Давньогрецький календар - місячно-сонячний календар, в якому роки складалися з 12 місячних місяців по 29 і 30 днів - всього в році було 354 дні - зі вставкою, приблизно раз на 3 роки, додаткового місяця. У міру впорядкування календаря, був введений 8-річний цикл (октаетеріди), в якому місяць вставлявся в 3-м, 5-м і 8-му році (в Афінах його введення приписують Солону в 594 р. до н.е.); в 432 р. до н. е. астроном Метон запропонував більш точний 19-річний цикл з 7 вставними місяцями, але цей цикл входив до вживання повільно і так до кінця і не прижився. У кожному місті був свій календар, з власними назвами місяців, причому назви нерідко утворювалися від свят, цього місяця. Теоретично місяць повинен був починатися в чверть місяця, але практично це виходило далеко не завжди, так що доводилося розрізняти "громадянський місяць" і "місячний місяць". Початок року теж було різним: за афінським календарем рік починався в

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

першу чверть після літнього сонцестояння, за беотийського, використався в Фівах – після зимового сонцестояння, тобто початок року приблизно збігалось з нашим. Список грецьких місяців за Е.Бікерманом. В списку послідовність місяців співвіднесена з афінською (тобто всі списки починаються з місяця, наступного за літнім сонцестоянням); перший місяць року позначається цифрою І (сучасна відповідність: І Гекатомбеон (липень - серпень), Метагейтніон (серпень - вересень), Буфоніон (вересень - жовтень), Апатуріон (жовтень - листопад), Аресіон (листопад - грудень), Посейдеон (грудень - січень), Ленеїон (січень - лютий), Іерос (лютий - березень), Галаксіон (березень - квітень), Артемісіон (квітень - травень), Таргеліон (травень - червень), Панамос (червень-липень).

Дельфійський оракул – оракул при храмі Аполлона у Дельфах, одному з найдавніших релігійних центрів Стародавньої Греції. З питаннями до Дельфійського оракула зверталися як окремі громадяни, так і представники держав. Віщунка – Піфія в стані екстазу відповідала на запитання, які подавалися кимось із жерців у віршованій формі. Відповіді Піфії мали значення пророцтв, даних Аполлоном. Пророцтва Дельфійського оракула збереглися у Геродота та в інших джерелах. Хоча Дельфійський оракул користувався у Стародавній Греції великою пошаною, широко відома орієнтація дельфійського жрецтва на аристократичні і консервативні верстви грецьких полісів. Наприклад, підтримка Спарти в Пелопоннеській війні проти Афін не раз викликала критику з боку прогресивних громадських діячів і мислителів, таких як Евріпід, Сократ та ін. **Оракул**: 1. У стародавніх греків, римлян та деяких народів Сходу – пророцтва, що нібито йшли від богів і витлумачувалися жерцями; божество, що пророкувало, жрець, який це пророцтво витлумачував. Існували релігійні товариства – фіаси, 2. Переносне значення: особа, висловлювання якої визнаються незаперечною істиною, 3. Застаріле: ворожильна книга.

Деметра – давно-грецькою «Мати-земля». Дочка Кроноса й Реї, сестра й дружина Зевса, богиня родючості, хліборобства та шлюбу; посідала важливе місце в грецькій міфології. В Афінах шанувалася під іменем Персефати, в Римі також називалася Керерою і Прозерпіною, як і її дочка.

Культ Деметри сягає сивої давнини; за Геродотом, він був поширений ще в добу пелазгів у Фессалії, Беотії, Аттиці, Мегарі, Коринфі, згодом перенесений до Сицилії, Малої Азії тощо. Коли на Пелопоннесі оселилися доряни, культ Деметри послабився, але потім знову посилювався під впливом іонійців. Деметра стала об'єктом

культу по всій Греції, на островах, у Малій Азії, в Римі, де її ототожнювали з Керерою-Церерою. З її ім'ям виголошували й укладали договори, а урядовці й судді, перш як посісти на свої посади, складали присягу Деметрі, в якій обіцяли дотримувати писаних законів і традицій. У жертву богині приносили биків, корів, свиней (з огляду на їхню плодючість), овочі, бджолині стільники; їй були присвячені колоски, мак, овочеві дерева тощо. У глибоку давнину Деметру вважали богинею підземного царства і дружиною Посейдона, від якого вона народила Деспойну і коня Арейона. Стосунки Деметри з Посейдом відбито в античному мистецтві; в Аркадії існувало прадавнє зображення Деметри з кінською головою; вона тримала в одній руці голуба, а в другій – дельфіна, оскільки в уявленні найдавніших жителів Греції вона була творцем птахів і риб, богинею всієї живої природи. Пізніше, особливо від часів Праксітеля, в мистецтві з'являється образ Деметри з м'якими й лагідними рисами, іноді з відбитком смутку за зниклою донькою. На зображеннях вона сидить на троні або стоїть з вінком колосків на голові, із серпом, смолоскипом або кошиком овочів у руках. Улюбленим сюжетом для скульпторів було спорядження Деметрою Триптолема в дорогу для поширення її культу (рельєф в Афінському музеї). У пізнішому європейському малярстві образ Деметри відтворювали Дж.Вазарі, Я.Йордане, П.П.Рубенс. З міфом про Деметру пов'язані поетичні (Ф.Шіллер «Елевсінське свято», А.Теннісон «Деметра і Персефона») та музичні (Н.Йоммеллі «Заспокоєна Деметра») твори.

Демографія історична – грецькою – народ і – пишу. Хоча інтерес до проблематики, якою займається історична демографія, з'явився разом з формуванням демографії як окремої науки, однак лише нещодавно почалися широкі обговорення питань про дисциплінарний статус історичної демографії, її зв'язки з історією та демографією, про перспективи й напрями її подальшого розвитку. Дослідники поки що не дійшли згоди з багатьох проблем, зокрема, й щодо визначення предмета та методу історичної демографії. Найбільш поширені на сьогодні є два тлумачення терміна "історична демографія". Вони наведені, зокрема, в словнику з демографії, складеному демографами-експертами Організації Об'єднаних Націй. Там зазначається, що терміном "історична демографія" називають студії з: а) **історії розвитку** демографічних досліджень; б) **аналізу демографічних ситуацій** в минулому, в періоди, коли була наявною надійна статистика. З цих двох тлумачень лише друге стосується власне історичної демографії як окремої особливої дисципліни, однак воно не стільки виокремлює її з-поміж інших наук, скільки ототожнює з

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

демографічною статистикою. Історики та демографи ще не до кінця осмислили всі причини (та їх взаємозв'язки) виникнення історичної демографії. Більшість з них вбачають їх у необхідності розробки "міждисциплінарних проблем", що потребують кооперації зусиль істориків і демографів, але вони не помічають того, що самі ці проблеми є наслідком певного рівня розвитку демографії та історії. Фахівці з історичної демографії розуміють предмет власне демографічного пізнання ширше, ніж фахівці з "класичної" демографії, які жорстко ув'язують його з основним методом цієї науки – статистичним. Саме нестатистичний характер переважної більшості досліджень з історичної демографії зумовлює необхідність пошуку визначення предмета історичної демографії як нетотожного предметові демографії. Водночас і більшість демографів намагаються не ототожнювати демографічні дослідження про демореальність (у т. ч. і про таку властивість демореальності, як відтворення населення) зі статистичною демографією (демографічною статистикою). Використання в дослідженнях демореальності нестатистичних методів є свідченням виходу цих досліджень за межі переважно "статистичного" за своїм характером сучасного демографічного пізнання. Як фахівці з історичної демографії, так і дослідники демореальності фактично вже перейшли до т. зв. широкого розуміння предмета сучасної демографії. Зокрема, фахівці з історичної демографії, по-перше, включили до предмета свого інтересу не лише природний та механічний (міграційний), а й соціальний рух населення, і тому не обмежуються дослідженнями лише статево-вікових та шлюбно-сімейних структур відповідних "демографічних систем". По-друге, вони вивчають мікро- та мезорівні демореальності, використовуючи нові для традиційної демографії методи та методики. По-третє, вони зробили вагомий внесок у вирішення давно назрілої проблеми інтеграції соціальної та демографічної статистики на рівні конкретних історико-демографічних досліджень, а також поширили практику міждисциплінарного підходу на проблеми, які раніше вивчалися в межах окремих наук. Наприклад, вивчення механізму обумовленості демовідтворювальних процесів тими чи ін. факторами життєдіяльності людей виявило необхідність кооперації фахівців багатьох галузей суспільствознавства (насамперед демографів, соціологів, економістів, етнологів та психологів). Це, у свою чергу, ініціювало процес "демографізації" різних галузей суспільствознавства в тому розумінні, що демографічна проблематика почала розроблятися в дисциплінарних межах багатьох суспільствознавчих наук. Сьогодні поступ демографічного

знання відбувається значною мірою саме завдяки розвиткові інтеграційних процесів, які, однак, пов'язані не з розробкою нових статистичних дослідницьких процедур, а із застосуванням (і певною мірою пристосуванням) традиційних методик демографічної статистики до аналізу емпіричних матеріалів, напрацьованих за межами демографії. Зокрема використання методики побудови таблиць смертності та середньої тривалості життя людей при аналізі археологічних матеріалів дало змогу одержати додаткову інформацію про характер процесів відтворення населення на ранніх етапах суспільного розвитку, що, у свою чергу, створює підстави для формування нового розділу історичної демографії – палеодемографії. Однак диференціація самої історичної демографії – це процес, який ще не став предметом спеціального наукового інтересу.

Демократія антична – грецькою народовладдя. Поняття "демократія" полісемантичне, а сама демократія багатовимірна: існують понад 200 визначень цього поняття і десятки різновидів власне демократія, у т. ч. демократія політична, економічна, соціальна, виробнича, громадянська, управлінська, військова, інформаційна, процедурна. Найпоширенішим є вживання терміна "демократія" для означення – а) політичного принципу, суть якого полягає у визнанні (частіше формальному, ніж фактичному) народу єдиним джерелом влади на всій території країни, а також у проголошенні рівності прав усіх учасників політичного процесу; б) форми державного політичного устрою та соціального самоврядування, що являє собою систему державних, громадянських та ідеологічних інституцій, які забезпечують участь громадян в управлінні державою, узгоджують різноспрямовані інтереси, відшуковують політичні компроміси, створюють умови для цивілізованого співжиття. Як форма державно-політичного устрою демократія виникла в процесі формування державних організмів і тривалий час співіснувала з іншими формами управління – монархічною, аристократичною, олігархічною. Авторство терміна "демократія" пов'язують з ім'ям **Перікла**, який означив ним лад, що впроваджувався під його (Перікла) началом в Афінах і протиставлявся тиранії (пізніше головним антиподом поняття "демократія" стало поняття "диктатура"). **Платон** охарактеризував демократію як "лад, що не має належного управління, але є приємним і різноманітним", бо не сковує, як інші устрої, свободи громадян. Утім, Платон виразно окреслював і вади демократії, наголошуючи, що вона сприяє переродженню свободи у свавілля, а отже, сама продукує сили, які спричиняють її загибель. Тому він вважав демократію, як і олігархію, неправильною,

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

спотвореною формою держави. **Арістотель** теж досить скептично ставився до демократії, більш досконалою формою держави він вважав "політію" – щось середнє між олігархією і демократією. "Політія", вочевидь, це лад досить близький до поміркованої цензової демократії, коли в державі політичними правами користується лише частина населення – більшість т. зв. вільного населення, а напруга, зумовлена протистоянням бідних і багатих, не перетворюється в руйнівну силу через те, що в суспільстві чисельно, за кількістю своїх представників, переважає заможна середня верства. Антична традиція тлумачення демократії в рамках вчень про форми держави проіснувала аж до кінця XVIII ст. Після Французької революції кінця XVIII ст. поняття "демократія" набуло більш широкого змісту, стало базовим поняттям нової демократичної системи поглядів. Демократію починають розуміти як форму гармонізації свободи і рівності, інтересів політичної влади й широких суспільних верств. Водночас наростає критика демократії. Зокрема про небезпеку заперечення свободи через впровадження демократичної "рівності у рабстві" застерігав французький соціолог А. де Токвіль, доводячи, що грань між демократією і деспотією умовна – демократія таїть у собі загрозу "тиранії більшості". Про можливі спотворення рівності за умов демократії писав **М.Вебер**, констатує, що природа державних чиновників спонукає їх видавати власні інтереси за загально-народні.

Дискретність – властивість роздільності, перервності. Дискретна зміна – стрибкоподібна зміна.

Діон Хрисостом Златоуст (40–115 рр.) – давньогрецький ритор. У 95 р. відвідав Ольвію, про що розповів у "Борисфенітській промові". Вона містить відомості про розгром Ольвії гетами в серед. І ст. та про її жалюгідний вигляд по тому, про постійні напади сусідніх племен на місто, про варварський одяг ольвіюполітів та їхню палку любов до творів Гомера, про наступ лиману на прибережну частину міста. Є в промові також згадка про храм Зевса.

Епойки – переселенці другої хвилі – зазвичай отримували у власність землю з незайнятих ділянок або з неподільного фонду. Їх наділи були меншими за площею і гіршими за якістю ґрунту. Це призводило до утворення в середовищі громадянства привілейованого прошарку – полісної аристократії і об'єктивно сприяло обмеженню громадянських прав епойків, що було причиною соціальних конфліктів між нащадками першопоселенців та представниками нової колонізаційної хвилі. Це ж впливало й на

форму державного правління в полісах. Встановлення аристократичного або олігархічного правління за умов притоку нових колоністів дозволяло кількісно невеликій групі населення, насамперед нащадкам першопоселенців, зберігати за собою той обсяг прав, який відрізняв їхній спеціальний та індивідуальний політико-правовий статус від становища епойків. Внаслідок гострих соціальних конфліктів у другій половині VI ст. до н.е., як свідчить, наприклад, віднайдений археологами на о. Березань так званий "лист жерця", вирізьблений на кістяній пластинці, в Ольвії ймовірно відбулося принаймні формальне зрівняння правого статусу епойків з нащадками першопоселенців.

Зброезнавство – спеціальна історична дисципліна, яка вивчає як предмети озброєння (ручну зброю, військову техніку та військове спорядження), історичні закономірності їх виникнення, розвитку, використання й поширення, так і закономірності виникнення, розвитку й поширення пов'язаних з їх виробництвом технологій. Головне завдання зброезнавства полягає в комплексному вивченні різноманітних предметів озброєння як історичного джерела, а також у подальшій розробці зброезнавчих методів дослідження. Як продукт суспільного виробництва, що втілює останні технічні досягнення, предмет обміну й торгівлі, пам'ятник матеріальної культури та мистецтва зброя є носієм історичної інформації, необхідної при вивченні рівня розвитку суспільства, його матеріальної та духовної культури, соціально-економічних, політичних відносин та ін. Зброезнавство структурно пов'язане і переважно послуговується теоретико-методологічними засадами та методами дослідження історичного джерелознавства, однак передбачає залучення до своїх досліджень також загальноісторичних методів і методів споріднених наук – інших спеціальних історичних дисциплін, археології, історії мистецтва, а також методів низки точних, природничих та гуманітарних наук. Зброезнавство як наука почало формуватися в 2-й половині XIX ст. у зв'язку з активізацією процесів нагромадження, реєстрації та наукового вивчення археологічних матеріалів, розвитку музейної справи, колекціонування предметів озброєння. Термін "зброезнавство" вперше вжив німецький дослідник зброї А.Деммін у книзі "Історичний розвиток зброї з давніх часів до сьогодення: енциклопедія зброезнавства" ("Die Kriegswaffen in ihren geschichtlichen Entwicklungen von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart: Eine Encyclopädie der Waffenkunde", 1869). В кінці XIX ст. виникло міжнародне товариство історичного зброезнавства (Verein für Historische Waffenkunde, 1895) та спеціалізований "Журнал історичного зброезнавства" ("Zeitschrift für Historische

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
Waffenkunde", 1897) під редакцією В.Бегайма, де публікувалися основні розробки з проблем зброєзнавства. Становлення зброєзнавства на теренах Російської імперії пов'язане з виданням у Санкт-Петербурзі військово-наукових часописів: "Оружейный сборник" (1861–1909 рр., під редакцією В.Чебишева), "Военный сборник" (1858–1917 рр., з 1899 р. – під редакцією О.Поливанова), з яким співпрацювали Е.Ленц, М.Бранденбург, П. фон Вінклер та ін., а також зі створенням першої великої 14-томної військової енциклопедії – "Военного енциклопедического лексикона" (1837–1850 рр.) під редакцією ген.-лейтенанта Л.Зедделера. Протягом ХХ ст. в Україні зброєзнавчу проблематику досліджували: Д.Яворницький, І.Крип'якевич, О.Апанович, П.Толочко, Є.Черненко, Б.Греков, М.Котляр, Г.Вознесенська, Б.Шрамко, І.Свешніков, В.Сидоренко, В.Довженюк, Б.Мельник та ін. Від 1990-х рр. спостерігається активізація досліджень, присвячених як традиційній проблематиці зброєзнавства, пов'язаній з вивченням різних видів озброєння, так і теорії, методології та історії розвитку самого З. Вперше в укр. істор. науці дано визначення зброєзнавства як спеціальної історичної дисципліни в навчальному посібникові "Специальные исторические дисциплины" (Київ, 1992). Загальні теоретичні та методологічні засади зброєзнавства як структурної підсистеми історичного джерелознавства розроблені в підручнику "Історичне джерелознавство" (Київ, 2002). Продовжується робота з упорядкування категоріального та термінологічного апарату, вирішення проблем систематизації в українському зброєзнавстві. Вийшла друком низка словників зі зброєзнавства. Опубліковані нові дослідження, присвячені озброєнню доби Київської Русі. З'явилися спеціальні періодичні видання, присвячені проблемам зброєзнавства (збірник наукових праць "Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики" – рубрика "Зброєзнавство", від 2000 р.; з 2000 р. виходить "Військово-історичний альманах"; від 2003 – часопис "Клинок"). Теоретичні засади зброєзнавства формуються в контексті розвитку історичної науки. Однією з актуальних проблем сучасного зброєзнавства є вивчення високотехнологічної військової техніки ХХ ст., зброєзнавчий аналіз якої передбачає розроблення та використання нових методів, оригінальних методик і прийомів дослідження. Прогресивні тенденції торкнулися також традиційного зброєзнавства, яке вивчає зброю давніх часів. Археологічні знахідки, значна кількість нагромадженого польового матеріалу, застосування нових методів та сучасних методик дослідження, інформаційна відкритість суспільства дають змогу успішно розробляти методологію, проводити масштабний

різноплановий джерельний аналіз, створювати цілісні теорії походження окремих видів зброї, вирішувати категоріальні й термінологічні проблеми, тим самим підносячи науку зброєзнавства на якісно новий рівень.

Історіографія – як термін, поняття та дисципліна. Термін "історіографія" від грецького *istoria* – розповідь, оповідання – та *γράφω* – пишу; буквально – опис, описання історії – є одним з найуживаніших в історичній науці, але водночас і найменш точним за адресною спрямованістю. Нині цей термін застосовується в багатьох перехресних, часом суперечливих контекстах, зокрема для означення: 1) **дисципліни** (галузі), яка вивчає історію історичної науки; темпи, інтенсивність та етапи розвитку історичної думки, зокрема формування та нагромадження знань про минуле; тяглість, дискретність і просторово-регіональну конфігурацію науково-історичного процесу; інституціонально-організаційні форми історико-наукової діяльності (навчальні заклади, академічні установи, університетські кафедри, дослідницькі товариства та центри, періодичні, неперіодичні і серійні видання та ін.); формальну дисциплінарну (галузі, дисципліни, міждисциплінарні стики) та неформальну (напрями, школи, течії, групи, гуртки) інституціональну структуру науки; соціокультурні та інтелектуальні передумови, чинники та середовища функціонування історичної науки; історію теорії, методології та методики історичних досліджень; стан та перспективи розробки дослідницької проблематики з обсягу різних галузей, дисциплін та окремих проблем; творчий доробок і спадок окремих істориків та ін.; 2) власне **історичні науки** або наукову літературу з історії в найширшому архаїчному розумінні; в такому застарілому значенні ця дефініція вживалася здебільшого в ХІХ ст., але іноді побутує і в сучасних студіях; 3) **форми свідомості та самосвідомості** історичної науки, переважно у внутрішньому, рефлексивному розумінні; 4) **сукупності історичних студій** з певної проблеми, теми чи наукової галузі (дисципліни) у вузькому сенсі, які мають спільну просторово-хронологічну локалізацію та предметну область дослідження, наприклад: історіографія новітньої історії України, церковна історіографія, історіографія історії Слобідської України, військова історіографія, історіографія історії української революції 1917–1921 рр. та ін.; 5) історична література певної доби чи періоду, об'єднаної спільним соціо- та етнокультурним простором, типовими інтелектуальними рефлексіями і концептуальними підходами, наприклад: козацько-старшинська історіографія, українська романтична історіографія, українська радянська історіографія, українська еміграційна історіографія та ін. Полісемантизм,

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
мінливість функціонального призначення та змістового наповнення поняття "історіографія" пов'язані з тривалим шляхом розвитку, оформлення та інституціоналізації історіографії як наукової дисципліни.

Походження історіографії пов'язують з саморефлексіями автора історичного твору щодо його предмета, джерел, способу викладу матеріалу та ін. Вважають, що початкові елементи історіографічних знань з'явилися на межі пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів у добу книгодрукування. Зокрема, з XVI ст. поширилися історико-літературні огляди, бібліографічні описи у вигляді переліків існуючих творів щодо предмета викладу в працях деяких авторів. Вони розглядаються окремими дослідниками як своєрідна предтеча студій з історіографії або історії науки. Втім, подібні описи побутували ще в добу античності. Приміром, на початку I ст. римляни почали додавати до своїх творів т. зв. індекси або титули. Вони являли собою стрічки з пергаменту, іноді кольорові, з переліком авторів та їхніх праць, які згадувалися в тій чи іншій студії. Наприклад в індексах до "Природної історії" у 37 книгах Плінія Старшого названо 28 римських та 75 грецьких авторів. Окрім того, одна з книг цього вченого складалася зі спеціального переліку джерел: твори 146 давньоримських та 327 давньогрецьких авторів, які були використані у його "Природній історії". **Термін** "історіографія" походить від терміна "історіограф". У XIV ст. історіографом у Франції називали художника, який малював мініатюри на істор. тематику. В XV–XVI ст. значення цього терміна розширилося. Ним стали називати придворного письменника, який писав офіційні життєписи представників правлячої династії. Пізніше біографії королів, імператорів, князів та ін. перетворилися в історії держав, написані за відповідним каноном, спеціально призначеною особою – **історіографом**. Втім, посади, аналогічні становищу придворного історіографа в Європі, існували ще в Давньому Китаї й античному світі. Здебільшого ці посади обіймали відомі літератори, філософи та вчені. Приміром, офіційними історіографами герцогів Бургундії – історичної області на Сході Франції у XV ст. були поети Ж.Моліне та Ж.Шатлен. Цю посаду при дворах європейських монархів XVI–XVIII ст. займали: поет Н.Буало, письменник П.Бембо, філософи Дж.Віко та Вольтер, драматурги А.Дзено, Ж.Расін, Тірсо де Моліна, історики С.Пуфендорф, В.Робертсон та ін. Історіографами Пруського королівства були відомі німецькі історики Б.-Г.Нібур, А.фон Ранке, Г.Трейчке. У Російській імперії офіційними історіографами були Г.-Ф.Міллер з 1748 р., князь М.Щербатов з 1768 р., М.Карамзін з 1803 р.. Зазначена посада зберігалася ще й у XIX ст., а в деяких

державих навіть у ХХ ст. Термін "історіографія" був запозичений російською історичною та суспільно-політичною думкою із Західної Європи, передусім з Німеччини. Спершу в європейській традиції він уживався як синонім до термінів "історик" та "історія". Протягом ХVIII – початку ХІХ ст. поширення критичного напрямку у західноєвропейській історичній науці поступово зосередило увагу дослідників не тільки на існуючих джерелах, а й на працях своїх попередників та їхніх критичних оцінках. Первісно таке акцентування мало критичне й утилітарне призначення – написання істориком впровадження, огляду літератури до власної студії. Згодом воно трансформувалося в спробу автора-дослідника визначити та зафіксувати місце своєї праці серед тогочасної наукової літератури. Водночас відбувалося розширення проблемного діапазону таких оглядів, які набували певних видових ознак. Вони й стали зародком, з якого формувалася історіографія як дисципліна. Цей процес відбувався з різним ступенем інтенсивності в європейських країнах 2-ї половини ХVIII – початку ХХ ст. Його спричинила низка інтелектуальних чинників, соціо- та етнокультурних передумов: нагромадження значного обсягу фактографічних відомостей; перехід від описової, теоцентричної фіксації історичного досвіду до його раціонального осмислення; секуляризація історичних знань; зростання обсягів друкованої продукції з історії та їхнього видового і жанрового розмаїття; розширення спектра критичних рефлексій та практично-утилітарних потреб конкретних наукових студій, пов'язаних з необхідністю вивчення історії питання, існуючих підходів, концепцій, гіпотез; формування класичного типу науки; поява новітніх вимог до актуалізації історичного минулого для легітимації певних ідей або концептів у добу творення націй та національних держав. Становлення історіографії як дисципліни відобразилося й у численних метаморфозах щодо її самоназви в ХІХ – початку ХХ ст. Приміром, на теренах Російської імперії вживалося близько двадцяти назв, рівнозначних термінові "історіографія", зокрема: "історія науки", "історія історії", "історія історичної науки", "історія історіографії", "історія науки російської історії", "історія російської історії", "історія російської історичної літератури", "література російської історії", "література науки російської історії", "історія історичної літератури", "огляд літературних думок", "історичне дієписання", "історія російського самопізнання", "історія російської самосвідомості", "течії історичної думки", "розробка російської історії", "історія роботи російської думки з російської історії", "історична критика" та низка ін. До середини ХІХ ст. термін "історіографія" у новому значенні використовувався епізодично.

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Його успішне поширення наприкінці XIX – початку XX ст. пов'язують зі зручністю його вживання як більш компактного порівняно з іншими складними словосполученнями. У 2-й половині XIX ст. відбувається становлення історіографії як навч. дисципліни в університетах Російської імперії. Основу історіографічних курсів, які тоді читалися, складали критичні огляди літератури, зокрема "критика джерел" та "критика думок". Так розпочалося виокремлення з історіографічно-джерелознавчих та історіографічно-бібліографічних робіт власне історіографічних студій. Водночас відбувалося формування проблемного поля історіографії, зокрема, до нього стали включати погляди конкретних учених у цілому чи з певних питань, життєписи й огляди наукової спадщини істориків та ін. Пізніше історіографічні огляди літератури стали подаватися в більш широкому контексті її побутування: історія історичної думки, її окремі напрями, історія установ і товариств та ін. На межі XIX–XX ст. дидактичне застосування історіографії, поширення спеціальних оглядів історичної літератури привели до певного окреслення змістового наповнення поняття "історіографія" в контексті історії науки, історії ідей, історії культури. Поступово витісняється й вживання терміна "історіографія" як синоніма терміна "історична наука". Натомість поширюються його застосування у значенні: 1) вивчення історичної літератури певного предмета; 2) історія літератури в цілому. В **Україні** процес інституціоналізації історіографії як дисципліни тривав упродовж XIX – початку XX ст. в інтелектуальних просторах та соціокультурних середовищах Російської імперії та Австрійської імперії, з 1867 р. – Австро-Угорщини. Протягом цього часу критично-науковий аналіз стану розробки певної проблеми, огляд історичної літератури став неодмінним атрибутом наукових студій. Цей процес відображав загальні тенденції формування історіографії в Російській імперії. В 2-й половині XIX – початку XX ст. історіографічні курси викладалися в Київському, Харківському та Новоросійському (Одеса) університетах, Ніжинському ліцеї кн. Безбородька, а з 1875 р. – Історико-філологічний інститут кн. Безбородька в Ніжині, та ін. навчальних закладах Наддніпрянської України. Наприкінці XIX ст. у наукових студіях українських учених впроваджуються поняття "малоруська історіографія", "історія малоруської історіографії", "історіографія малоруської історії", "історія літератури малоруської історії" та ін. У змістовному сенсі вони переважно означали розробку історії Малоросії в історичній літературі: М.Василенко, О.Лазаревський та ін., яка розглядалася часто в межах власне російської історичної науки. Водночас

наприкінці XIX – початку XX ст. поширюються терміни "українська історіографія", "українсько-руська історіографія", "руська історіографія", "історія питання", "історична українська ідеологія", "література питання", "історія науки історії" та низка ін. Їх тлумачать як у проблемному чи в предметному розумінні, так і в більш загальному сенсі як вивчення минулого та сучасного українського народу, території й умов його життя в історичній науці. Приміром, в останньому – широкому – значенні трактував це поняття М.Грушевський у своєму огляді 1914 р. Водночас він розглядав історіографію як складову частину історичної науки та українознавства. Кардинальні зміни сталися після доби української революції 1917–1921 рр. Відтоді термін "українська історіографія" стає домінуючим у працях вітчизняних істориків. Істотно розширюється й спектр його змістового наповнення: процес розвитку української історичної праці та національно-історичної думки (Д.Дорошенко); історія української думки, історія самосвідомості народу, українського самопізнання (М.Грушевський); виклад фактичного змісту науки та теорій історичного процесу у зв'язку із схемою минувшини українського народу з хронологічного, географічного та етнографічного боків (Д.Багалій); розкриття класового характеру літератури й науки історії взагалі (Д.Багалій); ідеологія, концепції та погляди їхніх авторів на минуле України (І.Кревецький); та ін. З'являються популярні (В.Біднов) і систематичні нариси (Д.Багалій, Д.Дорошенко, І.Крип'якевич) з української історіографії. Мали місце й спроби наукової організації студій з української історіографії. Зокрема, в середині 1920-х рр. за ініціативою М.Грушевського при ВУАН (нині Національна академія наук України) була створена Комісія для дослідів нової української історіографії. Втім, обнадійливі передумови для організаційного оформлення української історіографії як дисципліни були раптово обірвані на теренах УСРР репресіями на початку 1930-х рр. У наукових осередках української еміграції 1920–1930-х рр. та на західноукраїнських землях цього часу історіографічна проблематика розроблялася спорадично. Зокрема, переважали студії, які популяризували здобутки української історичної думки в Західній та Центральній Європі (Д.Дорошенко, Б.Крупницький та ін.). Водночас на **еміграції** було започатковано викладання навчальних курсів з української історіографії у вищих школах. За ініціативою Д.Дорошенка вони читалися в Українському вільному університеті та Українському науковому інституті в Берліні. Після закінчення Другої світової війни на теренах, де мешкала українська повоєнна еміграція та діаспора, публікується низка

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

історіографічних студій (Л.Винар, С.Горак, О.Домбровський, Д.Дорошенко, Б.Крупницький, Т.Мацьків, О.Оглоблин, Я.Пеленський, В.Петров, Н.Полонська-Василенко, М.Чубатий та ін.). У цих працях залишалася домінуючою національно-державницька традиція висвітлення української історичної думки, що сформувалася протягом 1920–1930-х рр.. Однак, у 2-й половині 1940 – на початку 1960-х рр. відбувалися дискусії щодо необхідності написання історіографічних праць на рівні вимог західного академічного середовища. Порушувалися також питання стосовно вироблення методологічних та теоретичних засад для відтворення історії української історіографії (Л.-Р.Білас, Б.Крупницький, І.Лисяк-Рудницький та ін.). Зокрема, українська історична наука розглядалася в контексті послідовної зміни генерацій істориків (О.Оглоблин, М.Чубатий та ін.). Побутували й термінологічні проблеми щодо власної самоідентифікації: "українська вільна історіографія", "українська незалежна історіографія", "українська західна історіографія", "українська еміграційна історична наука" та ін. Щодо визначення статусу національної історіографії пропонувалися різні підходи. Одні вчені вважали її спеціальною історичною дисципліною з досить обмеженою предметною областю, інші – обстоювали думку про її більш широке функціональне призначення. Зокрема, до проблемного поля історіографії включали: організаційні форми науково-історичної діяльності; характеристику окремих істориків та наукових шкіл; дослідження "духу часу" та обставин наукової праці вчених; роль періодичних видань; вплив історіографічних напрямів і концепцій; розвиток української історичної думки (Л.Винар та ін.). На еміграції та в діаспорі українська історіографія існувала в умовах іноетнічного середовища на засадах збереження національних традицій, їхньої адаптації до інтелектуальних та соціокультурних вимог євроатлантичної цивілізації. Її відірваність від основної частини національної джерельної бази та архівної україніки, тривала конфронтація з радянською та російською еміграційною наукою, пристосування до західного наукового оточення, перманентна організаційна криза, надмірна політизація емігрантського життя та низка інших чинників істотно позначилися на розвитку української зарубіжної історіографії. В цілому еміграційні обставини життя відсували питання дисциплінарного статусу історіографії на другий план. З появою в 1970-х рр. англійської генерації істориків у діаспорі, які народилися та здобули освіту поза межами України, ситуація кардинально не змінилася. Ряд учених порушували історіографічну проблематику у своїх студіях. Утім, вони майже не розробляли

питання дисциплінарного становлення історіографії. Протягом 1930–1950-х рр. дисциплінарне оформлення історіографії в УСРР–УРСР майже завмерло. З наукового обігу зник і сам термін "українська історіографія". Його замінили дефініції "історіографія історії Української РСР" та "історіографія історії України". Впродовж 1960–1980-х рр. формування дисциплінарного статусу історіографії в Україні відбувалося в межах офіційної радянської доктрини. Українська історіографія штучно вмонтовувалася в загальноросійську схему історії історичної думки. Зокрема, канонічними стали тези про класову спрямованість історичної думки, єдність духовного та соціально-політичного життя Росії й України. Водночас у радянській науці відбувалися важливі інституціональні зміни: впровадження історіографії в університетські та вузівські курси викладання, введення відповідної спеціалізації в наукову номенклатуру, створення фахових координаційних структур та ін. З'являється дидактична література та низка концептуальних праць з історіографії. Значно розширюється діапазон проблем з обсягу дисциплінарних вимірів історіографії, які активно обговорюються в радянській науковій періодиці. Щодо академічного статусу історіографії, то в радянській науці утвердилися кілька точок зору: 1) **спеціальна історична дисципліна** з більш або менш широким проблемним полем; 2) **спеціальна галузь історичної науки**; 3) **складова частина суспільної думки**. Загальновизнаним вважався поділ історіографії на історіографію донаукової (доакадемічної) та історіографію наукової (академічної) доби. Було впроваджено типо-видове розрізнення історіографії: загальна (вивчає розвиток історичних знань і науки в цілому), предметна (окремих країн, регіонів, наукових галузей, сфер людської діяльності) та проблемна. В умовах лібералізації радянського режиму наприкінці 1950–1960-х рр. до наукового обігу знову вводиться термін "українська історіографія" (М.Марченко). Тоді ж мала місце й низка спроб щодо визначення дисциплінарного статусу історіографії: спеціальна історична дисципліна, що вивчає вторинний процес – історію історичної науки та підпорядкована конкретно-частковим цілям (Ф.Шевченко); історія історичних знань, історія науки про розвиток людського суспільства та історичної думки (М.Марченко); складова частина суспільної думки певної епохи, що висвітлює розвиток історичних знань та історичної науки у зв'язку з суспільним процесом, боротьбою класів (М.Марченко); та ін. Активізуються дослідження з української історіографії. Зокрема, засновується спеціалізований збірник "Історіографічні дослідження в Українській РСР" (1968–1973 рр.; з 1997р. – "Історіографічні

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини дослідження в Україні"). Створюються профільні кафедри в Харківському та Дніпропетровському університетах. Складається й коло авторів, які розробляють українську історіографічну проблематику: В.Дядиченко, Л.Коваленко, Н.Комаренко, Ф.Лось, М.Марченко, А.Санцевич, В.Сарбей, Ф.Шевченко та ін. Ряд дослідників вивчає проблематику, пов'язану з російською історіографією, історіографія історії СРСР (В.Астахов, В.Шевцов, І.Шерман та ін.) Однак, на початку 1970-х рр. відбулася кампанія масових чисток у системі АН УРСР, зокрема в Інституті історії (Інститут історії України НАН України). Дослідження з української історіографії були знову призупинені. Вони зазнали ідеологічної нівеляції та були зведені до рівня проблемної історіографії й описових праць. Протягом 1970–1980-х рр. українська історіографія існувала в умовах ідеологічного конформізму, інтелектуальної ізоляції, стагнації та штучної обмеженості джерельної бази. Інакше розвивалася російська радянська історіографія. Протягом 1960–1980-х рр. нею було апробовано низку теоретичних новацій, істотно розширено проблемне поле історіографічних студій, утверджено розуміння історіографії як історії історичної науки та як наукознавчої дисципліни. Пострадянська українська історіографія формувалася під впливом кількох інтелектуальних хвиль. Упродовж 1990-х рр. вона розвивалася переважно під гаслом повернення до національної історіографічної спадщини та її осмислення. Публікувалися класичні студії з української історіографії: В.Антоновича, Д.Багалія, М.Грушевського, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, І.Лисяк-Рудницького, О.Оглобина, Н.Полонської-Василенко та ін. Дискутувалися проблеми реконструкції історії української історичної думки, зокрема спадщини істориків-народників та істориків-державників. Відбувалася критична переоцінка радянської історіографії, введення до наукового обігу студій учених-емігрантів та ін. Встановлювалися творчі контакти з діаспорними вченими, які працювали в царині української історіографії: Л.Винар, С.Величенко та ін. Водночас було поновлено та засновано кілька фахових неперіодичних видань з історіографії: "Харківський історіографічний збірник" з 1995 р., "Історіографічні дослідження в Україні" з 1997 р. Від кінця 1990 – початку 2000-х рр. в українській історіографії дедалі більшої сили набуває нова інтелектуальна хвиля. Вона пов'язана з розробкою методологічних та теоретичних засад, підготовкою дидактичних курсів з національної історіографії, опануванням європейським і світовим досвідом, переорієнтацією на вивчення традиційного проблемного поля історіографії з перспективи інтелектуальної історії та ін.

Зокрема, видаються навчальні посібники і підручники Я.Калакури, І.Колесник та ін. Теоретичні та методологічні проблеми української історіографії розробляються в працях Я.Грицака, Я.Дашкевича, Л.Зашкільняка, Г.Касьянова, М.Ковальського, І.Колесник, Т.Попової, В.Потульницького, О.Реєнта, С.Стельмаха та ін. Засновуються нові фахові видання: "Історія та історіографія в Європі" з 2003 р., "Ейдос. Альманах інтелектуальної історії" з 2005 р. та ін. Нині українська історіографія розвивається під зростаючим впливом студій з інтелектуальної історії, наукознавства, філософії історії, культурології, політології, етнології, соціології, соціальної психології та ін. Така взаємодія розширює предметну область історіографії, збагачує її методологічний інструментарій, сприяє формуванню нового понятійного апарату та поширенню міждисциплінарних підходів. Історіографія має розгалужені міждисциплінарні зв'язки, зокрема, з багатьма спеціальними історичними дисциплінами (архівознавством, археографією, біографістикою, істор. бібліографією, джерелознавством, просопографією та ін.). Втім, в українській історіографії й до сьогодні впливовими залишаються традиційні підходи та концепції. Таке розмаїття поглядів побутує і стосовно визначення дисциплінарного статусу історіографії та змісту цього поняття: 1) спеціальна дисципліна чи галузь історичної науки з суто утилітарними цілями; 2) наукознавча дисципліна, яка вивчає історію історичної думки та історичної науки як соціального інституту; 3) наука, що досліджує історію історіографічного процесу в усьому його розмаїтті; 4) важлива складова інтелектуальної історії, неодмінна частина культурного світу ідей. Кардинально розширилося й проблемне поле сучасної історіографії. Воно включає як саме історичне знання про історію, так і саме історіографічне знання про історичне знання. Нині в типовому плані історіографія поділяється: на проблемно-тематичну історіографію, біоісторіографію (персонологічну історіографію), інституціонально-організаційну історіографію (установи, товариства, інституції, часописи та ін.), предметну чи інституціонально-структурну історіографію за формальними (дисциплінарно-галузєва структура) та неформальними (напрями, школи, течії, гуртки і т. д.) ознаками, регіональну (обласну, краєзнавчу) історіографію, культурологію історіографії, історію історіографії (історію історії історичної науки) та ін. Окрім того, з історіографією тісно пов'язане вивчення історії теорії (історіології), методології, методики та техніки історичних досліджень. **Термінологічний апарат** історіографії як дисципліни. Значна частина понятійного апарату історіографії сформувалася в 1960–

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

1980-х рр. у межах радянської історичної науки. Тепер ця термінологія вважається традиційною: історіографічне джерело, історіографічний факт, історіографічний процес, історіографічна ситуація, історіографічне поле, історіографічні міфи, історіографічні стереотипи, напрям, школа, течія та ін. Упродовж 1980–1990-х рр. понятійний апарат історіографії поповнився модерними (стиль мислення, тип історика, образ науки, ідеал науковості, парадигма, інституціоналізація та ін.) та постмодерними (дискурс, деконструкція, наратологія та ін.) дефініціями. Останні частково запозичені, частково адаптовані до потреб історіографії. Втім, деякі вчені висловлюють суттєві застереження стосовно формування традиційної частини термінології історіографії. Зокрема, вказують на відсутність субординації та розмежування із загальноісторичними поняттями, на дублювання у функціональному та змістовому сенсі відомих наукознавчих дефініцій, на відсутність адаптаційних процедур для багатьох запозичених понять та ін. Загалом висловлюється думка про похідний характер та механістичне застосування більшості традиційних термінів (джерело – історіографічне джерело, факт – історіографічний факт) тощо. **Загальна періодизація української історіографії.** До сьогодні проблема періодизації української історіографії залишається предметом численних наукових дискусій. Окремі періоди національної історіографії і донині вивчені недостатньо. В найзагальнішому, схематичному вигляді вирізняють такі періоди української історіографії: 1) літописний – XI–XVI ст.; 2) козацько-старшинський або козацького літописання в церковній, політичній та компілятивній формах з елементами провіденціалізму та прагматизму – кінець XVI – середина XVIII ст.; 3) історико-антикварний з просвітницькими, раціоналістичними, преромантичними та критичними тенденціями – 2-га половина XVIII ст.; 4) критичний або критично-синтетичний – 1-ша третина XIX ст.; 5) романтично-народницький у ностальгійно-патріотичній, героїко-легендарній та мовно-етнографічній формах – 30–60-ті рр. XIX ст.; 6) позитивістсько-народницький з використанням різноманітних методологічних підходів – 70-ті рр. XIX – початок XX ст.; 7) державницький або національно-визвольних змагань та повоєнного десятиліття – 1920-ті рр. в еміграційному та радянському варіантах; 8) біполярного поділу – на українську еміграційну у 30–40-вих рр. XX ст. і діаспорну після 1952 р. та українську радянську у 30–80-тих рр. XX ст. історіографії; 9) сучасний з 90-х рр. XX ст.

Іфігінія – Еврипід у творі «Іфігінія» описує, що грецький цар Агамемнон свою доньку Іфігінію заколов на жертовнику Артеміді.

І про це й тепер відомо Грекам. Греки «Людське жертвоприношення практикували в Аркадії для Зевса», «Людське жертвоприношення в Римській імперії практикувалося до часу Гадріяна»

Картографія історична – спеціальна історична дисципліна, що займається укладанням історичних карт та атласів, а також досліджує стародавні карти та історію картографії. Як самостійна галузь знань виникла на початку ХХ ст. на стику історії, географії та картографії. Тривалий час розвивалася в руслі досліджень давніх карт як пам'яток картографії і як джерел, свідчення яких можна використовувати для вивчення природних та історико-політичних змін тощо. Інтерес до давніх карт як наукове зацікавлення вперше чітко визначився наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ ст. При дослідженні давньої карти встановлюються дата її створення й тиражування, атрибуція, топографічний і математичний зміст, ведеться пошук інформації для проведення порівняльного аналізу, вивчаються пояснювальний текст до карти, різноманітні супровідні малюнки, геральдика, якість паперу й фарб, оцінюється рівень можливих географічних знань укладача карти, провадиться аналіз деформацій, що зазнавала відтоді відповідна територія, тощо. Мистецтво укладання карт має давню історію. В культурі античної цивілізації картографія досягла свого розквіту за доби Римської імперії. Найвідомішим серед античних картографів був Клавдій Птолемей у ІІ ст., його роботи мали безперечний авторитет упродовж багатьох віків. Укладачем перших власне історичних карт, у т.ч. Західної України та Правобережної України, вважається **Абрагам Ортелій** (1527–1598 рр.) – гравер, торговець і видавець карт у Фландрії – тогочасному центрі західноєвропейської картографії. Картографічне відображення українських земель та меж мешкання народів, які їх населяли, простежується з 2-ї половини ІV ст. н. е. (Пейтингерові таблиці – римська карта шляхів). Найдавнішими реалістичними картами українських земель є карти Г.де Боплана. Відомі карти із зображенням тих чи інших українських земель у складі Московії, Литви, Австрії, Туреччини, Польщі, Угорщини тощо. Середньовічні карти із зображенням українських земель почали використовуватися в українській історіографії наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ ст. Д.Бантиш-Каменський був першим, хто переклав російською мовою карту України Г.де Боплана. Розробкою методики використання давніх карт в історико-географічних дослідженнях займався П.Брун. А.Скальковський під час написання історії Новоросійського краю дослідив відповідні карти ХVІІІ ст. М.Максимович використовував карти для топонімічних досліджень. І.Беляєв до карти Дніпра 1697р. додав пояснювальний текст. О.Русов дослідив атлас Дніпра

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
1784–1786 рр. Д.Яворницький використовував карти XVIII ст. в дослідженнях історії Запорозької Січі. О.Лазаревський видав документ про початок картографічної діяльності в Україні Д.Дебоскета. М.Владимирський-Буданов використав карту Г. де Боплана для вивчення міграційних рухів нас. України в 2-й половини XVI – 1-й половини XVII ст. Першим українським істориком-картознавцем у кінці XIX ст. був В.Ляскоронський. Він майже три десятиріччя досліджував історичні карти й наприкінці XIX ст. опублікував дві великі праці з картознавства Південної України. В.Кордт видав 4-томний атлас переважно факсимільних репродукцій середньовічних карт України й Росії. Ю.Кулаковський репродукував портолан Чорного моря 1474 р. В.Іванов опублікував атлас Харківського намісництва 1784 р. А.Падалка за картами Г. де Боплана дослідив територію Полтавщини. Іконографічні та топонімічні матеріали карт Г. де Боплана використовував у своїх дослідженнях також Б.Барановський. А.Багров видав перелік стародавніх карт Чорного моря.

Квадрига – від латинського *quadrigae*, від *quadri-* «четверо-» + *iugum* – «ярмо», «запряжка», антична двоколісна колісниця, яку тягне четвірка коней, запряжених в один ряд. Візник управляв кінсьми стоячи. У Стародавній Греції квадрига була відома як «тефрипон», «тетрипон». Перегони на легких квадригах проводилися у Стародавній Греції на Олімпійських та Немейських іграх. Описи цих змагань містяться у Гомера, Вергілія та інших античних авторів. Масивними квадригами користувалися імператори і полководці-переможці в давньоримських цирках під час тріумфів, а також для релігійних і військових процесій. Зображення квадриги збереглися на безлічі пам'яток старовини, особливо на барельєфах і монетах. Бронзові коні святого Марка знайшли собі чимало наслідувань у новий час, наприклад, на тріумфальних арках. Донині квадрига залишається популярним скульптурним мотивом.

Трига – латиною *triga*, давньоримська колісниця, запряжена трьома кінсьми. Візник на тризі називається тригарій (*trigarius*), Місце для тренувань тригаріїв – тригаріум (тригарій). Спосіб запрягання триги схожий з таким у квадриги, відмінність полягає у відсутності одного з підпряжних (*funali*). Два корінних коні (*jugales*) мають **хомути**, з'єднані з **дишлем**. Один підпряжний тягне за посторонки; він йде праворуч або ліворуч від корінних, тому запряжка є асиметричною. На бойових колісницях підпряжний зазвичай розташовувався ліворуч, на перегонових, навпроти, праворуч. **Посторонки** виготовляли з прядив'яних мотузок. **Наритники** включали нашійний ремінь і черевний ремінь, з'єднані з хомутом. Останній з'єднувався з дишлем за

допомогою кільця. Нашийний і черевний ремені могли з'єднуватися між собою **мартингалом**. Упряж корінних коней була міцнішою порівняно з упряжжю підпряжних. **Біга** – давньоримська колісниця, запряжена двома кіньми, використовувалася для перевезень, перегонів та урочистих церемоній. У деяких випадках замість коней могли використовуватися інші тварини. Термін біга також вживається сучасними дослідниками для позначення аналогічних двокінних колісниць інших індоєвропейських культур, зокрема, колісниць стародавніх греків і кельтів. Візник на бізі називається бігарій (bigarius), у той час як візник на колісниці взагалі – auriga. Від biga через польське посередництво походить і українське «біда» - «двоколійний однокінний візок на одну або дві особи»; зміна у вимові зумовлена впливом питомо українського слова біда-«лихо». Зображення біги було присутнє на давньоримських монетах бігато. У римській язичницькій іконографії і космології біга представляє Місяць, у той час як квадрига – Сонце.

Квазіколони – раби на землі. Колонами могли бути **раби (квазіколони)**, вільновідпущеники.

Лабрис – давньогрецька подвійна сокира із двосічним лезом. Сучасний неофіційний символ острова Крит. Плутарх повідомляє, що слово лабрис було за походженням лідійським, для позначення слова "сокира". Це слово, ймовірно, з'являється у Лінійному письмі Бекеса, і воно може бути мінойським. Багато вчених, включаючи Еванса, стверджують, що слово "лабіринт" походить від лабрис, і таким чином дослівний переказ, означатиме "будинок подвійної сокири". Організація релігійних діячів в Дельфах отримала назву "Лабіади". Оригінальна назва, ймовірно, була "Лабріади", слуги подвійної сокири. У римські часи в Патрах та Мессінах поклонялися богині Діані, яку зазвичай порівнювали з Артемідою. Її ім'я, як кажуть, походить з регіону поблизу Дельф. Однак на Криті "подвійна сокира" не є зброєю і завжди супроводжує жінок. Бекес розглядає відношення лабіринту з лабріусом як спекулятивне, й пропонує співвідношення з лаурою (λαύρα), "вузькою вулицею" або з карійським теонімом Дабраундос (Δαβραυνδος). Можливо також, що слово "лабіринт" походить від єгипетського лоперохунта, що означає "палац або храм біля озера". Єгипетський лабіринт біля озера Морріс описаний Геродотом та Страбоном. У Лінійному письмі Бекеса, напис на табличці KN Gg 702 виглядає наступним чином da-ru2-ri-to-jo-ro-ti-ni-ja. Приблизне прочитання - λαβυρίνθοιο πότια («господиня лабіринту»). На думку деяких сучасних вчених, він міг би читатися, як βαφουρίνθοιο, чи щось подібне, а значить, бути без певного зв'язку ані з λαβρυς, ані з

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

лабіринтом. Хоча стародавні автори не могли дійти згоди, було у цієї зброї одне лезо чи два, згодом сталося ототожнення бойової сокири скіфів та амазонок із сакральною сокирою греків. Першим свідченням цієї плутанини, найпевніше, є наведена вище згадка Плутарха про походження карійського лабриса від амазонки Іпполіти. З іншого боку, грецький політик Іоанніс Метаксас був переконаний в тому, що лабрис був одним з початкових бойових атрибутів грецького воїна, внаслідок чого лабрису відводилася значна роль у символіці та атрибутиці грецьких фашистів, які перебували при владі з 1936 по 1941 рр.

Листи жерця – ієратичне письмо грецькою – письмо жерців, система письма, що використовувалася в Стародавньому Єгипті паралельно з ієрогліфічним письмом, особливо для світських документів адміністративного, торгового, правового характеру. Здебільшого ієратичним письмом писали чорнилом на папірусі, використовуючи очеретяну паличку. Ієратичне письмо простіше, ніж ієрогліфічне, що дозволяло писарям швидко робити потрібні записи. Вперше термін «ієратичне письмо» вжив святий Климент Александрійський у II ст. На той час ієратичне письмо вже понад тисячу років як вийшло із побутового вжитку й використовувалося тільки для запису релігійних текстів. Ієратичне письмо вперше зустрічається в надписах протодинастичного періоду (нульової династії), тоді як монументальне ієрогліфічне письмо, вирізьблене на камені, з'явилося тільки в період 1-ї династії. Обидві системи письма розвивалися паралельно. Ієратичне письмо було витіснене демотичним в записах світського характеру починаючи з VI ст. до н.е., але все ще вживалося жерцями для релігійних записів аж до III ст. Впродовж багатьох століть ієратичне письмо було основним письмом щоденного вжитку в Стародавньому Єгипті. Скоріше всього, саме йому навчали в першу чергу, тоді як знання ієрогліфів вимагало додаткового навчання й було обмежене невеликою частиною письменних єгиптян. Починаючи з 12-ї династії ієратичні записи завжди йдуть горизонтальними рядками з правого на лівий бік. Ієратичне письмо курсивне, тобто пристосоване для записів від руки, для нього властива велика кількість лігатур. Для ієратичного письма характерна стандартизована в порівнянні з декоративною ієрогліфікою орфографія. Впродовж усього часу побутового використання розрізняються дві форми ієратичного письма: **неформальна, ділова форма адміністративних документів**, листів тощо, і **строгіша форма літературних, наукових та релігійних текстів**. Для першої, щоденної, форми характерна велика кількість скорочень. В районі Фів в період з 20-ї по 26-ту

династію існувала форма «анормальної ієратики», яка була врешті-решт витіснена демотичним письмом Нижнього Єгипту.

Логографи- грецькою слово, прозаїчний твір і пишу, автори перших творів давньогрецької історичної прози у Стародавній Греції. Перші логографи з'явилися в Іонії в середині V ст. до н.е. Розрізняють два покоління логографів: старші – VI – перша половина V ст. до н. е. – Кадм Мілетський, Гекатей Мілетський, Харон, Скілак та ін.; молодші – друга половина V ст. до н. е. – Акусилаї, Ксанф, Ферекід Леросський, Гелланік та ін. Спираючись на міфи, логографи намагалися відновити легендарну історію грецьких полісів, «варварських» країн, генеалогію аристократичних родів. Це видно із фрагментів творів Гекатея, Харона, Ксанфа. Деякі твори логографів, базуються на особистих враженнях від подорожей, містять цінні етнографічні та географічні відомості (твори Гекатея, Скілака). Молодші логографи на основі міських хронік, списків посадових осіб намагалися встановити хронологічну послідовність подій ранньогрецької історії. Найбільш відома «Аттїда» Гелланіка – літопис подій історії Афін і давніх грецьких полісів. Логографи вважали, що в основі епічної традиції лежать реальні події, і намагалися виявити їх, йдучи шляхом наївно-раціоналістичного пояснення міфів, видалення з них надприродного елемента. **Логографи** – Автори перших давньогрецьких писань історичного характеру - попередників історичних праць. Обробляли місцеві усні перекази, легенди, хроніки тощо й викладали їх у формі прозаїчної розповіді.

Логографія – будь-яка система письма, основана на використанні знаків для того, щоб представити слова або морфеми. Вид писемності, де кожне зображення позначає певне слово.

Давньогрецьке Історіописання Північного Причорномор'я. Перші, хоч і фрагментарні, спроби представити Північне Причорномор'я у просторі культури античного світу побутували в оповідях **іонійських логографів VI-V** ст. до н. е. На відміну від літописців-хроністів із держав Стародавнього Сходу, які фіксували, описували чи в кращому разі переказували події, давньогрецькі логографи спиралися передусім на багату і розмаїту усну традицію, мали активну і творчу позицію автора-дослідника у репрезентації світу історії та тодішньої сучасності як актуалізованого продовження минувшини. Таке становище давньогрецького автора іманентно вело до кардинальних зрушень його світосприйняття, яке торувало шлях від Міфу до Логосу, зокрема спричинилося до народження антич. історіописання. Вважають, що саме у "Землеписі" купця й логографа Гекатея

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Мілетського, який намагався переосмислити міфологічні перекази і сполучити їх із практичними й описовими відомостями (перипли), подана перша більш-менш докладна замальовка південних праукраїнських теренів- Скіфії. Втім повною мірою репрезентація Північного Причорномор'я у світлі античного історизму була запропонована Геродотом із Галікарнаса – автором знаменитої "Історії", 4-та книга якої ("Мельпомена") була присвячена Скіфії. "Історія Пелопоннеської війни" наступника Геродота - Фукидіда, хоч тематично і продовжувала працю першого, проте містила вкрай обмежені й уривчасті відомості про північне узбережжя Чорного моря, позаяк автор прагнув віднайти і показати внутрішньополітичну логіку та сенс масштабних військово-політичних подій. Водночас "Історія" Фукидіда щедро адсорбувала риторичні та драматичні практики давньогрецької культури, які подані у вигляді уявних чи гаданих промов історичних осіб. Проте, попри різну спрямованість обох "Історій", завдяки їм Північне Причорномор'я потрапило у поле двох відмінних традицій античного історіописання – епічно-оповідальної, діалогічної чи наративної з великими природно-географічними й етнографічними включеннями-описами (Геродот) та прагматично-утилітарної, монологічної, зорієнтованої на політичну царину світу історії (Фукидід). Ці твори і сформували загальний горизонт подання Північного Причорномор'я як однієї з окраїн ойкумени з базовою бінарною опозицією еллін – варвар у давньогрецькому історіописанні, хоч і у вельми фрагментарному вигляді.

Давньоримське історіописання значною мірою засвоювало і наслідувало взірці, генеровані давньогрецькими авторами, проте спиралося на власну культурну традицію – аннали (храмові таблиці), які переосмислювалися й поступово белетризувалися у творах істориків. Трансформувалися і звичайний масштаб подання та мірило вартості, властиві давньогрецькому історіописанню. Відтак поліс та його політичне і соціальне буття на обширах обмеженої, однак вкрай насиченої просторової історії (сотні полісів у територіальних межах сучасної Греції), що постійно розширювалася за часів Великої давньогрецької колонізації VIII—VI ст. до н.е., греко-перських війн 500-449 рр. до н.е., македонських завоювань і доби еллінізму, кінець-кінцем поступилися іншому масштабу репрезентації – поданню минулого з перспективи експансії великої середземноморської держави – Стародавнього Риму. Приміром, саме загальноримського масштабу та прагматичного мірила вартості у репрезентації минувшини дотримується вже давньогрецький історик Полібій як наступник Фукидіда у "Загальній історії", у 4-й книзі якої подано опис Чорного

й Азовського морів. Водночас зміна масштабу подання спричинилася до спроб синхронізації історії давнього Риму, Стародавнього Сходу, елліністичних держав та інших народів від легендарних часів до тодішньої сучасності, які почасти простежуються вже в роботі Полібія, а значною мірою – у "Бібліотеці" Діодора Сицилійського – великій компіляції з різноманітних творів античних авторів. Не випадково "Бібліотека" Діодора Сицилійського містить як описи із життя скіфів, які в дечому наслідують Геродота, так і відомості з історії Боспорського царства за династії Археанактидів. Зміна мірил вартості в античному історіописанні простежується і в жанрових метаморфозах, зокрема у знаменитих порівняльних життєписах Плутарха – суворого мораліста та поборника старих полісних традицій за часів потужної культурної романізації. Врешті, трансформація античної історіографії увінчалась ідеєю представлення минувшини як історичного призначення "Вічного міста" та його героїв, що найповніше втілено у творі Тіта Лівія "Історія Риму від заснування міста" як епічний переказ римської доблесті та слави. Проте зародилася й універсалістська традиція репрезентації минувшини, наприклад, у "Філіпповій історії" Гнея Помпея Трога, в якій давній Рим подається як одна з ряду великих держав, але тільки після Македонії. Універсалізм античної історіографії виявився і в її поширенні на минувшину інших земель і народів, зокрема у "Римській історії" Аппіана, у 12-й книзі якої висвітлюються війни Риму з понтійським царем Мітрідатом VI Євпатором, а також у творах Йосифа Флавія – "Іудейська війна" та "Іудейські старожитності", в яких репрезентовані події, пов'язані з Ісусом Христом і виникненням раннього християнства. Заразом кардинальних метаморфоз зазнали й уявлення про Північне Причорномор'я, яке у творах давньорим. авторів поступово асоціюється вже не зі Скіфією, а із Сарматією як околицею *Rex Romana* (Марк Віпсаній Агріппа, Мела Помпоній, Гай Пліній Старший, Клавдій Птолемей та ін.). Саме в руслі цих строкатих і суперечливих уявлень подані Північного Причорномор'я та його населення у "Географії" Страбона, "Анналах" та "Історії" Публія Корнелія Тацита, "Історії" Амміана Марцелліна та ін. авторів – із перспективи очевидного чи прихованого протиставлення романізованого античного та варварського світів. Розмаїті відомості про політичні події та зміну етнічного складу мешканців Північного Причорномор'я побутують у творах Дескіппа Афінянина, Євнапія Сардійця й Олімпіадора Фівійця та інших пізньоантичних авторів. Утім у пізньоантичному історіописанні зароджується й нова теологічна – ранньохристиянська традиція

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини репрезентації, в якій уявлення про архаїчний Космос із тяжінням до циклічної репрезентації минувшини заступає ідея світу Бога-творця і його блідого, недосконалого відображення – земного світу.

Маскарон або **Маска** – вид скульптурної прикраси (барельєф або горельєф) у формі голови людини, тварини чи фантастичної істоти. Виконується з каменю, деревини, гіпсу, металу тощо і вміщується під антаблементами, на фасадах будинків, замкових каменях арок, фронтонах дверних і віконних прорізів, стовпах, капітелях колон, фонтанах, а також на предметах побуту – меблях, посуді тощо. Маскарони найхарактерніші для готики, ренесансу і особливо для бароко. Їхньою функцією спочатку було відлякування злих духів, щоб ті не потрапили в будинок. Зрештою маскарони стали чисто декоративним елементом. Поширені види: Купідони, Фантастичні маски-гротески періоду бароко, Маскарон-Нептун, що прикрашає фонтани, Копії грецьких масок в архітектурі класицизму, Лев'яча голова, також в архітектурі класицизму, Жіноча голова в архітектурі модерну.

Меланхлени (чорноризці). Геродот називає меланхленів особливим, не скіфським племенем. Згідно з Геродотом, усі меланхлени носили чорний одяг, від якого вони отримали свою назву. Володіння їх межували з територією царських скіфів на півдні, андрофагів на заході та гелонів з будинами на сході. Геродот повідомляє також, що від моря до країни меланхленів 20 днів шляху. На північ від них, по Геродоту, багна та озера. Точної локалізації меланхленів на підставі археологічних даних ще немає. Більша частина дослідників співвідносить меланхленів з племенами **юхнівської культури**, розповсюдженої по верхній та середній Десні (приток Дніпра) та її притоці Сейм, де відкрито кілька городищ (Трубчевське, Кузина Гора та ін.), що датуються VI–V ст. до н. е. За даними цих пам'яток, меланхлени були осілим племенем, якому було відоме мотичне хліборобство, скотарство та ремесла.

Меоти – за даними писемних джерел (з VI ст. до н. е. до візантійських) та матеріалами археології, складали великий масив споріднених осілих племен, що займали значну територію в Приазов'ї та Прикубанні у VIII ст. до н. е. – III ст., у дельті Дону – у I ст. до н. е. – III ст. У розвитку меотів виділяються періоди: протомеотський: VIII – 1-ша половина VII ст. до н. е.; ранньомеотський: 2-га половина VII – VI ст. до н. е.; середньомеотський: 1 період: V – III ст. до н. е., 2 період: III – 1-ша половина I ст. до н. е.; пізньомеотський: 2-га половина I ст. до н. е. – III ст. За походженням та мовою меоти єдиними не були. Виділяються 12 локальних груп. Серед поховальних пам'яток

переважають великі безкурганні могильники. Курганів порівняно небагато. На узбережжі Чорного моря зустрічаються кромлехи, менгіри. Багато поселень та городищ. Головні заняття – землеробство: м'яка пшениця, жито, полба, просо, чечевиця, льон, скотарство, рибальство, ремесла. Найбільш розвинені – гончарство (з IV ст. до н. е. використовувалося гончарське коло), торгівля. Тісні зв'язки – із сусідніми племенами – сіндами, скіфами, сарматами, племенами Північного Кавказу. Особливо помітні зв'язки з античними центрами (перш за все, з Боспорським царством, під владу якого меоти попадають у IV ст. до н.е.). Меотська кераміка зустрічається на пізньоскіфських городищах Криму.

Меценат – багатий покровитель наук і мистецтв, особа, що безкорисливо матеріально підтримує розвиток культури, освіти, та будь-які інші аспекти гуманітарної сфери. Слово походить від знаменитого прізвища римського багатія Мецената, котрий допомагав митцям. **Меценатство** – добровільна безкорислива діяльність фізичних осіб у матеріальній, фінансовій та іншій підтримці набувачів благодійної допомоги. Меценатство розповсюджується на фінансову підтримку закладів культури і освіти, заснування нових театрів, галерей мистецтва, нових навчальних закладів, підтримку мистецької діяльності акторів, поетів, художників тощо.

Гай Цільній Меценат – латиною Maecenatis. Давньоримський політичний діяч I ст. до н.е., сподвижник римського імператора Августа який уславився покровительством поетам і художникам.

Міліція – латиною militia, «Військовий». У Новій історії словом міліція було прийнято позначати, і в цьому значенні воно використовується в більшості країн світу, (нерегулярні) збройні формування, які використовуються як для військових цілей, так і для підтримки громадського порядку, створювані з місцевого населення, часто на добровільній основі (ополчення), і не входять до складу системи державних регулярних військових і правоохоронних органів. Сам Новий час почався з відмови короля Англії підписати «Білля про міліцію», відповідно до якого він позбавлявся права бути її верховним головнокомандувачем, і рішучість Палати громад не зраджувати білля не дозволяла сторонам громадянської війни укласти мир. Спочатку латинське militis означало «військовий» від mille тисяча, легіон. Але християни не повинні були вбивати. Солдат-християнин вправі виконувати лише поліцейські функції згідно послання першOVERHOVНОГО апостола Павла: «Начальник Божий слуга, тобі на добро. Якщо ж робиш зло, бійся, бо він не даремно носить меч...». Навіть Мартін

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Турський відмовився виконувати обов'язок боротися у воєнний час з ворогами, так як християнин мечем б'ється тільки зі злочинцями, а до супротивника виходить з хрестом і віддасть перевагу самому бути вбитим, ніж вбити. З поваги до переконань християн спочатку міліція була створена ще Костянтином Великим в Римській імперії. Але після того, як завдяки Амвросію Медіоланському християнство стало державною релігією, хрещеник Амвросія Блаженний Августин у своїй «Сповіді» назвав самого апостола Павла (Савла) воїном (*militiam*), підкорив Христу проконсула Павла і взяв собі його ім'я. Блаженний Августин сформулював також умови ведення бойових дій міліцією. Для цього війна мала бути справедливою, а міліціонер повинен дотримуватися етичного кодексу: оголювати меч тільки за наказом, любити і виправляти ворогів своїх, не влаштовувати різанину, грабежі та підпали. З хрестом замість меча в справедливій війні мали право виступати лише духовні особи. Життя християнина – це служба в міліції (Бога). «*Militia est vita hominis super terram, et sicut dies mercenarii dies eius*», Хіба не визначено чоловіку час (служби в міліції) на землі, і чи дні його не ті ж, що дні найманця? Тому чернечі ордени Заходу, в тому числі, і не озброєні, також називалися «Міліція Христова». Термін «міліція» в значенні «органи охорони громадського порядку, які заміщають поліцію», був відроджений в описі газетами Паризької Комуни 1871 р., що ліквідувала префектуру поліції і поклала обов'язки забезпечення порядку та безпеки громадян на резервні батальйони Національної гвардії. Карл Маркс виписав з газети найважливіше рішення Комуни, намічене Центральним комітетом національної гвардії в його відозві від 22 березня: «Вперше після 4 вересня республіка звільнена від уряду своїх ворогів..., в місті – національна міліція, яка захищає громадян від влади, замість постійної армії, яка захищає владу від громадян». Газета назвала національну гвардію міліцією. Термін «міліція» використовувався також «для позначення обивательських дружин, формованих для несення поліцейської служби і охорони порядку в тих випадках, коли урядова влада силою обставин (народне хвилювання, евакуація на увазі настання ворога) позбавляється можливості правильно відправляти свої функції». Тому в умовах народних хвилювань і розпуску поліції явочним порядком в ході Лютневої революції створення міліції було легітимним, але в умовах двовладдя були створені міліція Комітету військово-технічної допомоги («студентська», так як до солдатів цієї міліції були прикріплені студенти), міліція міської думи Петрограда і робоча міліція Рад. У Росії в ході Лютневої революції 1917 р. Тимчасовий уряд скасував Департамент поліції і проголосило заміну поліції спочатку

«суспільної поліцією», а потім «народною міліцією з виборним начальством, підлеглим органам місцевого самоврядування». Прообразом цієї народної міліції стала народна міліція Петрограда, утворена рішенням Петроградського ради від 7 березня 1917 р. про об'єднання «студентської», «міський» і робочої міліції. Правовою основою державної народної міліції на утриманні органів місцевого самоврядування стали постанова Тимчасового уряду від 30 (17 за старим стилем) квітня 1917 р. «Про заснування міліції» і «Тимчасове положення про міліцію». Проте повною мірою ці рішення реалізовані не були. Постанова Тимчасового уряду від 17 квітня 1917 р. замінило після Лютневої революції «царську» поліцію міліцією, зайнятої саме охороною порядку, а не захистом влади (у тому числі, за допомогою злочинців). Сенс перейменування полягав не тільки в легітимності міліції в умовах розпуску поліції, але і в прагненні позбутися визначення де Кюстіна російської поліції як відомства, зайнятого приховуванням злочинців замість їх профілактики і розслідування, і в поверненні до ранньохристиянського визначення міліції як поліцейської служби військових (лицарів), що ведуть війну зі злочинністю, ніколи не сприяють злочинцям (не «кришують» злочинну діяльність), хоча і люблять і виправляють їх, і у визнанні факту, що поліцейське право повинне проводитися в життя не закритою кастою – поліцією – а всім народом.

Мітраїзм – релігія, пов'язана з поклонінням богу Мітри. Виник в останні століття до н. е. На рубежі I ст. до н.е. в давньоіранській релігії зороастризмі поступово на перший план виходить культ бога Мітри, який вважався одним з найближчих помічників Ахура Мазди – божества добра. Саме у формі мітраїзму зороастризм був поширений від Середньої Азії та Північної Індії до Атлантичного океану. Особливою популярністю ця релігія користувалася в прикордонних районах Римської імперії, де стояли римські легіони, солдати яких були прихильниками культу Мітри; вважалося, що він приносить їм перемогу. Збереглися залишки численних святилищ (мітреум) поблизу римських табірних стоянок, на яких можна зустріти напис – «Непереможному богові Сонця Мітри». На малюнках в храмах Митри, серед іншого є й зображення Сонячної корони. Згодом мітраїзм став основним суперником християнства на теренах Римської імперії.

Мітрідат VIII (р. н. невід. – 68) – цар Боспору 39–42 рр. Отримав владу у боротьбі зі ставлеником римської імперії Гая Калігули понтійським царем Полемоном II, проголосив себе царем Боспору як законний спадкоємець Мітрідата VI Євпатора. Затверджений на боспорському троні римським імператором

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Клавдієм. Намагався проводити незалежну від Стародавнього Риму політику, випустив золоті монети зі своїм титулом "архонт Боспору і Феодосії, цар усіх синдів і меотів". З дипломатичною місією послав брата Котиса до Риму, однак той звинуватив там Мітрідата VIII в підступних намірах проти римлян. У нагороду імператор Клавдій проголосив Котиса боспорським царем, і для захоплення влади були послані на Боспор Кімерійський римські війська. За Публієм Корнелієм Тацитом, протягом 43–49 рр. велася запекла боспорсько-римська війна, переважно на азійському боці Боспору, куди втік Мітрідат VIII. Зрадженого вождем місцевих сіраків, Мітрідата VIII в 49 р. відправили до Риму. Страчений у 68 р. за участь у змові проти імператора Сервія Сульпіція Гальби. Після Мітрідата VIII Боспорське царство тривалий час було під контролем Риму.

Міф – давньогрецькою сказання, переказ: 1. Легенда, сказання про вірування давніх народів щодо походження Землі, Всесвіту, явищ природи, про богів, міфологедарних героїв (Одіссей та ін.). 2. У переносному значенні – щось вигадане, неіснуюче, фантастичне; казка, вигадка, фантазія.

Монголоїдна раса – раса корінних мешканців східній та північній Азії, Крайньої півночі. Відрізняється чорними жорсткими прямими, рідше хвилястими волоссям; темними очима; смаглявим, часто жовтуватим кольором шкіри; слабким розвитком третинного волосяного покриву; сильним виступанієм скул; сплосченим обличчям; здебільшого низьким переніссям; наявністю епікантуса і сильно розвиненою складкою верхньої повіки Одним з яскравих представників монголоїдної раси є монголи, з якими європейці зіткнулися в XIII столітті. До класичних монголоїдів відносяться калмики, буряти, тувинці і якути. Також монголоїдами є сибірські татари (з домішкою західносибірської раси). У японців і китайців спостерігається домішка австралоїдної раси. У жителів Індокитаю і Південно-Східної Азії ця домішка ще більш очевидна.

Неомена – новий місяць. Молодша сестра Одиссея.

Неотенія – 1 день року, коли курили фіміам.

Панафінеї – грецькою Загальноафінське свято на честь богині Афіни, найголовніше свято Стародавніх Афін та одне з найурочистіших у Стародавній Греції. Призерам вручалися панафінейські амфори.

Панафінейські (призові) амфори

особлива форма аттичних амфор. Наповнені оливковою олією з садів Академії, вони вручалися переможцям гімнічних (спортивних) і гіппічних (кінних) змагань на Панафінейських іграх. Перші панафінейські призові амфори імовірно були вручені на великих Панафінеях в 566-565 рр. до н. е. – до того часу форма

проведення панафінейських ігор зазнавала значних змін. Попередницями панафінейських амфор вважаються амфори з кінськими головами. Панафінейські амфори вручалися переможцям змагань аж до II ст. до н. е. Об'єм призових посудин був суворо регламентований. Він становив приблизно на 3 літри – менше метрета (античної міри рідин, що становила 39,4 л.). У складні часи після воєн призові амфори виготовлялися також в половину або навіть третину від звичайного розміру. Висота панафінейської амфори становила 60-70 см. Кількість призових амфор варіювалося залежно від змагальної дисципліни. Так переможець гонок на візках отримував 140 амфор, а переможений фіналіст у змаганнях з метання в щит - на одну більше. Форма панафінейських амфор поєднувала в собі бочкоподібні амфори, призначені для транспортування (дуже опуклі, з коротким, вузьким горлечком, гострим дном), з формою поширених в VI ст. до н. е. амфор із ніжкою і віночком, схожими на ехін. На кожному святі Панафінеїв вручали близько 1500 амфор. Між гончарними майстернями проводилися змагання, переможці яких отримували замовлення на виготовлення панафінейських амфор. Крім великого прибутку таке замовлення приносило гончарній майстерні престиж. Досі збереглося близько 1000 амфор і їх фрагментів, що становить приблизно один відсоток від фактичної кількості виготовлених панафінейських амфор. Найдавнішою збереженою панафінейською амфорою вважається «Бургонська ваза» 560 р. до н. е. Головною особливістю панафінейських амфор є чорнофігурний

стиль їх розпису, що використовувався на них навіть через 500 років після того, як чорнофігурний вазопис змінив червонофігурний. На лицьовій стороні амфори тривалий час зображувався один-єдиний сюжет – Афіна Промакос, що рухається справа наліво. З 540-530 рр. до н. е. зображення Афін Промакос стали доповнювати з обох сторін дві доричні

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

колони, увінчані півнями. Можливо, півні символізували бойовий, змагальний дух Панафінейських ігор. На ліву колону обов'язково наносився вертикальний пам'ятний напис давньогрецькою – «приз із Афін». Починаючи з 510 р. до н. е. панафінейські амфори маркуються в майстернях щитом Афін. Тривалий час і форма панафінейських амфор, і сюжет на їх лицьовій стороні відтворювалися з особливою ретельністю, що не допускала ніяких змін. Лише до IV ст. до н. е. на панафінейських амфорах почали спостерігатися зміни. Півні на колонах змінилися щорік іншими символами ігор, а маркування майстерень втратило своє значення. Форма амфор стала більш жіночою. У період між 392-391 рр. до н. е. і 312-311 рр. до н. е. на амфорах вказуються імена архонтів, що відповідали за виготовлення амфор і їх вміст. У цих ваз можна достовірно встановити час їх виготовлення. Пізніше на панафінейських амфорах іноді вказувалися імена скарбників і суддів. З 363-362 рр. до н. е. Афіна на амфорі прямує в протилежному напрямку – зліва направо. На зворотному боці панафінейської амфори містилося зображення змагання, за яке вручався приз. Стиль цих зображень розвивався відмінно від образотворчих тенденцій, що спостерігалися в стилі лицьового боку ваз. З середини V ст. до н. е. крім зображень змагань зустрічаються сцени вшанування переможців, а з IV ст. до н. е. на зворотному боці амфор з'являються персоніфіковані зображення Ніки. Призові амфори знаходили на розкопках і поза ареалом розселення стародавніх греків, що говорить про те, що панафінейські амфори були предметом торгівлі. Амфори також часто підносили храмам як жертвоприношення, наприклад, при розкопках в Таренті було знайдено чотири панафінейські вази, які розміщувалися по чотирьох кутах саркофага. Збереглися відомості про те, що в 415 р. до н. е. було продано понад сто призових амфор, що перебували у власності Алквіада й інших руйнівників герм, за ціною пів-драхми за штуку. Розпис панафінейських амфор доручався багатьом відомим афінським вазописцям, в тому числі, наприклад, Ексекію, Евхаріду та Клеофраду.

Педотреб – кентавр Хірон.

Пельтасти – у Давній Греції різновид легкої піхоти, часто використовувалися як застрільники, метали дротики. Отримали своє найменування завдяки пелті – легкому щиту. У битвах, як правило, грали допоміжну роль, але відомі випадки, коли при чисельній перевазі розбивали фалангу, позбавлену прикриття з кінноти і легкої піхоти.

Пентатлон – п'ятиборство. Назва походить від грец пентатлон "конкурс п'яти подій". Оригінальне п'ятиборство стародавніх Олімпійських ігор складалося зі: стрибків у довжину, метання списа, метання диска, а потім - стадіон (коротка гоночна нога) і боротьба. П'ятиборці вважалися одними з найбільш кваліфікованих спортсменів, і їх підготовка часто була частиною військової служби. Кожна з п'яти подій п'ятиборства вважалася корисною у війні чи битві.

Птолемей Клавдій (бл. 90 – 168 або 165) – грецький астроном, математик і географ, автор "Посібника з географії", що відомий також як "Географія", останнього великого географічного твору античного часу. Ця праця складалася з текстової частини, яка дійшла до нас, та карт, їх оригінали не збереглися; відомі лише пізні копії та реконструкції. У текстовій частині зазначаються широта і довгота населених пунктів, витоків і гирл річок, мисів, гір та ін. геогр. об'єктів. Межі розселення племен позначаються ріками, морями, горами тощо. Незважаючи на численні помилки, праця Птолемея зберігала практичне значення аж до кінця XVI ст. Починаючи з 1475 р., її не раз друкували в Європі. При накладанні даних Птолемея на сучасну карту виникає чимало труднощів, унаслідок чого не завжди вдається локалізувати зазначені ним пункти. Це повною мірою стосується й Східної Європи, яку Птолемей називає Європейською Сарматією. Особлива цінність "Посібника з географії" для давньої історії України полягає у тому, що тут більше, ніж у будь-якому іншому античному джерелі, перелічено міст і поселень на північному узбережжі Чорного моря, на Дніпрі й на річках між Дунаєм і Доном. У материковій частині Криму Птолемей вказав 14 поселень, відомих лише за його згадками. Більшість подібних свідчень ґрунтуються на повідомленнях римлян, які служили в гарнізонах у Причорномор'ї. Деякі знайдені археологами стародавні поселення вдається ототожнити з пунктами, зазначеними Птолемеєм: городище на мисі Ай-Тодор у Криму – із Хараксом, де стояла римська залога; городище біля с. Орлівка Ренійського району Одеської області – із Новіодунумом; городище Рудь на Дністрі, поблизу с. Рудь Сорокського району, Молдова – із Метонієм.

Олор цар – батько Фукдида, видатного давньогрецького історика.

Сарисофор давньогрецькою – «списоносець», «той, хто несе сарису», піший воїн, що складав основу македонської фаланги. Назва походить від довгого списа – сариси. Їх підтримували пельтасти і пращники, але, на відміну від класичної фаланги, у

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
македонській фаланзі кавалерія відіграла вкрай важливу роль, й багато зі своїх перемог Александр Македонський здобув завдяки поєднанню фаланги з важкою кавалерією – гетайрами.

Сілен – сидячий актор.

Сокира – знаряддя для рубання і тесання, що являє собою насажену на дерев'яний держак залізну лопать з гострим лезом з одного боку та обухом – з іншого. Старовинне знаряддя страти, один з видів давньої зброї.

Стратифікація соціальна – диференціація суспільства на соціальні класи та верстви населення. Стратифікація – це розташування індивідів і груп згори вниз горизонтальними пластами (стратами) за ознакою нерівності в прибутках, власності, рівні освіти, обсягу влади, професійному престижі, стилі життя, віку, статі тощо. Дослідження соціальної структури суспільства – соціальна стратифікація – є однією з теоретичних галузей сучасної соціології. Стратифікація відображає соціальну неоднорідність, розшарування суспільства, неоднаковість соціального положення його індивідів і соціальних груп та їх соціальну нерівність. Термін відображає відмінності між формами соціального ранжування і нерівності, котрі характеризують різні суспільства або ті, що існують в рамках одного з них. Можна виокремити загальні критерії стратифікації: 1. Прибуток – це сума грошових надходжень особи або сім'ї за певний період часу. Прибутком називають суму грошей яку отримують у вигляді заробітної плати, гонорарів, відрахувань тощо. Прибутки витрачаються або на підтримання життя, або перетворюються в багатство. 2. Престиж – повага, якою в громадській думці користуються та чи інша професія, посада, вид занять. 3. Обсяг влади. Влада – це здатність накидати свою волю всупереч бажанням інших людей. Ті люди, які володіють тим чи іншим видом влади становлять еліту суспільства, яка має величезні можливості для визначення політики держави. 4. Рівень освіти. Люди різних професій і занять по-різному цінуються в суспільстві. 5. Родинні зв'язки. Прибуток, влада, престиж і освіта визначають сукупний соціально-економічний статус особи, тобто її становище в суспільстві, в системі соціальних зв'язків і відносин.

Тиранія – свавілля, форма державної влади, встановлена насильницьким шляхом і заснована на одноосібному правлінні, це форма політичного устрою ряду середньовічних міст-держав Північної і Середньої Італії, тобто Синьйорія. Тиранія – це одноосібна влада, яка спирається на підтримку армії. Точна етимологія слова «тиран» невідома. Титулом «серен» своїх правителів називали філістимляни – народ, який дав ім'я Палестині, але

походив з Криту або з Анатолії. Можливо, лідійською або якоюсь іншою анатолійською мовою тиранами іменували володарів у Лідії. Найдавіншим прикладом використання слова тиран є вірш давньогрецького поета Архілоха, в якому він називає тираном лідійського царя-узурпатора Гігеса. Можливо, саме на згадку про обставини приходу Гігеса до влади греки почали називати тиранами правителів, які здобули владу за допомогою зброї чи політичної спритності (власне, так здобув трон Гігес), а тиранією – владу, яка спиралася не на звичаї та спадкові традиції, а на силу чи особисту популярність правителя. Цікаво про формування тиранії пише Полібій: «Коли монарх віддає кожному належне – є справедливий, в очах підданих. Вони задоволені і підтримують його пановання. Так поволі зі звичайного автократа робиться король, тепер проводить ідея не непогамованої сили, лише розуму. Не лише королеві, але й його нащадкам дотримують піддані віри в переконанні, що наслідники і вихованці короля мають таке саме успосіблення. Колиж вони незадоволені з нащадків, вони вибирають нового короля і його урядників, уважаючи не на фізичну силу і непогамовану очайдушність, а на силу розуму і мудрість. Спершу ті, що досягли королівської гідноти, тримають її аж до старости. Вони укріплюють добре положені місця, оточують їх мурами, беруть землю в посідання, або для безпеки або щоби нагромадити запаси потрібні для підданих. При чім є вони нетикальні для ніяких наклепів або ворожнечі, бо ні в убранні, ні в їжі і питві, не відрізняються властиво від інших, будучи все в зносінах з народом... Але коли вони вже мали досить для своєї безпеки і більш ніж досить для свого утримання, - вже не мали вони стриму для своїх забаганок, а помагало їм в тім їх богатство. На їх думку було се право пануючих носити інші убрання, ніж народ, инакше як він і то в найрізномордніший спосіб уживати життя і його собі уряджувати, віддаючися насолодам любови, не терплячи спротиву, навіть коли в сім заховувалисяб не так як личить. Одне – в їх поступованні – викликало заздрість й згіршення, друге – ненависть, гнів і обурення. Так родиться з базилії – тиранія.» Тиранію часто визначають як суто грецький феномен. Проте схожі режими існували і в інших державах Середземномор'я. Усі ознаки тиранії, скажімо, мала влада узурпатора Малха у Карфагені – він владарював приблизно в 540—538 рр. до н.е. За своїм статусом давньогрецькі тирані були наближені до статусу сучасних диктаторів. Як і у диктатора – влада тирана була необмеженою.

Троянська війна – латиною *Bellum troianum*, війна ахейців на чолі з володарем Мікен Агамемноном проти троянців, датувалася в давньогрецьких джерелах початком XII ст. до н.е і тривала

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

впродовж десяти років. Найдавніше джерело, яке розповідає про Троянську війну, - епічні поеми «Іліада» та «Одіссея». Пізніше Вергілій у своїй «Енеїді» та інші античні письменники також описували ці події. За міфами, Троянська війна викликана тим, що син троянського царя Пріама Паріс викрав дружину спартанського царя Менелая Єлену. Ахейські війська на чолі з Агамемноном впродовж дев'яти років тримали Трою в облозі. Лише на 10-му році війни греки завдяки хитрості Одиссея здобули Трою. Після Агамемнона провідні місця у грецькому війську мали Менелай, Ахіллес, Патрокл, два Аякси, Тевкр, Нестор, Антілох, Одиссей, Діомед, Ідоменей, Філоктет, Паламед. Величезна армія, що налічувала 100 тисяч воїнів і 1 186 кораблів, зібралася в Авлідській гавані. Звідси Агамемнон вирушив на Трою. За пізнішим переказом, ахейці помилково висадились у Місії, а звідти буря знову занесла їх до Авліди. Принісши в жертву Артеміді Іфігенію, вони вдруге відпливли до Трої. Спочатку ахейці намагалися мирно домовитись про повернення Єлени, але троянці не погодились віддати красуню. У подіях під мурами Трої активну участь брали боги. Захопивши Трою, ахейці перебили всіх мешканців, пограбували і зруйнували місто. Із троянців урятувались тільки Гелен, Кассандра, Андромаха й Еней (з Анхісом і Юлом). За свідченням «батька історії» Геродота, після поразки в Троянській війні від ахейців/греків частина троянців/теукрів на чолі з царем Енеєм прибули до Італії. Про це також писав стародавній автор Стесіхор (VII ст. до н.е.). Історичність Троянської війни підтверджується матеріалами археологічних розкопок, які доводять факт існування міста Трої чи навіть кількох міст, що деякі з них було зруйновано, можливо, наприкінці 13 століття до н. е. і пізніше.

Форос – податок, грошовий податок у Стародавній Греції, яким обкладались поліси-члени Першого Афінського морського союзу або Делоського союзу в період 477-413 рр. до н. е. для покриття загальних військових витрат. Загальна сума форосу зростала в часі: первісно у 477 р. до н.е. вона становила 460 талантів, пізніше у 437 р. до н.е. – 600 талантів, згодом, 425 р. до н.е. – 1300 талантів. Форос вносився щорічно до свята Великих Діонісій. Фактично більшість коштів поступали безпосередньо в Стародавні Афіни, оскільки скарбниця Делоського союзу була перенесена з Делоса до Афін. Таким чином Афіни збільшили свою військову міць, в результаті чого стали домінуючою державою на чолі союзу, перебравши в своїй союзну владу. Стягнення форосу з союзників, обмеження вільної торгівлі на морі, каральні експедиції, клерухії – все це викликало у союзників обурення і бажання звільнитись від зобов'язань. З цих причин у 431 р. до н.е. почалась

наймасштабніша війна в історії Стародавньої Греції – Пелопоннеська війна.

Фрурарх – начальник фортеці, начальник гарнізону.

Фукдід – історик бл. 460 – бл. 400 рр. до н. е. Давньогрецький історик і полководець, учасник Пелопоннеської війни 431-404 рр. до н. е. Його "Історію" вчені вважають кращим науковим дослідженням в античній історіографії. Фукдід першим повною мірою оволодів прийомами історичної критики й оцінив важливість історичних документів. Твір Фукдіда тематично продовжує "Історії" Геродота. Фукдід описав роки найвищого розквіту Афін (нині столиця Греції) за Перікла, відкрив і пояснив справжні причини й передумови Пелопоннеської війни та простежив її перебіг до 411 р. до н.е.

2. ХЕРСОНЩИНА В ДОБУ ПІЗНЬОЇ АНТИЧНОСТІ ТА ПОЧАТКУ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

2.1. Початок Великого переселення народів. Готи

В історії під Великим переселенням народів розуміється умовна назва **сукупності переселень та масових вторгнень племен на територію Римської імперії в IV - VII ст.** Переселення змінили тодішню етнічну карту Європи, започаткувавши процес формування багатьох народів сучасності.

Основною причиною переселень був розпад родоплемінного ладу варварських племен, що супроводжувався збільшенням чисельності військових дружин та влади вождів, які потребували військової здобичі, нових земельних володінь.

Прологом Великого переселення народів були **Маркоманська війна (166-180 рр.) та переселення готів на межі II - III ст. до Чорного моря, де утворилася вест- та остготська держави.** Власне доба Великого переселення народів починається з 375 р., коли гунни розбили остготів Германаріха і витіснили вестготів у Мезію (між нижнім Дунаєм в Балканами), де невдовзі ті повстали проти Римської імперії й у 410 р. оволоділи Римом.

За **пізньоримської доби** на території Південної України формуються нові етнокультурні спільноти. Їх поява була викликана міграціями германських племен на південь, засвоєнням досягнень античної цивілізації іншими племенами, перебудовою традицій попередніх культур. Одними з найактивніших учасників цих процесів були **готи і слов'яни.**

Готи – племена східних германців, які в ході міграцій переселилися в Східну Європу близько рубежу II - III ст. і в першій половині III ст. досягли Північного Причорномор'я. Протягом 238-270 рр. готи на чолі коаліції варварських народів воюють з Римом (готські або скіфські війни).

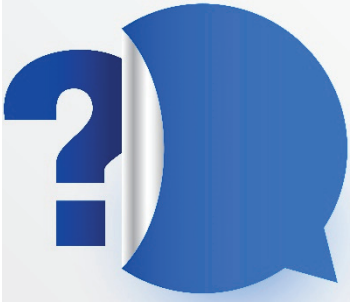
Готи поділялися на дві гілки: **на захід від Дністра** мешкали **везеготи**, на **схід – остроготи.** Король остроготів **Германаріх** проводив активну завойовницьку політику. Від 341 р. єпископ Вульфїла проповідував серед готів **аріанську версію християнства.** Стосунки готів з антами деякий час, скоріше за все, були лояльними, а тому анти у III-IV ст. просувались вниз по Дніпру. У 375 р. після навали гунів і смерті Германаріха у 375 або 376 р.

Херсонщина в добу пізньої античності та початку великого переселення народів
більша частина готів, потерпівши кілька поразок від **гунів**, переселилася на захід. **З готами пов'язують частково пам'ятки черняхівської культури.**

Отже, готи, запровадивши політичний контроль над місцевим населенням, насамперед **сарматами і «пізніми скіфами»**, залишили по собі відчутний слід на півдні України, в т. ч. на Херсонщині.

Історія готів непогано вивчена, а про їх перебування на Херсонщині згадується в письмових джерелах – найбільше інформації міститься у творі «**Гетика**» історика готів **Йордана**. Автор викладає історію готів, в т. ч. переселення до Чорного моря і подальші пересування на захід, наводить цінні й унікальні відомості з **історії Північного Причорномор'я та давніх слов'ян на Дніпрі**. Проте археологічно перебування на Півдні України, в т. ч. на Херсонщині, готів і слов'ян-антів не фіксується. Водночас свідченням їх присутності в нашому краї є черняхівська культура.

Питання для самоперевірки:

1. Охарактеризуйте результати Маркоманських війн, що змінили соціально-політичну карту Європи.

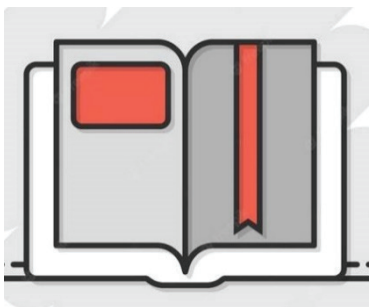

2. Простежте та позначте на політичній карті напрями активної зовнішньої політики короля остготів Германаріха.

3. Як описують готів історичні писемні джерела? Хто з науковців присвятив готам свої дослідження?

Термінологічний словник.

Аппіан (рік. народження невідомий – 70-ті рр. II ст.) – римський історик. Жив у Римі та Єгипті. В його написаній грецькою мовою "Історії Риму" важливе місце посідає частина, присвячена війнам Риму з Мітрідатом VI Євпатором. Аппіан докладно описав політику Мітрідата стосовно Північного-Причорномор'я, греків, Скіфії, смерть

Мітрідата у Пантікапеї. Царя зрадив його власний син Фарнак, що перекинувся на бік римлян і правив на Боспорському царстві 15 років після смерті батька.

Аріанство – одна з течій в ранньому християнстві, що виникла на поч. IV ст. Засновником був александрійський священник Арій (256– 336). За вченням, Син Божий (Христос) є творінням Бога-Отця, отже, Він нижчий від Бога. Він – Людина-Божество. Аріанство заперечувало єдину сутність божественної Трійці – одного з основоположних догматів християнства. Вселенські собори 325 і 381 рр. засудили аріанство як ересі. Від 336 р. до 381 рр. аріанство було офіційно визнаною релігією Римської імперії. Відроджене у XVI ст. Прихильники виступали проти семи таїнств, релігійних свят, поклоніння іконам, мощам, дотримання постів. Новаторський характер шкільництва, контрольованого світськими соборами, прогресивні статuti навчальних закладів, дух віротерпимості сприяли поширенню аріанства.

Арріан Флавій (бл. 95 – рік смерті невідомий) – грец. письменник, прокуратор римської провінції Каппадокія: історична територія, розташована в центрі азійської частини сучасної Туреччини. Його твір "Об'їзд Евксінського Понту" є звітом римському імператору Адріану про плавання по Чорному морю. На відміну від південного узбережжя, схарактеризованого Арріаном на підставі власних вражень, північне – описане за невідомим географічним твором, близьким за часом до II ст. н. е. На узбережжі Таврики і поміж гирлами Гіпаніса (Південний. Буг) й Істра (Дунай) Арріан називає кілька поселень і гаваней, відомих лише за його працею, а також вказує відстань між перелічуваними ним географічними пунктами, що є важливим для їхньої локалізації. Особливо докладно описаний острів Левка, святилище Ахілла на ньому й місцеві легенди про цього героя. У трактаті "Мистецтво тактики" Арріан згадує про клиноподібний порядок скіфського війська і про кольорові дракони – військові штандарти Скіфів.

Псевдо-Арріан – невідомий на ім'я письменник VI ст., котрий склав опис берегів Чорного моря. Для своєї праці він широко використав "Перипл Понта Евксинського", написаний Флавієм Арріаном у II ст., і звідти без посилань запозичив до свого перипла великі уривки. Тому його твір тривалий час вважався розширеною версією перипла Флавія Арріана, а в науковій літературі автора називають псевдо-Арріаном, або Анонімом. До відомостей із творів своїх попередників Псевдо-Арріан додав низку цікавих звісток свого часу. Наприклад, він засвідчив, що річки Істр і Борисфен із часом стали називатися Данубієм і Данапрієм (звідки походять їхні теперішні найменування Дунай і Дніпро), а міста Херсонес, Феодосія і Пантікапей – відповідно Херсон, Ардабда і Боспор. Псевдо-Арріан включив до свого перипла назви деяких ніде не згадуваних в античних джерелах населених пунктів Північного Причорномор'я і вказав більш точну локалізацію міст Кремніски та Тірітака. У цілому твір Псевдо-Арріана містить чимало цінних відомостей про історичну географію Причорномор'я; вказані ним величини відстаней між деякими пунктами дають можливість в одних випадках їх точно локалізувати, а в інших – встановити обриси берегів Чорного моря в античну добу.

Велике переселення народів – умовна назва сукупності переселень та масових вторгнень племен на територію Римської імперії у IV–VII ст. Переселення змінили тодішню етнічну карту Європи, започаткувавши процеси формування багатьох народів сучасності. Причиною переселень був розпад родоплемінного ладу варварських племен, що супроводжувався збільшенням чисельності військових дружин та влади вождів, які потребували військової здобичі, нових земельних володінь. Прологом великого переселення народів були: Маркоманська війна 166–180 рр., переселення готів на межі II–III ст. до Чорного моря, де утворилися вест- та остготська держави. Власне доба великого переселення народів почалася у 375 р., коли гуни розбили остготів Германаріха й витіснили вестготів у Мезію, де ті невдовзі повстали проти Римської імперії та у 410 р. оволоділи Римом. У 418 р. вестготи заснували Тулузьке королівство на землях Південної Галлії, яка включала територію сучасних Півночі Італії, Франції, Люксембурга, Бельгії, частини Нідерландів і Швейцарії, Іспанії. Вандали й алани, що оселилися на поч. V ст. в Іспанії, були змушені переправитись у Північну Африку у 439 р. В середині V ст. алемани захопили територію сучасних Півдня Німеччини, Швейцарії, Ельзасу, а бургунди утворили королівство з центром у Ліоні, що обіймало весь басейн річки Рона. Наприкінці V ст. сформувалася Франкська держава на території Галлії; англів, саксів і ютів утворили низку королівств у Британії. У

Херсонщина в добу пізньої античності та початку великого переселення народів

452 р. гуни під проводом Аттіли спустошили Північну Італію. У 455 р. вандали пограбували Рим. Після падіння у 476 р. Західної Римської імперії відбулися останні переміщення германських племен. Наприкінці V ст. остготи, переселившись із Паннонії, утворили державу в Італії. У 568 р. Північну Італію захопили лангобарди. Заключна фаза великого переселення народів належить до VI–VII ст. і пов'язана зі слов'янською колонізацією Подунав'я та Балканського півострова, де згодом виникають нові держави – Болгарія, Хорватія, Сербія, Великоморавське князівство.

Готи – племена східних германців епохи Великого переселення народів. Відомості про них сучасною наукою почерпнуті значною мірою з твору готського письменника Йордана середини VI ст. Напочатку нашої ери ядро готських племен переселилося із Скандинавії до Польського Помор'я, де змішалось з місцевою людністю; близько рубежу II–III ст. **Готи** переселяються в Східну Європу. Протягом 238–270 рр. на чолі коаліції варварських народів вони воюють з Римською імперією. Періодично загони готів служили в римських та візантійських військах. Готи поділялися на дві гілки: на західних: від Дністра мешкали тервінги (везеготи), на східних – грейтунги (остроготи). Король грейтунгів **Германаріх** проводив активну завойовницьку політику. Від 341 р. **єпископ Вульфїла** проповідував серед них аріанську версію християнства, він переклав Біблію готською мовою, для чого розробив абетку на грецькій основі замість старого рунічного письма. У 375 р., після вторгнення в Східну Європу **гунів**, більша частина готів переселяється на захід. Там вони створюють Вестготське королівство в Іспанії та Остготське в Італії. Частина готів лишилася в Криму, їхні нащадки зберегли свою мову до пізнього середньовіччя, з ними пов'язують археологічні пам'ятки вельбарської та черняхівської культур.

Ексампей – історична місцевість на порубіжжі земель алазонів і скіфів-орачів, між ріками Гіпаніс (Південний. Буг) і Борисфен (Дніпро), навпроти зближення річищ Тіраса (Дністер) і Гіпаніса. За Геродотом, тут до Гіпаніса впадало джерело з гіркою водою. Назва місцевості та джерела перекладалася зі скіфської як "Священні шляхи", а такими вважалися шляхи торівельні. або так чи інакше пов'язані з вшановуваними святинями. Саме тут, за легендами, нібито був встановлений, певно, у святилищі, символ об'єднання скіфських племен – величезний казан, зроблений з наконечників стріл, які були принесені за наказом царя Аріанта, – по одному наконечнику від кожного скіфа. Місцезнаходження Ексампея поки що не встановлено. Перспективними видаються пошуки цієї місцевості в нижній течії р. Синюха (приток Південного. Бугу).

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Деякі дослідники вважають Ексампей також місцем проведення щорічних скіфських свят, про які згадує Геродот, і на цій підставі розміщують його ближче до центру "скіфського квадрата", у верхів'ях річок Тясмин або Інгулець (обидві притоки Дніпра).

Йордан та його твір "Getica" – історик готів. За походженням гот (острогот). Народився в Нижній Мезії. Так само, як його дід, був нотарієм, можливо, при полководці аланів Гунтігісі Базі. Напевне, прийняв духовний сан. Головну свою працю – "Getica" (російською переклала О.Скржинська "О происхождении и деяниях гетов") завершив у 551 р. Це один з найзначніших творів раннього середньовіччя, що й донині залишається одним з основних джерел для істориків та археологів, які досліджують історію Східної Європи. В ньому викладено історію готів, починаючи з часів, коли готи залишили Скандинавію й висадилися поблизу гирла Вісли, а далі наблизилися до Чорного моря, звідки рушили на захід до Італії й Іспанії. В V 5 ст. готи утворили держави вестготів (везеготів) і остготів (остроготів). **Йордан** намалював грандіозне полотно Великого переселення народів у V–VI ст.: відтворив рух племен зі сходу й півночі, їх боротьбу з Візантією на її дунайських рубежах, у балканських і західних провінціях. "**Getica**" містить цінні й унікальні відомості з історії Північного Причорномор'я й давніх слов'ян на Віслі, Дніпрі, Дністрі й Дунаї.

Левке – з грецької білий – давньогрецька назва одного з островів у Чорному морі, що нині відомий як Зміїний, розташований неподалік гирла Дунаю. Згадується в творах Арктіна, Алкея, Піндара, Флавія Арріана та інших античних авторів. Тут знаходилося **святилище героя Троянської війни Ахілла**, покровителя мореплавців і купців, та **його дружини Іфігенії**. Вважалось найвизначнішим святилищем Ахілла та Іфігенії в Причорномор'ї. Жоден корабель, що пропливав біля острова, не обминав його. Постійно мешкали на острові лише служителі культу Ахілла та Іфігенії. Із VII ст. до н. е. тут існувало святилище з храмом і вівтарем. Від VI ст. до н. е. святилище перебувало під протекторатом Ольвії. Занепало в 1-й пол. I ст., але існувало до III–IV ст., з II–III ст. було під протекторатом м. Томи, що нині м. Констанца, Румунія. Острів досліджувався Н.Критським у 1-шій половині XIX ст., Г.Келером, його плани залишків датуються 1-шою половиною XIX ст., М.Мурзакевичем у 1841 р., Н.Пятишевою – 1964 р., С.Булатович – 1968 р., С.Охотніковим та А.Островерховим від 1988 р. Тут знайдено чимало присвят, теракот, монет, якорів. Ні самі будівлі, ні їхні рештки до нашого часу не збереглися.

Херсонщина в добу пізньої античності та початку великого переселення народів

Маркомани – прикордонні мешканці - західногерманське плем'я, споріднене зі свевами та бурами. Упродовж 2-ї половини I тис. до н. е. проживали на території сучасних Саксонії та Тюрингії. В історичних хроніках вперше з'явилися у Юлія Цезаря, котрий описуючи свою битву з германцями у 58 р. до н.е., вказує **маркоманів** серед племен, що перейшли Рейн у складі війська Аріовіста. На початку I ст. плем'я переселилося вгору по течії Майну. На рубежі нашої ери, внаслідок військової кампанії 9–7 рр. до н.е., очолюваної воєначальниками Децимом Клавдієм Друзом та його братом Тиберієм Клавдієм Нероном, маркомани переселилися на територію Богемії, витіснивши місцеве кельтське плем'я бойїв, які й дали назву цій землі. За одною з версій вважається, що Бавари, імовірні нащадки маркоманів, своєю назвою завдячують цьому завоюванню. На нових землях маркомани організували потужний племінний союз разом із квадами, лангобардами, семнонами, гермундурами, на чолі котрого став Маробод.

Маркоманські війни 166–180 рр. Території середнього та нижнього Дунаю напочатку I тис. становили постійну загрозу для Римської імперії. На римські кордони з лівого берега тут наступали маркомани, квади, гермундури, даки, язиги, костобоки. У 166 р., ці та інші племена, скориставшись з тяжкої ситуації всередині римської держави: сильна посуха, виснажлива для імперії парфянська війна 161–166 рр., епідемія натуральної віспи, завезеної солдатами, що поверталися з Парфії, перейшли кордони Римської імперії і, спустошуючи імперські провінції, просунулись до меж Італії та середньої Греції. У 169 р. армія маркоманів під проводом Балломара, разом із союзними їм племенами розгромили двадцятитисячну римську армію біля Карнунта, спалили Опітергій – сучасне Одерцо, взяли в облогу Аквілею. Марк Аврелій, тогочасний імператор, зумів зупинити варварський союз від подальшого просування вглиб римських територій лише під кінець цього року, після чого впродовж кількох років Рим намагався розбити, виснажити, нацькувати одне на одного і схилити до мирних угод племена варварів одне за одним, ослаблюючи їх спільну міць. **Маркомани** скорилися восени 173 р., умовами римлян для миру було щорічне надання варварськими племенами військ, заборона селитись ближче 38 стадіїв (7,5 км) від Дунаю, присутність постійного військового контингенту чисельністю 20 000 легіонерів на територіях квадів і маркоманів та інші повинності. Повного миру на середньому Дунаї було досягнуто лише 175 р., після укладення домовленості з язигами, однак умови миру для затиснутих сусідніми племенами германців були надто нестерпними, через що у 177 р. конфлікт розгорівся знову. У ході

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
цієї війни Марк Аврелій планував створення окремої провінції «Маркоманії», на території сучасних Моравії та Словаччини, проте його смерть у 180 р. не дала можливості цим планам здійснитися. Наступник імператора, Коммод, припинив війну і відновив кордон по Дунаю.

Мезія – країна, що існувала між нижньою течією Дунаю і Балканськими горами

Народ – 1. Усе населення певної країни. 2. Та чи інша етнічна група. 3. Певна соціальна спільність. В останньому значенні народ протиставляється особі, коли визначають, хто насправді є суб'єктом історії. При розв'язанні цього питання в деяких філософських течіях герої як творча сила протиставляються народові як пасивній, інертній масі (Т. Карлейль). Марксизм розглядає Н. як творця історії, при цьому зазначається необхідність історичної конкретизації цього поняття, пошуку тих соціальних груп, що в певний період історії відіграють роль рушійних сил поступального руху. Народ знеособлений, як це підкреслюється в концепції «бунту мас» Х. Ортеги-і-Гасета, - це **охлос**, маса, яка руйнує, а не творить. Його творча здатність визначається наявністю в ньому розвинених особистостей і мірою свободи. У суспільних науках поняття «народ» широко використовується для аналізу місця й ролі масово-творчих сил у деперсоніфікованих типах суспільства в умовах незавершеності індивідуалізації, відсутності розвиненої писемності, коли саме народ є носієм та охоронцем культурних традицій. Як революційна сила народ здатен протистояти реакційним суспільним силам, які гальмують прогрес. У сфері політичних відносин народ протистоїть певною мірою панівній верхівці, носієві владних повноважень. Творча роль народу стосовно історії визначається мірою демократизму суспільства, розвиненістю соціальних механізмів контролю над органами влади.

Тіра – давньогрецькою Τύρας, латиною Тура – давньогрец. місто, розташоване на правому березі Дністровського лиману, на місці сучасного Білгорода-Дністровського. Заснована в останні десятиліття VI ст. до н. е. вихідцями з Іонії. Назва Тіра походить від давньогрецької назви Дністра Тірас. Свідectва давніх авторів про те, що місто спочатку іменувалося Офіуссою, суперечливі. Також неоднозначні й думки дослідників: дехто вважає, що Офіусса і Тіра – два самостійних міста, інші, - що Офіусса — це первинна назва Тіри. На початку свого існування була невеликим полісом. Основу економіки становило сільське господарство, торгівля не була розвинена. У IV - III ст. до н. е. простежується розквіт Тіри, територія міста зростала і укріплювалася оборонними спорудами,

Херсонщина в добу пізньої античності та початку великого переселення народів

забудовувалася житловими та господарськими комплексами. У IV ст. до н. е. почали карбувати власну монету, розвивати широкі торгівельні зв'язки. На правому березі Дністровського лиману виникли сільськогосподарські поселення. Із середини III ст. до н. е. фіксуються ознаки економічної кризи. Із 180—170-х рр. до н. е. Тіра потрапила в орбіту політики Понтійського царства. Після смерті понтійського царя Мітрідата VI Євпатора (63 до н.е.) її історія не відома. У 1-й пол. I ст. життя в місті поступово відроджувалося. Захист Тіри здійснювали союзні Стародавньому Риму володарі Одриського царства – фракійська держава в східній частині Балканського півострова, а після його анексії Римом турботу за безпеку міста взяли на себе римляни. Але юридично Тіра не входила до складу провінції Мезія та перебувала за межами офіційних кордонів Римської імперії. За часів імператора Нерона (54—68) в Тірі введено нове літочислення, Рим надав їй певний юридичний статус та привілеї. За часів імператора Тіта Флавія Веспасіана (69—79) права громадян. общини звузилися, а за імператора Марка Ульпія Траяна (98—117) в Тірі розмістилася римська залога і місто стало опорним військовим пунктом у цьому регіоні. Зближення з імперією обумовило стабілізацію воєнно-політичної обстановки та підйом економіки в II - I-й пол. III ст. У місті тривало будівництво, зростав добробут населення. У перші століття н. е. органами законодавчої влади, як і раніше, були Рада та Народні збори. Але останні вже втратили своє демократичне значення. Виконавча влада належала колегії архонтів. Етнічний склад населення не був однорідним, але про значний ступінь його варваризації говорити не можна. У 214 р. Тіра витримала навалу карпів, яких в околицях міста розбили римські війська. У 3-й чв. III ст. з Тіри вивели римську залого, а наприкінці 250-х - у серед. 260-х рр. місто було підпорядковане різноетнічним утворенням варварів. Тіра перестала існувати як античний центр, натомість перетворилася на воєнно-політичний та економічний центр готського варварського ранньополітичного державного об'єднання в Нижньому Подністрів'ї. Остаточне припинення життя тут пов'язане із просуванням у 376 р. до кордонів Римської імперії гунів. Місто за часів розквіту займало приблизно 20—25 га. На його території розкопано оборонні споруди, житлові квартали, господарчі та виробничі комплекси, приміщення, пов'язані з перебуванням римської залого. У безпосередній близькості від житлових кварталів відкриті поховання, але поки що місце розташування некрополя не з'ясоване. Дослідження Тіри почав Е.Штерн. Пізніше тут працювали П.Нікореску, Г.Авакян, В.Шахназаров, а в повоєнний

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

період розкопки вели Л.Дмітров, А.Фурманська, І.Клейман, С.Крижицький, Н.Сон, О.Росохацький, Т.Самойлова.

Тірас- давньогрецькою Τύρῆς, Τύρας – стародавня назва р. Дністер. Згадується в творах Геродота, Страбона, Гая Плінія Старшого, Луція Флавія Арріана та ін. Як припускають, від гідроніма "Тірас" походять відомі в середньовіччі назви Дністра – Турла, Трула, а також етнонім "тиверці".

Тірітака – грец. Τυρῖταικη – давньогрецьке місто в європ. частині Боспорського царства. Розташовано біля селища Аршинцеве у межах сучасного міста Керч на північному березі Чурубаського озера, за 11 км на південь від Пантікапея. Площа — 4,5 га. Тірітаку згадують Клавдій Птолемей, Псевдо-Арріан, Стефан Візантійський. За Гаєм Плінієм Старшим, тут розташовувалося місто Дія. Вважається, що це – назва Тірітаки римського часу. Тірітака була заснована грецькими колоністами близько 2-ї третини VI ст. до н. е. Розкопками відкриті землянки – перші житла переселенців. В останній третині VI – 1-й чверті V ст. до н. е. відбувалася забудова міста сирцево-кам'яними будинками із внутрішніми дворами. Тірітака постала як ранньоміський центр, що мав регулярну прямокутну структуру. Наприкінці 1-ї чверті V ст. до н. е. Тірітака увійшла в Боспорське об'єднання на чолі з Пантікапеєм. Найвищий розквіт переживала за елліністичного часу та в I – III ст. Близько 375 р. була зруйнована гунами. Невдовзі відродилася і разом з усім Боспором була інтегрована до Візантійської імперії. Цей період її історії охоплює кінець IV – середину VIII ст. Після остаточної загибелі Тірітаки, на її території існувало велике поселення салтівсько-маяцької культури кінця VIII – 2-ї половини X ст. Тірітака є зразком невеликого боспорського промислового міста. Від елліністичної доби значний розвиток тут отримало виноробство, у перші сторіччя н. е. (у т. ч. й у візантійський час) – рибозасолювальне та шкіропереробне виробництва. Досліджені залишки кам'яних фортечних стін та башт, житлових будинків, вулиць, сакральних споруд (зокрема святилище Деметри), численні виноробні та рибозасолювальні цистерни. Здобуто значний речовий матеріал, у т. ч. нумізматичні та епіграфічні пам'ятки. На хорі відомо понад 10 сільських поселень та 8 курганних груп. На некрополі відкриті поховання, датовані від V ст. до н. е. до IV ст. Активне міське життя тривало на території Тірітаки й у V – середини VIII ст. Житлові квартали цього часу мали, як і в елліністичний час, регулярне планування. Розкопано ряд житлових садиб, господарських та промислових комплексів. Досліджено велику кількість ям та піфосів для зберігання зерна, вина і риби. У шарах V – початку VI ст. відкрито чималу кількість

Херсонщина в добу пізньої античності та початку великого переселення народів

культово-сакральних об'єктів: домашніх святилищ, жертовних ям, ботросів (ям, куди заривали пошкоджені ритуальні предмети, а також жертовні дари), а також велике язичницьке святилище та унікальну тринефну базиліку кінця V–початку VI ст. з колонадою (найбільш відомий і збережений ранньовізантійський храм Боспору). У шарах салтово-маяцької доби досліджено рештки житлових будинків та господарських комплексів VIII-X ст. Постійні розкопки Тірітакі проводяться з 1932 р. (Т.Кніпович, В.Гайдукевич, В.Блаватський, Л.Славін, Ю.Марті, М.Кобиліна та ін.). Нові дослідження Тірітакі, її некрополя та хори розпочато у 2002 р. (В.Зінько, О.Зінько). Із 2008 р. затверджено українсько-польській проект "Боспорське місто Тірітака", згідно з яким у розкопках бере участь археологічна місія Національного музею у Варшаві (А.Твардецький).

Троян – 1) у **міфології та фольклорі** – персонаж, який згадується в пам'ятках старослов'ян. літератури ("Хождение Богородицы по мукам" і "Слово и откровение святых апостолов", в обох творах – у переліках язичницьких богів) та в сербських казках (як міфічний цар); 2) у **"Слові о полку Ігоревім"** – ім'я, від якого, імовірно, утворено присвійний прикметник "Троянів" (вжито в словосполученнях "в тропу Трояню", "в- чи Трояни", "на землю Трояню", "на седьмом в- ц- Трояни"). Про те, хто такий Троян, існує кілька гіпотез: римський імператор Марк Ульпій Траян, міфологічний персонаж та ін.; 3) у **топонімії** – основа численних топонімів (Троян, Трояни, Троянка, Троянів, Троянівка, Троянівщина), поширених на теренах України, а також інших країн Центрально-Східної Європи. Походження "Трояна" в різних випадках може бути різним: від антропоніма (особового імені або прізвиська), від теоніма тощо.

Тойнбі Арнольд-Джозеф (Toynbee Arnold Joseph; 14.04.1889-22.10.1975). Британський історик, культуролог, філософ історії, фахівець з міжнародних відносин. Народився в м. Лондон (Велика Британія). Навчався в Оксфорді (Велика Британія), де потім викладав у 1912-1919 рр. У 1919-1924 рр. – викладач у Лондонському університеті. Надалі працював у Лондонській школі економіки. Під час Першої світової війни Тойнбі працював у політичному відділі розвідки МЗС Великої Британії. Був делегатом на Паризькій мирній конференції 1919-1920 рр. і Паризькій мирній конференції 1946 р. У 1929-1955 рр. очолював Королівський інститут міжнародних відносин, який відіграв суттєву роль у формуванні зовнішньої політики країни. Помер у м. Лондон. Під час I світової війни та в міжвоєнну добу Тойнбі як авторитетний експерт впливав переважно на близькосхідну британську політику:

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

грецько-турецькі відносини, розв'язання палестинського питання, ставлення до сіоністського руху та арабських національних рухів. Основним внеском Тойнбі в історіографію є найґрунтовніша розробка теорії циклічного розвитку цивілізацій, здійснена ним у 12-томній праці "Дослідження історії" ("A Study of History", 1934-1961). Тойнбі розглядав всесвітню історію як систему співіснування цивілізацій, що минають однакові фази від народження через розквіт до загибелі, у чому його можна вважати послідовником і античної традиції циклізму, й ідей О.Шпенглера. Проте на відміну від останнього, який наголошував на тому, що проходження циклу злету і занепаду неминуче, Тойнбі ставив цей процес у залежність від проблем і завдань, з якими стикається певна спільнота, та спроможності їх подолати ("виклик-і-відповідь"). Обсяг і характер "виклику" могли сприяти динамічному розвитку цивілізації, а могли його обмежувати й зупиняти. Виклики можуть мати фізичний (природно-кліматичний і географічний), воєнний, соціально-економічний та культурний характер. Успішність формування "відповіді" залежить від спроможності "творчої меншості" на адекватну реакцію та мобілізацію ресурсів суспільства. Чинник дії "меншості" відносить Тойнбі до представників елітаризму підходу в історичній науці.

Цивілізація, за Тойнбі, - замкнута спільнота, яка характеризується за допомогою двох основних критеріїв: 1) **релігія та форма її організації; 2) територіальна ознака, ступінь віддаленості від того місця, де ця спільнота спочатку виникла.** Цивілізація не тотожна певній державі або етнічній групі, а становить спільноту, базовану на єдиній системі цінностей, обумовлених релігією. Загалом Тойнбі виділяв протягом 20-ти років роботи над своєю теорією різну кількість цивілізацій в історії, залежно від стану поточних історичних досліджень та зміни власних критеріїв виділення окремої "цивілізації". Наприкінці роботи Тойнбі виділяв **21 цивілізацію: єгипетську, андську, старокитайс., мінойську, шумерську, майянську, сирійську, індську, хетську, еллінську, західну, далекосхідну (у Кореї та Японії), православну християнську основну (Візантія, Балкани, Кавказ), православну християнську (Росія, Україна, Білорусь), далекосхідну основну, іранську, арабську, індуїстську, мексиканську, юкатанську, вавилонську.** Також, крім перерахованих, Тойнбі виділяє **"ненароджені цивілізації" (далекозахідна християнська, далекосхідна християнська, скандинавська, сирійська "епохи гіксосів" – середини 2 тис. до н.е.),** а також особливий клас **"затриманих цивілізацій"**, які народилися, але були зупинені у своєму розвитку після народження

Херсонщина в добу пізньої античності та початку великого переселення народів (ескімоси, кочовики Великого степу, турки-османи, спартанці, полінезійці). У деяких випадках цивілізації, що змінюють одна одну, утворюють послідовності. Максимальне число цивілізацій у цих послідовностях, за Тойнбі, не перевищує трьох. Останніми елементами послідовностей є ті цивілізації, що існують нині. До таких послідовностей відносяться: мінойська - еллінська - західна цивілізації, мінойська - еллінська - православна цивілізації, мінойська - сирійська - ісламська цивілізації, шумерська - індська - індуїстська цивілізації. Тойнбі також висунув критерії оцінки цивілізацій: стійкість у часі та просторі, у ситуаціях "виклику" і взаємодії з ін. народами. Сенс поняття "цивілізація" він бачив у тому, що зіставні одиниці (монади) історії проходять подібні етапи розвитку. "Успішні" цивілізації проходять стадії виникнення, зростання, надлому і розкладу. Концепція Тойнбі, попри свій, очевидно, вже класичний статус, викликала й викликає неоднозначне ставлення в історіографії. Основними об'єктами критики стали сама відстоювана автором ідея універсальної пояснювальної схеми історичного процесу "метафізичні спекуляції" та її фактична основа. Величезний обсяг різномірних історичних фактів з дуже різних періодів та регіонів, опрацьований Тойнбі та зведений під одну схему, безперечно, надавав приводи для критики їх інтерпретації відповідними вузькими фахівцями. Іншим теоретичним зауваженням була критика того, що з усього багатоманіття історичних феноменів Тойнбі виділяв у якості єдиного критерію виокремлення цивілізацій лише релігійний, що робить його по суті релігійним філософом. Можна стверджувати, що праця Тойнбі не спричинила створення нової історичної школи або методології й залишилася класичним втіленням одного з традиційних філософсько-історичних дискурсів, який заперечує лінійний погляд на історичний процес. Позачасова популярність такого бачення всесвітньої історії засвідчується появою теорії "зіткнення цивілізацій" С.Хантінгтона у 1996 р., яка в суспільних науках була піддана аналогічній критиці.

Черняхівська культура – одне з найяскравіших археологічних явищ пізньоримського часу III – початок V ст. Пам'ятки Черняхівської культури залишені різноетнічним населенням, яке проживало на півдні Східної Європи: у лісостеповій та степовій частинах України, на території сучасних Белгородської та Курської областей РФ, у Молдові, значній частині Румунії: румунські пам'ятки називають культурою Синтана-де-Муреш. Епонімну пам'ятку, могильник у с. Черняхів, нині село Кагарлицького району Київської області, відкрив у 1900–1901 рр. В.Хвойка. Натепер відомо понад 3,5 тис. черняхівських пам'яток. В ареалі

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Черняхівської культури дослідники виділяють кілька локальних варіантів, серед яких найбільш яскраво вирізняються такі: Волинь та Середнє Подніпров'я; Північно-Західне Причорномор'я; Середня і Верхня Наддністрянщина: пам'ятки типу Черепин-Теремці, міжріччя Нижнього Дністра та Дунаю. Черняхівській культурі притаманні великі відкриті поселення, розташовані на зручних для ведення землеробського господарства ландшафтних ділянках; городища є винятками: відомо лише 3 пам'ятки. На поселеннях відомі як заглиблені, так і наземні споруди, що значно різняться за розмірами, конструкціями стін, типами опалювальних споруд. У причорноморській зоні домінують багатокамерні кам'яні споруди із внутрішніми дворами, населення дністро-дунайського міжріччя користувалося здебільшого наземними глинобитними житлами. Для пам'яток Верхнього та Середнього Подністров'я характерні невеликі заглиблені споруди, практично повсюдно в черняхівському ареалі трапляються наземні "довгі будинки", розділені на житлову та господарську частини. Певні типи споруд у різних комбінаціях здебільшого співіснують у межах однієї пам'ятки. Поруч із житловими спорудами існували ями-комори, наземні господарські будівлі, майстерні, гончарні та залізоплавильні горни та ін. Характерною рисою Черняхівської культури є великі біритуальні могильники, що містять поховання за різноманітними видами обрядів кремації та інгумації, вміщені в різні типи могильних споруд. Головним культурооб'єднавчим елементом Черняхівської культури є високоякісний керамічний посуд, виготовлений на гончарному крузі та обпалений у горнах за провінційно-римськими зразками. Поруч із гончарним посудом у побуті використовували також ліплений від руки. Частина гончарного посуду поступово зростала з часом і на пам'ятках періоду розквіту Черняхівської культури середина – 2-га половина IV ст. становила зазвичай понад 80 %, хоча у певних регіонах ліпна кераміка залишалася панівною і в цей час. Матеріали Черняхівської культури свідчать про високорозвинену металообробку, зокрема ювелірну справу, спеціалізоване косторізне ремесло, виготовлення жорен тощо. На поселенні Комарів у Кельменецькому районі Чернівецької області досліджений єдиний у всьому Європейському Барбарікумі (варварському світі Європи, що існував поза межами Римської імперії) склоробний осередок. Хоча Черняхівську культуру характеризують як "культуру римських впливів", або "провінційно-римську культуру", виробнича черняхівських ремісників – це доволі своєрідний комплекс, який дає можливість відокремити ці старожитності і від власне культури римських провінцій, і від пам'яток решти європейських варварів. Економічним підґрунтям

Херсонщина в добу пізньої античності та початку великого переселення народів

для існування в середовищі носіїв Черняхівської культури спеціалізованого ремесла було розвинуте комплексне сільське господарство, що базувалося на орному рільництві з використанням т. зв. важкого плуга, запозиченого від античного населення. Можливість отримувати стабільні високі врожаї з родючих ґрунтів робила непотрібними порівняно часті переселення – господарські мікроміграції, про що свідчать тривалі, зазвичай – 100–150 років, періоди існування поселень та функціонування могильників. Важливу роль в економіці носіїв Черняхівської культури відігравали також обмінні операції, як внутрішні, так і зовнішні. Чималу кількість ремісничих виробів та харчів, насамперед вино та олію в амфорній тарі, знахідки котрої є пересічними на пам'ятках Черняхівської культури, черняхівське населення отримувало, слід думати, також через **інститут федератських стипендій**, виплачуваних Римською імперією східноєвропейським варварам; частина стипендій надходила у грошовому вигляді. Археологічний контекст монетних знахідок в ареалі Черняхівської культури, а саме доволі численні скарби, проте, свідчить, що срібні римські монети використовували здебільшого як засіб накопичення, а не обігу. Строкатість старожитностей Черняхівської культури спонукала дослідників до висновку, що у складі її носіїв були представники різних етнічних груп. За специфікою ліпного керамічного посуду, певними рисами домобудування та поховального обряду, а також деяких виробів з металу і кістки розрізняють черняхівські пам'ятки вельбарської та пшеворської традицій (германські), київської традиції (предки слов'ян), пізньоскіфсько-сарматської, гетської традицій. Специфічні культурні риси, притаманні германцям, зустрічаються в ареалі Черняхівської культури практично повсюдно (із найбільшою концентрацією на Волині), інші етнокультурні традиції більш локальні: київська – на півночі східного черняхівського ареалу, пізньоскіфсько-сарматська – на півдні сходу, у приморській смузі між Дніпром та Дністром, гетська – між пониззям Дністра та Дунаєм. Формування Черняхівської культури пов'язують з інтенсивними контактами східноєвропейських варварів з Римською імперією в ході Готських (Скіфських) війн 230–270-х рр. Розквіт черняхівських старожитностей середини – 3-тя чверті IV ст. припадає на період існування т. зв. **держави Германаріха**, що інституалізувала політичне панування готів над рештою варварів регіону, забезпечила відносну внутрішню воєнно-політичну стабільність, а також стали економічно вигідні контакти з Римською імперією. Початок руйнації Черняхівської культури на рубіжі IV–V ст. припадає на час вторгнення гунів близько 375 р., які завдали

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

низку воєнних поразок готам, що спричинило втрату готами політичної зверхності в регіоні та відтік значної кількості носіїв Черняхівської культури в Подунав'я. Більш вагомим наслідком цих подій стали руйнація системи зв'язків із середземноморським цивілізаційним осередком (Римською імперією) та переселення в ареал Черняхівської культури населення, яке значно поступалося за рівнем розвитку носіям черняхівських старожитностей.

2.2. Черняхівська культура у нашому краї

Одним з найяскравіших (якщо не найяскравішим) культурно-історичним феноменом пізньоримського часу (III – початок V ст.) є черняхівська культура. Її пам'ятки залишені різноетнічним населенням півдня Східної Європи – у лісостеповій і степовій частинах **України, у Молдові, значній частині Румунії, у Курській і Белгородській областях Росії**. На початок 2012 р. відомо понад 3,5 тис. черняхівських пам'яток, причому в ареалі культури виділяється декілька локальних варіантів.

Формування черняхівської культури пов'язують з інтенсивними контактами **східноєвропейських варварів з Римською імперією в ході Готських (Скіфських) війн**. Розквіт черняхівських старожитностей (середина – третя чверть IV ст.) припадає на період існування т. зв. **держави Германаріха**. **Вона інституалізувала політичне панування**

готів над рештою варварів регіону, забезпечила відносно внутрішню воєнно-політичну стабільність, сталі та економічно вигідні контакти з Римською імперією.

Черняхівській культурі притаманні **великі відкриті поселення**, розташовані на зручних для землеробства ділянках і біля джерел питної води. У причорноморській зоні домінують **багатокамерні кам'яні споруди із внутрішніми дворами**. Поселення не мали вулиць і регулярного планування, окрім Олександрівського на р. Інгулець у Білозерському районі. Певні типи споруд у різних комбінаціях здебільшого співіснують у межах однієї пам'ятки. Поруч із **житловими спорудами** (кам'яні, глинобитні і напівземлянки, що зайвий раз свідчить про **синкретизм** черняхівців) існували **ями-комори, наземні господарські будівлі, майстерні, гончарні та залізоплавильні горни** та інше.

Черняхівські могильники зазвичай розташовані поблизу поселень. Характерною рисою є **великі біритуальні могильники**, тобто вони містять поховання за різноманітними видами обрядів **кремації та інгумації**. Поховання вміщені у різні типи могильних споруд. Трупопокладання характерні для Північного Причорномор'я. Тут виявлено багато поховань у катакомбах або в ямах із виступами – за плечиками. Виявлено залишки одягу, **прикраси** (бронзові та срібні пряжки, фібули, намисто, підвіски) і **предмети побуту** (кістяні гребені, глиняні пряслиця, посуд, залізні

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
ножі, шила, скляні келихи). Окрім рядових, виявлено поховання представників родової та племінної аристократії, що мають паралелі у Центральній Європі. Здебільшого вони виділяються за інвентарем, що включав для участі у «**потойбічному бенкеті**» посуд для вина, речі для ігор. Але **найважливішим критерієм є наявність ями великих розмірів із дерев'яною конструкцією, спорудження якої вимагало чималих зусиль усієї громади.**

Головним **культурооб'єднавчим елементом** черняхівської культури є **високоякісний сірий керамічний посуд, виготовлений на гончарному крузі та обпалений у горнах за провінційно-римським зразком.** Це високоякісна кухонна, столова кераміка і тара – **кухонні горщики, миски, столові вази, кухлі, глеки, великі піфоси для зберігання продуктів і води.** Використовувався імпортований (глеки, миски, амфори), ліпний і скляний посуд.

На черняхівських пам'ятках виявлено багато тогочасних **сільськогосподарських знарядь – залізні наральники, чересла (плужні ножі), серпи, мотики, лопати, коси.** Масовими є знахідки **кам'яних ротаційних жорен.**

Показовими деталями костюму черняхівців були бронзові, срібні і залізні фібули, різні поясні пряжки, бронзові та срібні накладки і наконечники поясів. Намиста склалися з підвісок, срібних і бронзових лунниць, т. зв. «**сокир Тора**», намистин зі скла, сердоліку, бурштину, коралів, мушлів. Черняхівці носили **сережки, браслети, шийні гривні, каблучки.** Рівень життя характеризують і такі побутові речі – різнотипні **замки і ключі, дерев'яні відра із залізними ручками, вушками та обручами, скриньки із металевими замками, кістяні гребені, бритви, туалетні пінцети, копоушки (попередник ватної палички для вух) із бронзи та срібла, залізні кресала тощо.**

Зброєю черняхівцям служили **довгі мечі, кинджали, бойові сокири, лук зі стрілами, дротики і списи, щити.** Характер зброї свідчить, що крім **народного ополчення** (дротики, списи, лук і стріли) у черняхівців були **воїни-професіонали** (мечі, бойові сокири, шпори вершників – останні були **ранговою** ознакою аристократії).

Населення досягло високого рівня соціально-економічного розвитку. Так, **основою економіки було розвинуте комплексне сільське господарство** (землеробство і тваринництво). Воно базувалось на **орному землеробстві** з використанням античного плугу і взагалі зазнало **впливу агрокультури римських провінцій.** Скажімо, на відміну від інших осілих «варварів» черняхівці були дуже вимогливими щодо природних умов,

Херсонщина в добу пізньої античності та початку великого переселення народів обираючи для своїх полів **рівнинні чорноземи**. Орне високопродуктивне землеробство, хоча й було екстенсивним, створило передумови для **появи професійних ремісників**. Черняхівці мали чимало худоби – бики, коні, вівці, свині. Займались **мисливством і рибальством**.

Черняхівська культура значною мірою була продуктом **ремесла і торгівлі**. У її носіїв як самостійні виробництва виокремилися **металообробка, гончарство, гребенярство і частково каменярство та чинбарство**.

Очевидно, існували початки виготовлення **товарів на ринок** щодо гончарства. Все це значно виділяє черняхівців серед інших варварів. Не виключено, що техніка гончарного виробництва (виготовлення посуду у готовому, досконалому вигляді) була привнесена на нашу територію **гончарами – вихідцями із римських придунайських провінцій**. Поступово місцеві майстри освоїли нову для них технологію гончарної справи разом із основними **формами провінційно-римської кераміки** і за короткий час повністю наситили ринок своєю продукцією. Високого рівня досягли чорна і кольорова металургія, металообробка. Вироблялись різноманітні **залізні вироби – серпи, наральники, сокири, інші знаряддя праці, зброя** – всього близько 80 найменувань. Черняхівці виготовляли численні **вироби особистого побуту – бронзові і срібні фібули, пряжки, намиста, підвіски**.

Зазвичай **черняхівську культуру характеризують як культуру римських впливів (провінційно-римську)**, але вироби ремісників-черняхівців уявляють специфічний комплекс, **відмінний як від римських провінцій, так і від інших варварів**.

Важливу роль в економіці відігравав внутрішній й зовнішній обмін. Чималу кількість **ремісничих виробів, харчів** (насамперед, вино та олія в амфорах, знахідки яких є масовими) і **грошей** як скарбу черняхівці отримували через **інститут федеральних стипендій від Римської імперії**. Римські денарії високої якості (розповсюджені «зіпсовані монети» варвари не приймали) потрапляли і як викуп за полонених, подарунки вождям тощо. **Монетний метал** був головним джерелом надходження срібла, тому його основна маса перетворювалася на скарби або йшла на **ювелірні вироби**.

Строкатість старожитностей черняхівської культури (специфіка ліпної кераміки, риси будівництва і поховання, вироби з кістки і металу) доводить, що у складі її носіїв були **представники різних етнічних груп – германці (готи), гети, сармати, давні**

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини слов'яни, причому всі вони, крім гетів, були присутні у Степах Півдня.

Аналіз **краніологічних** (краніологія вивчає будову черепа людини) **матеріалів** показав, що носіям черняхівської культури загалом були притаманні **європеїдні риси: висока, видовженої форми черепна кришка, нешироке обличчя, чітко окреслений ніс**. Однак серед них вирізняється кілька **морфологічних варіантів**, пов'язаних з певними територіями. Так, у черняхівців Нижнього Подніпров'я були найбільша ширина і найменша висота (**короткоголовість**) черепа порівняно з іншими, чи не найбільший діаметр вилиць, середня висота орбіт та ширина носу. Очевидно, що **сарматський компонент мав серед черняхівців нашого краю порівняно значну питому вагу**. Це є ще одним аргументом щодо поліетнічності черняхівської культури.

Цікавою є спроба **реконструкції зовнішнього вигляду готів**. Антропологи стверджують, що на різних етапах розвитку черняхівської культури **готи активно взаємодіяли з іншими германськими племенами**. Аналіз антропологічних даних показує, що готам були притаманні риси, характерні для представників **північної гілки європейської раси: масивний, великого розміру череп, довгий ніс, що різко випинався з площини черепа**. Аналіз краніологічної серії черняхівців з 20 некрополів України і Молдови не має такого поєднання ознак. Готську домішку можна побачити серед частини населення Південної України. Можливо, з ними пов'язана людність з високою головою, відносно широким носом і низькими орбітами. Отже, **антропологічні відомості свідчать, що готи не відіграли істотної ролі у формуванні антропологічних рис черняхівської спільності**. Це можна пояснити тим, що за своєю чисельністю вони значно поступалися місцевій людності.

В усьому ареалі черняхівської культури вражає однотипність **сірої кружальної кераміки і деяких речей** (бронзові фібули, пряжки, кістяні гребені та інше). При цьому простежується **різноманітність жител та поховального обряду**, що засвідчує присутність у складі черняхівської спільноти різних етносів. Присутність готів, які великою мірою визначали політичну і воєнну ситуацію, простежується в усьому черняхівському ареалі за поширенням типової ліпної кераміки та, певною мірою, **тринефних великих жител**. Менш чітко простежуються **етнокультурні елементи, залишені сарматським, «пізньоскіфським» і фракійським населенням**.

Отже, **феномен черняхівської культури з її рівнем цивілізованості, чисельності і заможності населення**

Херсонщина в добу пізньої античності та початку великого переселення народів пояснюється постійними контактами з Римом і владою готських королів. Вони змогли створити своєрідну імперію, до складу якої входили представники різних народів.

Соціальна структура черняхівського суспільства характеризується поширенням великих поселень із різноманітними житлами, господарськими спорудами і загонами для худоби. Поселення рідко утворюють групи, які пов'язують, зазвичай, із **племінною структурою**. Багаті поховання, грошові та речові скарби, розвинена економіка вказують на панування **сусідської територіальної общини**. Прискорений розвиток черняхівського суспільства, ще раз наголосимо, пояснюється його включенням у систему соціально-економічних відносин римських провінцій і політичною консолідацією. Це сприяло об'єднанню різноетнічних племен і призвело до **руйнації моноетнічної племінної організації**. Попри свою надетнічність, черняхівська спільнота завдяки прогресивним процесам культурної та економічної інтеграції мала ознаки ранньої держави.

Пам'яток черняхівської культури на території Херсонщини порівняно небагато, оскільки це була **південно-східна окраїна її ареалу**. Наразі в області зафіксовано біля 20 пам'яток черняхівців – поселення, стійбища, могильники – в основному на правому березі Подніпров'я.

Так, поселення черняхівців виявлені біля сіл Осокорівка, Михайлівка, Дудчани, Гаврилівка (Нововоронцовський район), Дар'ївки (Білозерського району), м. Берислав. На березі Дніпровського лиману зафіксовано шари поселення в районі Станіслава та Олександрівки, в т. ч. два поселення у верхніх шарах багатошарових античних пам'яток. На Лівобережжі поселення знайдені біля Заводівки і Каїр Горностаївського району. Так, у пониззі Дніпра на поселенні у с. Бургунка відкриті шість житлових напівземлянок, наземна будівля, 46 господарських ям. Серед знахідок – **ротаційні жорна, рештки залізних серпа і ножа, ткацьке глиняне грузило**, на деяких посудинах збереглися відбитки зерна і полови. Основою господарства мешканців були землеробство і тваринництво.

Унікальну пам'ятку – соляний промисел – виявлено біля с. Генічеська Горка на Арабатській Стрільці. Не менш унікальним є скотарське стійбище на Нижньодніпровських пісках (біля с. Садове).

З трьох могильників (біля Михайлівки, Гаврилівки і Берислава) найкраще досліджений Гаврилівський IV - V ст. З близько сотні поховань за практикою інгумації здійснено 55%, кремації – 45%.

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Знайдено **гончарний і ліпний посуд** (його співвідношення свідчить про зменшення античних впливів на пізньому етапі історії черняхівців), **скляні кубки, глиняні пряслиця, фібули, бронзові і залізні пряжки, підвіски з кістки і мушлі**. Зафіксовані факти перекопування могил з **магічною метою охорони живих від впливу померлих** і звичай кидати в могилу **черепашу**, яка у індоєвропейців була **сакральним символом сонця**. Краніологічні дослідження засвідчили наявність населення з вузьким і невисоким обличчям, середньою висотою очних орбіт, невеликим носом. Середній зріст чоловіків дорівнював 165-172 см, жінок – 155-161 см. Антропологи стверджують про **етнічну неоднорідність складу носіїв черняхівської культури**, в т. ч. присутність вихідців зі східних регіонів. Традиційно для тих часів черняхівці мали недовгу середню тривалість життя у 32-37 років, в т. ч. чоловіки трохи більше середньої (35-40 років), а жінки меншу (30-35 років).

Цікаву реконструкцію долі черняхівців в межах Ольвійської хори висунув відомий дослідник черняхівських старожитностей Борис Вікторович Магомедов. Так, **на Ольвійській хорі в межах Херсонщини виявлено поселення черняхівців як в раніше незаселених місцях (Скелька), так і в більшості випадків на місцях селищ і городищ ольвіополітів ранньоримського часу (Олександрівка, Станіслав, Золотий Мис)**.

Ці поселення черняхівців виникли внаслідок **готського нашестя на Ольвійську державу і заселення території хори з кінця III ст.** Більшість пам'яток черняхівців датуються другою половиною IV – початком V ст., тобто гунським часом. В цей період **поселення колишньої хори зникають, оскільки загарбникам потрібні були окультурені орні землі**. Їх населення, що залишилось після готського нашестя, влилось у варварські общини. Черняхівці створили систему укріплень – частково на місці **фортець-городищ римського часу** (Станіслав), частково збудовані в ключових пунктах комунікацій, в т. ч. на нижньому Інгульці (Олександрівка). **Концентрація укріплень в пониззі Дніпра свідчить, що тут існувало ранньодержавне об'єднання у гунський час**. Очевидно, це «королівство» Гизимунда (союзник гунів, **Хлед-Руйнівник скандинавського епосу**), що виникло після розпаду «держави» Германаріха. Фінал черняхівської культури в Нижньому Подніпров'ї наступив на початку V ст., коли останні групи готів покинули Північне Причорномор'я з гунами. Це вже був початок середньовіччя.

Отже, початок руйнації черняхівської культури (рубіж IV - V ст.) припадає на час вторгнення гунів 375 р., які завдали низку воєнних

Херсонщина в добу пізньої античності та початку великого переселення народів поразок готам. **Це спричинило втрату готами політичної зверхності в регіоні та відтік значної кількості носіїв черняхівської культури у Подунав'я.** Більш вагомим наслідком цих подій стали **руйнація системи зв'язків з Римською імперією** та переселення в ареал черняхівців населення, яке значно поступалося за рівнем розвитку носіям черняхівських старожитностей.

Підсумовуючи історію нашого краю часів античності наголосимо, що **визначальною їх рисою були контакти (взаємодія) різних суспільств.** Йдеться про взаємодію різних цивілізацій і різних господарсько-культурних типів – античності і варварства, кочовиків-скотарів і осілих землеробів-рільників та проміжного типу, синкритичного населення нижньодніпровських городищ і черняхівців. Внаслідок склалась своєрідна та унікальна культурно-історична система, яка відбита на всю історію Херсонщини. При цьому мова йде саме про **системний аналіз всіх цивілізаційних (чи культурно-господарських) суспільств,** оскільки розгляд окремо скіфського суспільства, ольвійської хори і сусідніх варварських культур («пізніх» скіфів і черняхівців) не дозволяє зрозуміти як кожного феномену окремо, так і специфіку нашого краю в цілому.

Приміром, в перші століття нашої ери в степах хазяйнували **кочовики-сармати.** Водночас на півдні Херсонщини функціонували три групи поселень: **укріплені городища Ольвійської хори, нижньодніпровські городища «пізніх скіфів» і неукріплені поселення черняхівців.** Відбувається еллінізація варварського світу і варваризація античних центрів, на Херсонщині виникають нові культурно-господарські типи та нові етнічні спільноти. **Ця тенденція була притаманна всій периферії античного світу з часів еллінізму.**

Безумовно, **скіфи і сармати грали провідну роль у військово-політичному та значну (кількісно навіть домінуючу) в економічному аспектах.** Але поселення Ольвійської хори домінували в культурному, господарському і до певної міри ідеологічному аспектах.

Загальновідомо, що **грецький поліс** породжує той базовий набір принципів вільного **демократичного суспільства,** який працює і в наші дні, склавши базову основу найуспішнішої сьогодні західної, чи точніше євро-атлантичної, цивілізації. Йдеться про такі основи демократичного і громадянського суспільства, як **особисті права, свободи та обов'язки громадянина (індивідуума), непорушність приватної власності, повагу до чесної праці.** Нарешті власне про демократію. Римляни додали до грецької моделі

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
демократії свою чітку **юридичну систему**, зокрема **обов'язок громадянина чесно трудитися, платити податки і захищати батьківщину зі зброєю в руках**.

Проте подібні феномени існували і в сусідніх з Херсонщиною регіонах. Дійсно специфічною особливістю нашого краю в часи античності була наявність **синкретичних культурно-господарських типів** – нижньодніпровських («пізньоскіфських») городищ і черняхівців. Наголосимо, що якщо **черняхівці мали доволі широкий ареал** (у лісостеповій та степовій частинах України, Молдові, значній частині Румунії, у російській частині Слобожанщини), то **«пізньоскіфське» пониззя Дніпра було саме нашим феноменом**. Причому **питома вага варварського елемента була визначальною**, а запозичення в **античних еллінів стосувалось економіки, побуту, частково духовної культури і не стосувалось підмурку античної цивілізації – письменства, а головне демократії**. Природно, що це було краще порівняно зі, скажімо, скіфами, запозичення яких обмежились престижними речами для еліти та споживанням вина. Висловимо сподівання, що сучасне і наступне покоління будуть більш послідовними у запозиченні здобутків сусідів, не втрачаючи при цьому своїх рис ідентичності у відповідності з рядками Т. Шевченка «чужого навчайтесь, свого не цурайтесь».

Питання для самоперевірки:

1. Які археологічні критерії допомагають встановити хронологію перебування готів на території Херсонщини?

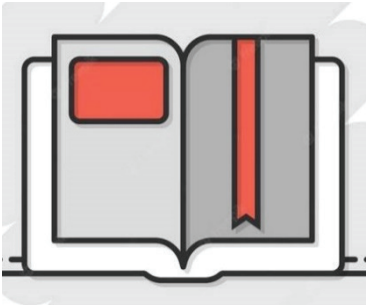

2. На які періоди вчені поділяють період Великого переселення народів?

3. Як описують готів на території Херсонщини історичні писемні джерела?

Термінологічний словник.

Автаркізація етнічна – від грецького слова самозабезпечення – процес облаштування життєдіяльності етнічної спільноти, який веде до повної незалежності, або ж мінімальної її залежності від довколишнього світу, практично її ізолюваності. Ідеї **автаркії** свого часу поширювалися серед української так званої політичної еміграції, яка мала місце після другої світової війни. Їх суть полягала у тому, щоб Україна, яка на той час перебувала у складі Радянського Союзу, розвивалася на своїй етнічній базі й самозабезпечувала свій розвиток незалежно від розвитку інших територій СРСР.

Аллохтонне населення – грецькою інший, прийшлий – населення, що у той чи той час прийшло на територію, на якій вже проживали представники інших народів, однак вони та їх нащадки стали структурним компонентом населення нової країни, території.

Античність – від латинських *antiquus* – древній – назва греко-римського періоду стародавньої історії; давньогрецької і римської цивілізації, що існували понад тисячоліття, приблизно з IX–VIII ст. до н. е. до IV–V ст. н. е. Антична цивілізація охоплювала не лише власне Елладу та стародавній Рим, але також грецькі колонії й римські провінції, зокрема й ті, що були на території сучасної України. Давні греки, а згодом римляни визначили магістральний шлях історичного прогресу. В Елладі вперше виникла демократична форма правління. Високий рівень особистої свободи громадян і відкритість суспільства для широких контактів з іншими народами забезпечили небувалий розквіт античної культури. У VI ст. до н. е. у Греції зародилася наука – специфічний тип людського мислення, що прагне до істини за допомогою доказів. Елліни заклали основи гуманітарних, природничих і точних наук, розробили теорію архітектури і містобудівництва, досягли надзвичайних висот в образотворчому і театральному мистецтвах. Культурні надбання античної цивілізації і досі справляють вплив на сучасність. Наприклад, філософська освіта є неможливою без знання творів Платона й Аристотеля, архітектор обов'язково вивчає зодчество Еллади й Риму, літературознавець знає поеми Гомера, п'єси Есхіла і Софокла, промови Демосфена й Цицерона, історик звертається до Геродота, Фукідида, Лівія Тита й Тацій.

Аристократія – грецькою кращий, – влада, сила, у буквальному розумінні – влада найкращих. 1) Форма державного ладу, за якої правління здійснюється представниками родової знаті. 2) Спадкова

Херсонщина в добу пізньої античності та початку великого переселення народів

знать, вищий стан, привілейована соціальна група, верства або прошарок традиційного суспільства з особливим статусом, котрий має виняткові права, переваги та можливості порівняно з іншими соціальними групами, верствами, прошарками. 3) Панівна верхівка сучасного суспільства (переважно в негативному сенсі). Термін **"аристократія"** для позначення певного типу державного ладу вперше застосували давньогрецькі філософи Платон і Арістотель. Арістотель, зокрема, розглядав аристократію як одну з трьох "правильних" форм будови держави поряд з монархією і політією. В античній політичній теорії правління аристократії вважалося найкращим, найкомпетентнішим і безкорисливим. Як соціальна спільнота аристократія з'являється в античному суспільстві. У станових суспільствах доби середньовіччя та ранньомодерних часів – Новий час – аристократія відігравала провідну роль. Протягом XVII – початку XX ст. у ході соціальної реструктуризації західного суспільства – переходу від середньовічних станових монархій до модерних націй і національних держав традиційна аристократія розчинилася в індустріальному суспільстві. Тоді ж відбулася руйнація традицій соціальної спадкоємності та духовного наступництва, які побутували в добу середньовіччя й слугували своєрідним механізмом відтворення старої аристократії. Натомість постали нові соціальні ієрархії, зокрема еліта, що певною мірою наслідувала зовнішні атрибути традиційної аристократії: стиль, манера поведінки, деякі ціннісні орієнтири та ін. Проблеми аристократії та її ролі у суспільному житті порушувалися у працях Ф. Ніцше, М. Бердяєва, Х. Ортеги-і-Гассета та багатьох інших учених і мислителів. Щодо політичних еліт сучасного суспільства термін "аристократія" застосовується здебільшого у негативному сенсі, за винятком концепцій класичного консерватизму та неоконсерватизму. Похідне поняття від терміна "аристократія" – "аристократизм" вживається для позначення: 1) сукупності рис, притаманних знаті у широкому сенсі, зокрема властивих аристократам манер поведінки, витонченості, вишуканості смаку, звичок, естетизму та ін.; 2) особливого типу духовності та стилю життя. Поняття аристократія широко побутувало в українському історизмі XIX – 1-ї третини XX ст. Спершу переважно у негативному сенсі в межах дихотомічного протиставлення "народ" – "аристократія" у студіях істориків народницького напрямку. Зокрема, М. Костомаров застосовує термін "аристократизм" для позначення негативного, руйнівного чинника історичного процесу, який призвів до розпаду Речі Посполитої. З поширенням державницького напрямку в національній історіографії 1920–1930-х рр., зокрема в студіях В. Липинського, термін "аристократія"

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

використовується переважно в позитивному розумінні, наближеному до його первинного значення. У радянській історіографії поняття аристократія застосовувалося у ретроспективному контексті. В сучасних науково-історичних студіях і публіцистиці термін "аристократія" часто вживається як синонім терміна "еліта".

Біригуальний могильник – кургани і ґрунтові могильники з біригуальним поховальним обрядом інгумації і кремації.

Гончарний круг – круг, що крутиться на горизонтальній площині, чим полегшує гончару формування глини для посуду. Ранні зразки гончарного круга не збереглися, тому неможливо виявити різновиди давнього гончарного круга: в етнографії зафіксовані поштовховий, з ножним двигуном, з приводом від двигуна. Ознаки використання гончарного круга помітні на самій кераміці. Особливий вид обертального столика, відомого як "вертушка" або "повільний круг", спочатку використовувався для покращання ліпного посуду, особливо вінець. В Месопотамії швидкий круг вже відомий у 3400 р. до н. е. До Європи він потрапив разом з мінойцями у 2400 р. до н. е., до **Північного Причорномор'я** разом з греками у VI ст. до н. е., а Британії – з белгами у I ст. Примітивні круги з непорушною віссю, що закріплювалася у ґрунті, відомі на поселеннях салтівської культури на території Лісостепової України. Звичайний гончарний круг, як вважають, з'явився на поселеннях **черняхівської культури** у III ст.

Грецький поліс У Стародавній Греції слово "поліс" мало різні значення: місто, кремль, цитадель, країна, острів, община, населення, громадяни, держава – у більшості – демократична. За західними дослідниками, поліс – найчастіше місто-держава. У вітчизняній історіографії поліс – громадянська община, економічною базою якої є землеробство, що існує, звичайно, в системі місто – поселення сільської округи. Такими полісами були античні держави з республіканським, демократичним, іноді олігархічним, рабовласницьким ладом, засновані греками в Північному Причорномор'ї, окрім Боспорського царства.

Гуни – давні тюркомовні кочові племена, які в III ст. до н. е. утворили велике об'єднання на території Північного Китаю. Наприкінці II ст. гуни з'явилися у Волзько-Уральському межиріччі, завоювали місцеві племена угрів, надовго включивши їх до складу свого об'єднання (нащадками угрів є сучасні угорці, які називають свою країну "Хунгарія"). У 70-ті рр. IV ст. гуни підкорили аланів, перейшли Дон і вдерлися у Північне Причорномор'я, зруйнували грецькі міста на Боспорі Кіммерійському, в т. ч. Пантікапей. У

Херсонщина в добу пізньої античності та початку великого переселення народів

375 р. гунни розгромили **державу Германаріха**, підкоривши більшість остготів і примусивши вестготів перейти через Дунай у Фракію – історична область у східній частині Балканського півострова. Гунни входять у контакт з Римською імперією, виступаючи союзниками західних римських імператорів у їхній боротьбі з германськими племенами. У 408 р. гунни з'являються у **Фракії**, 415 р. – в **Іллірії** – історична область у північно-західній частині Балканського півострова, до 420 р. займають **Паннонію** – історична область, що охоплювала західну частину сучасної Угорщини, північної частини Хорватії, східної частини Австрії. Найвищої потужності гунни досягли за часів правління **Аттіли**, який після вбивства співправителя **Бледи** у 445 р. став одноосібним правителем гунської держави. У 447 р. Аттіла здійснив вдалий похід на Східну Римську імперію, яка відкупилася багатою даниною, а у 451 р. вдерся у **Галлію** – історична область в Європі, що займала територію сучасних Франції, Люксембургу, Бельгії, частину Нідерландів, де зазнав поразки 15 черв. 451 р. у **битві на Каталаунських полях** на півночі східної Франції від полководців Західної Римської імперії. Це припинило подальше просування гуннів на територію Європи. Під владою Аттіли опинилися різні народи й племена, які мешкали від Волги до Рейну; це стосується й **степової України** з прилягаючим **лісостепом**, населення яких перебувало у данницькій залежності від гуннів. Після смерті Аттіли у 453 р. держава гуннів розпалася і як політична сила зникла з історичної арени, але ще довго слово "гунни" вживалося у письмових джерелах як загальна назва усіх кочовиків. У часи панування гуннів матеріальна культура українського степу і лісостепу визначалася місцевою сармато-аланською культурою, ускладненою елементами культури кочовиків Середньої Азії. Деякі дослідники припускають, що певна частина гуннів, зокрема, у Північному Дагестані, прислужилася створенню пізніших військово-політичних об'єднань, як, наприклад, Велика Болгарія, Хозарський каганат.

Давня історія, як галузь пізнання і як історичний період; давня історія України Як галузь пізнання давня історія є розділом історичної науки, що вивчає найдавніший період в житті людства. Поняття "давня історія" разом з концепцією поділу історії на давню, середньовічну та нову ввів до наукового вжитку німецький вчений К.Келлер (Целларіус) наприкінці XVII ст. Цьому сприяло утвердження в науці за доби Відродження християнського уявлення про лінійну спрямованість часу – від моменту створення Світу в минулому до моменту Страшного суду в майбутньому, яке, на противагу іншим тенденціям цього процесу (становлення науки), суперечило раціональним традиціям, що йшли від античних

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

авторів, зокрема ідеї циклічності історичних змін. За межу між давньою історією та історією середньовічної спочатку правила дата надання дозволу імператором Константином Флавієм мешканцям Римської імперії сповідувати християнство у 313 р., пізніше – дата падіння Західної Римської імперії у 476 р. Поняття "давня історія" в порівнянні з поняттями "середньовічна історія" і "нова історія" в сучасній історичній науці є найменш строгим, оскільки охоплює змістовно неоднорідні періоди, штучно об'єднуючи їх в один надтривалий за історичними мірками відтинок часу. Вже невдовзі після того, як Келлер виокремив в історії людства давній період, що тривав близько 5900 років, якщо відлік історії вести від визначеного християнською церквою часу створення Світу – 5508 р. до народження Ісуса Христа, тобто до н.е., відкриття палеолітичних пам'яток у Франції в 1830-х рр. змусили згодом значно "поглибити" давню історію, оскільки геологічні умови залягання цих пам'яток вказували на те, що їхній вік складає щонайменше кілька десятків тисяч років. А після впровадження у ХХ ст. методів абсолютного датування, зокрема радіокарбонного, вік найдавніших пам'яток у Європі, а отже, й початок давньої історії, почали оцінювати сотнями тисяч років. Відкриття палеолітичних пам'яток в Африці "подовжило" історію людства ще на 1,5–2 млн років – приблизно до позначки 3–2,5 млн років. Таке "подовження" поняття "давня історія" привело до того, що воно стало "найтривалішим" з-поміж інших понять історії, а тому "охопило" якісно неоднорідні етапи становлення й буття людства. Поняття "давня історія" включає, **по-перше**, передісторію людства – добу антропогенезу, коли людина й суспільство ще тільки формувалися. Власне тільки після того, як скінчилася доба антропогенезу і на Землі запанувала людина розумна *Homo sapiens*, розпочалася давня історія в більш-менш точному значенні цього слова, тобто вона бере свій початок від подій, які відбулися бл. 40 тис. років тому. **По-друге**, навіть у більш точному значенні давня історія охоплює два істотно відмінні періоди – привласнювальної економіки, яка ґрунтувалася на споживанні готових продуктів природи (мисливство, збиральництво, рибальство), та відтворювальної економіки, пов'язаної з впровадженням землеробства й скотарства. Перехід до відтворювальної економіки, т. зв. неолітична революція, був пов'язаний не лише з прогресом в освоєнні та перетворенні людиною природних ресурсів, а й з докорінною зміною способів життя та мислення; фактично він відкрив нові, принципово, за своєю суттю, безмежні перспективи для розвитку людства. Якісно неоднорідною постає давня історія і з точки зору принципів організації суспільства. Початковим

Херсонщина в добу пізньої античності та початку великого переселення народів

принципом суспільної організації була крива спорідненість, дійсна чи умовна, яка складала сутність родового ладу або первісної історії. Підрозділ давня історія – первісна історія – почав формуватися в XIX ст. в лоні досліджень, які вела, з одного боку, етнографія, вивчаючи реальні, нині існуючі, первісні суспільства і закони їхнього функціонування, а з іншого – археологія, виявляючи та аналізуючи матеріальні сліди прадавньої історії. Перетнувшись, ці дві галузі досліджень дали фактичні докази того, що вцілілі первісні суспільства є реліктами сивої давнини. З виникненням державного ладу панівним стає територіальний принцип об'єднання громад, а егалітарне суспільство – суспільство відносно рівноправних людей, змінюється елітарним – диференційоване у соціальному та майновому відношеннях суспільство. Таким чином, давня історія обіймає і найдавніші цивілізації (Стародавній Єгипет, Месопотамія на території Західної Азії, Хараппська цивілізація на територіях сучасних Індії та Пакистану та ін.), і більш пізні – цивілізації наступного покоління (Стародавня Греція, Стародавній Рим та ін.) Протяжність та неоднорідність історичного періоду, який вивчає давня історія, зумовлюють різноплановість способів його пізнання. Його найдовший відтинок є **дописемним**, а отже, єдиними свідками тогочасних подій для нас є матеріальні залишки життєдіяльності давніх людей, оскільки їх вивчає археологія, й тому вони називаються археологічними джерелами. Коло цих джерел дуже велике й охоплює все, що було створене людиною задля того, аби слугувати їй за життя й почасти по смерті. Дослідження давніх поселень і могильників, речового світу дають змогу відтворити спосіб життя давніх колективів, зрушення в технологічному й культурному розвитку людства, а за схожістю матеріальної культури виділити археологічні культури – давні спільноти, тобто конкретизувати минувшину в просторі й часі. На жаль, древні речі нічого не говорять нам про імена їх творців. Тому дописемна історія є анонімною, а назви археологічних культур(і спільнот, що стоять за ними – словотворами науковців, а не носіїв цих культур. Дописемний період називають інколи доісторією або праісторією, й деякі вчені навіть заперечують можливість її розуміння нами. **Писемна історія** розпочинається з виникненням цивілізацій на рубежі IV–III тис. до н. е. Від людей, які жили в ті часи, ми маємо справжні словесні повідомлення, що передають нам інформацію про тогочасні події, їхній світогляд і сенси життя. Історія поступово втрачає анонімність та оживає в назвах держав і міст, царів, героїв та богів, конкретиці повсякдення. А в Стародавній Греції вже народжуються різні науки, зокрема й історія. Проте для наукового вивчення і цього періоду археологічні джерела не втрачають своєї

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
цінності – адже писемність поширювалася повільно, і, як усім нам добре відомо, не всі прояви життя знаходять відображення в писемних документах.

Давня історія України. На теренах України найдавніші люди (власне пралюди) з'явилися ще за доби антропогенезу – біля 1 млн років тому. Найдавнішою їхньою пам'яткою є стоянка доби раннього палеоліту Королеве в Закарпатті. Попри природні катаклізми (льодовиковий період) життя тут відтоді не припинялося. Однак не всі істоти з роду Номо, що стали на шлях олюднення, витримали іспит на здатність прогресивно розвиватися. Це стосується й тих, т. зв. архантропів, що свого часу прийшли до Європи. В суворих умовах льодовикового періоду їхній розвиток пішов у бік нарощування фізичної статури й втрати інтелектуального потенціалу (представниками саме такої гілки розвитку були т. зв. неандертальці доби муст'є – середнього палеоліту). Прогресивна гілка пралюдей, яка збереглася в Африці, трансформувалася у справжніх людей, розпочала другу колонізацію Землі. Люди розумні (*Homo sapiens*) заповнили спочатку Близький Схід, а потім з'явилися і в Європі та інших куточках світу. Чи то під їхнім натиском, чи через втрату власних потенцій до виживання неандертальці зникли (ця подія вважається завершальною в процесі антропогенезу). Давня історія України охоплює період, що розпочався з часу зникнення неандертальців і тривав до появи історичних слов'ян у середині 1 тис. н. е. За періодизацією історичною період давньої історії України загалом збігається з добою первісності (первіснообщинним ладом), і лише наприкінці цього періоду на нашій території з'являються цивілізаційні осередки. За археологічною періодизацією це – палеоліт пізній, мезоліт, неоліт, мідний вік, бронзовий вік та ранній залізний вік. Оскільки науково-інструментальний пріоритет у відтворенні давньої історії належить археології, то зачинателем у справі дослідження давньої історії України став саме археолог – В.Хвойка. Він дав перший нарис давньої історії Середньої Наддніпрянщини від палеоліту до доби Київської Русі ("Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена", 1913). Наукова школа археології в СРСР, складовою якої була й ел археологія, в реконструкції історичного процесу спиралася на матеріалістичну концепцію історичного поступу. Вихідні пункти цієї концепції цілком узгоджувалися зі специфікою археології, яка саме за матеріальними рештками доволі чітко фіксує техніко-технологічні зрушення в історії: вдосконалення знарядь праці, розширення сфер діяльності, залучення нових матеріалів, урізноманітнення речового світу, зміни в побуті й способі життя.

Херсонщина в добу пізньої античності та початку великого переселення народів

Цілковито логічно вбачати за такими змінами еволюцію соціальної та духовної сфер. Однак цей зв'язок не є однозначним, і матеріалістична концепція дуже мало може зарадити реконструкції соціальної і тим паче духовної сфер, тому розвиток реконструктивного напрямку відтворення давньої історії в радянській історіографії пройшов шлях помилок і вульгаризації (1920–30), що було спричинено як ідеологізацією тогочасної історичної науки, так і поспішністю деяких висновків, що проголошувалися послідовниками цього напрямку, однак згодом історикам вдалося визначитися в методології реконструкції, і вони досягли значних успіхів. В українській науці провідну роль у дослідженнях з реконструкції минулого відігравали П.Єфименко – автор фундаментальної праці "Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени" (3-тє вид., 1953) та С.Бібіков – ініціатор першої узагальнюючої праці з давньої історії України ("Нариси стародавньої історії Української РСР", 1957), підготовленої вченими Інституту археології: І.Шовкоплясом, Вал.Даниленком, О.Лагодовською, Д.Телегіним, О.Тереножкіним, Є.Максимовим, М.Брайчевським та ін. Установка на реконструкцію соціальної та духовної сфер минувшини в дослідженнях із давньої історії проявилася в тому, що кожне монографічне видання, присвячене тому чи іншому періодові, регіону чи археологічній культурі, супроводжувалося зазвичай розділом, в якому розглядалися тогочасні побут, господарство, соціальна організація та ідеологія. Накопичення таких знань вилилося в створення фундаментальних колективних праць з давньої історії та культури України. Ідея поступальності розвитку людства не втратила свого сенсу й сьогодні, однак нині вона ґрунтується не на засадах неперервності та лінійності еволюційних змін, а на ідеях полілінійності та перервності окремих гілок історичного поступу. Так, полілінійність історичного процесу була зумовлена, зокрема, різними природними умовами існування людських спільнот, а перервність – кризовими, здебільшого екологічного походження, ситуаціями, які призводили до тимчасової стагнації суспільств і деградації культур. Автохтонізм певних етнічних спільнот не заперечує можливості "міграційного походження" інших спільнот. Міграції могли бути як рушійною силою подальшого поступу спільнот, так і навпаки – деструктивним чинником. Давня історія України постає сьогодні не як абстрактна схема, що може бути проілюстрована низкою археологічних джерел, а як потік історичного життя в усій багатогранності його конкретних проявів у просторі й часі. Вся давня історія. – це поєднання міграційних і автохтонних процесів. Основні етапи давньої історії України позначені такими подіями. **Початкова доба**

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини давньої історії – час суцільного панування привласнювальної економіки, а отже, й повної залежності організації життя людей від природних ресурсів. За пізнього палеоліту, ще в льодовиковий період (35–10 тис. рр. до н.е.), головним засобом існування людей було полювання на великих стадних тварин (мамонтів, бізонів тощо). Регіональні умови мешкання та відмінності в об'єктах полювання зумовлювали практикування та удосконалювання певних стратегій видобутку харчів, а також способів життя. В цілому давні мисливці добре призвичаїлися до місцевих умов прильодовикової смуги, про що свідчать археологічні пам'ятки (оселі з кісток мамонта, ритуальні речі – розмальовані кістки, статуетки тощо). Проте в цей налагоджений механізм буття втрутилася природа. По закінченні льодовикового періоду зникають великі стадні тварини. Настає криза мисливського господарства. Пошуки виходу з кризи велися по-різному, зокрема й шляхом удосконалення мисливських знарядь, придатних для полювання на поодиноких великих, а також малих і прудких тварин, і на птахів. Тому широкого розповсюдження набуває лук. Настає доба мезоліту (10–8 тис. років до н.е.), яку образно називають **часом мисливців-лучників**. Водночас люди звертають більшу увагу й на інші ресурси, які почали збагачуватися завдяки потеплінню, – на рослинний світ (збиральництво) та водний (рибальство). Задіяння різних ресурсів, різних екологічних ніш зумовлює рухливість колективів як з точки зору їхнього способу життя, так і з точки зору їхнього кількісного складу. Всі ці вимушені зміни стимулювали винахідливість, збагачували досвід спілкування з навколишнім середовищем, що й мало наслідком виникнення відтворювального господарства. За неоліту (7–6 тис. років до н.е.) аборигени українських теренів, частково спираючись на власний досвід, а частково запозичуючи нові методи господарювання у мешканців інших регіонів, починають практикувати землеробство й скотарство. Тоді ж почали складатися регіональні господарські системи. Теперішні лісостепові простори (тоді ще доволі заліснені) були більш придатними для ведення землеробства, скотарство ж відіграло тут другорядну роль. Натомість степові простори з безкраїми пасовиськами та родючими, але важкими для ручного обробітку ґрунтами, сприяли утвердженню там скотарства. Регіональна специфіка господарювання рельєфно відбилася на способі життя, побуті та менталітеті населення відповідних територій. Землеробська діяльність потребувала осілості, що сприяло налагодженню побуту, накопиченню й урізноманітненню речового світу. Розвиток скотарства передбачав рухливий спосіб життя, невибагливий побут і не сприяв накопиченню речей. Тут

Херсонщина в добу пізньої античності та початку великого переселення народів

головним багатством була худоба. Простір, рух, сита худоба та звитяга стали головними цінностями скотарів. Саме в цьому середовищі виникає **курганний обряд поховань**. Остаточна перемога відтворювальної економіки припадає на енеоліт (5–4 тис. років до н.е.), коли люди почали освоювати виплавку та обробіток металів (міді, золота). Свідченням цьому є поширення землеробської трипільської культури, що вийшла із балканодунайського кола культур і розквітла на нашій території в самобутнє явище. Її зліт наочно демонструє переваги відтворювальної економіки – зростання комфортності побуту, вивільнення часу для ритуальної та мистецької діяльності. Це культурне піднесення було тривалим, але завершилося кризою. Землеробство трипільців було екстенсивним і за постійного приросту населення вимагало освоєння все нових і нових земель. Коли їх стало не вистачати, трипільці почали освоювати поліську та степову смуги. Не винайшовши способів поновлення родючості землі (а саме це, а не природні властивості ґрунту, є запорукою інтенсивного продуктивного землеробства), трипільці почали віддавати перевагу скотарству, що змінило їхній спосіб життя й ціннісні орієнтири й зрештою призвело до деградації їхньої культури. На початку **доби бронзи**, коли відбувалися ці події, світ став уже "тісним", зокрема й через екстенсивні методи господарювання (і в землеробстві, і в скотарстві), що вимагали значних просторів. Свого часу трипільці рухалися з південного заходу, дійшовши до Полісся. Згодом напрям міграційних потоків змінився, й почалася експансія на нашу територію племен з Середньої Європи. В результаті тут з'являються лінійчастого посуду культура, потім кулястих амфор культура, а за ними й культури шнурової кераміки (бойових сокир) культурно-історичної спільності. Водночас до Середньої Наддніпрянщини проникають і скотарі степу (ямна культурно-історична спільність). Зберегти свою унікальність трипільській спільноті не вдалося, і вона розчинилася в тогочасних міграційних потоках. Через кризу ранньоземлеробських спільнот (а вона зачепила не лише трипільців) **бронзовий вік Європи** (3–2 тис. до н.е.) постає як **вік скотарства**. Європа вкривається курганами – символами рухливого способу життя, а регіональні відмінності господарських систем різних еколого-географічних смуг (степ, лісостеп, ліс) на якийсь час стираються. Та поступово, з **доби середньої бронзи**, можливо, з відновленням земельних ресурсів, землеробська галузь набуває сили, причому в різних природних зонах. З'являються поселення, курганні могильники доповнюються ґрунтовими, урізноманітнюється речовий світ. Цей процес наростає аж до кінця бронзового віку. В лісостеповій смузі відбулася повна реабілітація

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
землеробської системи, яка охопила й лісову смугу, але в степу в кінцевому підсумку перемогло скотарство в класичному його вигляді – **кочівництві**. З настанням **доби заліза** кочовики стали тією силою, яка надала подіям особливої й не завжди конструктивної динаміки. Від **доби раннього заліза** (9 ст. до н. е. – 4 ст. н.е.) **археологічні джерела** з давньої історії України доповнюються **писемними**. Це було пов'язано з **колонізацією греками Північного Причорномор'я**. На нашій території з'явилися цивілізаційні осередки, а місцеве населення потрапило до анналів писемної історії грецьких та римських авторів. В той час на теренах майбутньої України склалися **3 великі світи**, що різнилися способом життя, соціальною організацією, менталітетом та етнічним складом належних до них людей. **Узбережжя Чорного моря займали греки**, які почали колонізувати цей край з середини VII ст. до н. е. й згодом звели тут квітучі міста та налагодили контакти з землеробами лісостепової смуги. Завдяки поширенню заліза та появі ринків збуту в особі грецьких колоністів розпочинається економічний підйом у **хліборобів-аборигенів**. Хліборобів та греків розділяли степові простори, які займали **войовничі кочовики** – кіммерійці, скіфи, потім сармати, гуни. Кочівництво базується на моногалузовому господарстві (розведенні худоби), яке є екстенсивним, а тому не має потенцій для внутрішнього розвитку. Це зумовлювало зацікавленість кочовиків у продукції осілих народів, за рахунок яких шляхом їх завоювань можна було компенсувати недоліки власної економіки та збагатитися. Ці інтереси спонукали кіммерійців та скіфів до походів у Передню Азію та до боротьби за лідерство у Східній Європі. Гегемонія скіфів проявилася в небаченому до того нагромадженні багатства у їхніх царів та аристократії. Певно, непомірна жага наживи з боку скіфів спричинила занепад культури лісостепових хліборобів, а водночас підірвала базу й самої Скіфії. До того ж зі сходу рухалася хвиля нових кочовиків – сарматів. **Порубіжжя ер** (до н. е. – н.е.) було дуже неспокійним. У цей час відбувалися активні міграційні процеси, що були спричинені експансією кельтів, наступом Римської імперії та рухом германських племен. Це сколихнуло й зрушило з місця великі маси людей. У надрах тих подій почала викристалізовуватися спільнота найдавніших слов'ян, найперше відомих за писемними джерелами як **венеди**. Наприкінці II ст. кордони майбутньої України з півдня перетнули **готи**. Частина їх осіла на Волині, інші ж, досягнувши південного краю степу, очолили руйнівну силу, що спочатку завдала нищівного удару греко-варварському населенню низового Дніпра, пізньоскіфському царству в Криму та багатьом грецьким містам, а

Херсонщина в добу пізньої античності та початку великого переселення народів

згодом рушила на Римську імперію морем і суходолом. На значних просторах України запанувала черняхівська культура – поліетнічне утворення, до складу якого входили й слов'яни. На якийсь час консолідуючим началом цього утворення (саме його дослідники схильні ототожнювати з "**державою Германаріха**" писемних джерел) стали готи. Розпад "держави" Германаріха було спричинено не лише навалюю гунів у 370-ті рр., а й консолідацією слов'янських народів. На кінець IV ст. припадає діяльність вождя племінного союзу антів Божа. Тоді ж виникають й інші слов'янські угруповання – **венедів та склавів**. Подальша слов'янська історія розгортається вже в середньовічні часи.

Денарій – латиною denarius – буквально: той, що складається з 10 – 1) срібна монета Стародавнього Риму вартістю 10 мідних асів, карбувати яку розпочали близько 214–211 рр. до н. е. Спочатку денарій важив 1/72 римського фунта, тобто 4,55 г. Близько 155 р. до н. е. вага денарію становила 1/84 римського фунта, а вартість його знизилася і складала 16 (також здешевілих) асів. Таке співвідношення зберігалось аж до часів імператора **Нерона** (54-68 рр.), який зменшив вагу денарія. До 1/96 римського фунта (3,41 г). Внаслідок погіршення якості римських срібних монет денарій поступово ставав неповноцінною монетою. За часів імператора Марка Ульпія Траяна (98–117 рр.) вміст лігатури в денарію зріс до 25 %, а наприкінці II ст. в ньому було лише 50 % срібла. Наприкінці III ст. денарій перетворився на дрібну бронзову монету масою 1,94 г і вартістю 1/50000 римського фунта золота. Згодом денарій стає найдрібнішою мідною монетою Римської імперії. Римські денарії були широко поширені на українських землях. Свідченням цього є численні знахідки монетних скарбів, що датуються I–III ст.;

2) срібна монета, що емітувалася в країнах Західної Європи в V–XII ст. Її маса становила близько 1,7 г. Із каролінзького фунта срібла (бл. 408 р.) карбували 240 денаріїв. Поступово вартість денарія дедалі зменшувалася. Середньовічні західно-європейські денарії перебували на грошовому ринку Київської Русі від кінця X ст. до кінця 1-ї чверті XII ст.;

3) срібна, а згодом білонна монета Корони Польської. Перші денарії масою 1,6–1,7 г карбовано в 2-й половині X ст. Після грошової реформи Казимира III Великого (1333–1370 рр.) денарій становив 1/12, згодом – 1/16, а наприкінці XIV ст. – 1/18 польського гроша й був найдрібнішим монетним номіналом. У 1-й половині XVI ст. вміст чистого срібла в денарію складав 0,037 г. Останні денарії були карбовані в Речі Посполитій у 1-й половині XVII ст.;

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

4) срібна, а згодом білонна монета Великого князівства Литовського, карбувати яку почали в 2-й половині XVI ст. В актових документах литовські денаріх згадуються під назвою "пенязі" – 10 пенязів складали 1 литовський гріш. Литовські денарії містили на 20 % більше срібла, ніж польські. Емісія денаріїв розпочалася за часів панування великого князя литовського Ольгерда й тривала до 2-ї половини XVI ст. Польські та литовські денарії були поширені на українських землях у XIV–XVII ст.;

5) мідні монети, що карбувалися у місті Львів бизько 1350–1382 рр. від імені польських королів Казимира III Великого (1333–1370 рр.) та Людовика Угорського (1370–1372 рр., 1378–1382 рр.), а також князя Владислава Опольського (1372–1378 рр.). На їхньому аверсі – увінчана короною монограма монетного сеньйора – латинські літери K, L або W; на реверсі – зображення корони. Вага львівського денарія коливалася від 0,4 до 1,5 г. 6–8 денаріїв відповідали одному срібному півгрошові.

Катакомбне поховання, катакомба – поховальна споруда, що складається з майже вертикального колодязя – вхідної ями з входом у вигляді печерки у дромосі або у поховальну камеру, де ховали небіжчика. Катакомба, що з'явилися у степовому регіоні у середині II тис. до н. е. дали назву великій культурно-історичній спільності. Пізніше катакомби стали більш різноманітними. Для скіфського часу виділено кілька типів катакомби, в основу класифікації яких лягло взаєморозташування вхідної ями і поховальної камери. В останній час класифікація, запропонована Б.М.Граковим, розширена і доповнена В.С.Ольховським. Катакомби вважаються найважливішим елементом культури степових племен. Проникнення степовиків до інших регіонів розпочинається з появою катакомби.

Краніологія – розділ антропології та зоології, що вивчає будову черепа людини та тварин.

Лунниця – прикраса у формі напівмісяця. Найчастіше форма лунниці використовувалась для виготовлення сережок, скроневих кілець, пекторалей.

Магомедов Борис Вікторович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян. Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки за колективну монографію «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. **Дисертаційні дослідження:** 1999 р. – «Черняхівська культура. Проблема етносу», дисертація на здобуття наукового ступеню доктора історичних наук за

Херсонщина в добу пізньої античності та початку великого переселення народів

спеціальністю «археологія». 1982 р. – «Черняхівська культура Північно-Західного Причорномор'я», дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук за спеціальністю «археологія»; науковий керівник – д.і.н. В.Д.Баран. **Освіта:** Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет, кафедра археології та музеєзнавства, спеціальність «історик, викладач історії». **Наукові інтереси:** старожитності пізньоримського часу та доби Великого переселення народів. Основний напрям – черняхівська культура (III–початок V ст.): проблеми етнічного складу та історія її населення, локальні відмінності пам'яток цієї культури, реконструкція житлових споруд, різновиди поховального обряду, виробництво та типологія керамічного посуду та пряслиць, типологія та походження предметів озброєння, окремих категорій прикрас та одягу, склад та хронологія імпорту з Римської імперії, поширення римських монет у Східній Європі.

Напівземлянка – споруда, частково заглиблена у землю. На відміну від землянки, що повністю заглиблена у землю і дах якої спирається на краї ями, напівземлянка має невисокі стіни і дах, який утримується ними. Архитектура напівземлянки фіксується у вигляді ям різної конфігурації і різняться лише за глибиною.

Народне ополчення – добровільні збройні формування, створення завдяки патріотизму народних мас під час визвольних війн на допомогу регулярній армії.

Письменство – письменність, писемність, письменство. Письменність означає вміння читати й писати. Писемність виступає в двох значеннях. Насамперед – це система графічних знаків, що їх вживають для писання в якійсь мові або групі мов. Друге значення слова писемність – «сукупність давніх, писемних пам'яток якоїсь мови». Письменство – синонім до слова література. Письменство може вживатися, звичайно, і щодо сукупності давніх писемних пам'яток, тобто як слово **писемність**. Часом слово письменство вживається як збірне поняття у значенні «письменники». Остання особливість у словниках не зафіксована, але вона знайшла відбиття і в писемній, і в усній літературній мові. Отже, письменність – це вміння писати й читати; система графічних знаків, що вживаються для писання в якійсь мові або групі мов, давні писемні пам'ятки; література, письменницький загал.

Ротаційні жорна – на Україні ще з неоліту для розмелювання зерна на борошно або для одержання круп вживали зернотерки. Ротаційні жорна появились в римську добу.

Скіпетр – жезл, одна з ознак влади. Звичайно прикрашений якимисьь зображеннями (головами орлів, грифонами) або коштовними каменями. Трапляється у матеріальній культурі давніх степовиків починаючи з раннього енеоліту.

Сокира Тора – прикраса

Соляний шлях – тракт давньоруської доби до північно-кримських соляних озер та причорноморських Лиманів, що нині є територією Одеської області, звідки у XII ст. постачалися сіллю центральні землі Русі. В XI ст. основним регіоном постачання солі було Прикарпаття. Згадується я літописних описах походів київських князів 1168-1170 рр. на захист південних торговельних шляхів від нападів половців. Зберігав значення після монголо-татарської навали. Французький дипломат середини XIII ст. Пі йом де Рубрук свідчить: «Із цих (кримських) солончаків Бату і Сартак одержують великі прибутки, адже з усієї Русі їздять туди за сіллю». Пізніше використовувався чумаками

Террет – металеве кільце, через яке пропущений повід колісниці або візку.

Фанагорійська регресія – різке зниження рівня Чорного моря, що супроводжувалося похолоданням. Почалася у середині II тис. до н. е. На рубежі II-I тис. до н. е. досягає свого максимуму – відмітка рівня моря нижче сучасної на 13-15 м. Початок Фанагорійської регресії співпав з встановленням більш вологого клімату, що викликало формування стабільного режиму обводненості невеликих степових річок. Останнє значною мірою визначило розквіт поселень сабатинівської культури XV-XIII ст. до н. е. Кінець II тис. до н. е. – загальносередземноморська тенденція до зниження рівня моря. IX-VII ст. до н. е. – деяке зростання у межах Фанагорійської регресії. Наступні 500 років – стабілізація рівня Чорного моря, з чим і пов'язаний розквіт грецької колонізації.

Фауністичний комплекс – комплекс будь-яких видів тварин, який не повторюється за часом і є характерним для визначеної палеозоологічної області або провінції. Він відрізняється від інших комплексів (більш ранніх або більш пізніх) наявністю властивих тільки йому стадій еволюційного розвитку.

Фракія, фракійці – група племен, що населяли Фракію. Походження назви «Кілія» народні перекази пов'язують з Олександром Македонським, який у 334 р. до н. е. на ознаменування перемоги над фракійцями збудував на одному з островів дельти Дунаю храм на честь міфологічного еллінського героя Ахілла.

Хлед-Руйнівник – персонаж у скандинавському епосі.

Хтонічний – той, що належить підземному світу.

Черепаша – сакральний символ сонця

Чинбарство, гарбарство – давнє українське ремесло, обробка шкір тварин. Чинбарство було галуззю кустарної промисловості. В Україні існує від найдавніших часів. Людина, яка займалася цим промислом звалася чинбарь чи гарбар, підприємство де займалися обробкою шкіри - чинбарня чи гарбарня. Згодом з чинбарства виділилися окремі промисли кушнірство і лимарство.

Шлак – склоподібний матеріал, побічний продукт деяких виробничих процесів: виготовлення скла, кераміки, металів, що потребує високої температури.

Шийна гривна від «грива», «шия», торквес – нашійна прикраса, що мала форму гладкого, або витого обруча із дорогоцінного металу. Гривни відомі ще в Стародавньому світі; у Стародавньому Римі вони були одною з військових нагород. В історичний період до Київської Русі, найчастіше із золота, пізніше – зі срібла. У Київській Русі гривну використовували як грошову одиницю, звідси походить і назва сучасної української валюти – гривня. У Стародавньому Римі нашійні гривни (torques) слугували військовою відзнакою.

Щит – елемент захисного обладунку, який захищає воїна від ураження зброєю ближнього і дистанційного бою. Мав вигляд чималої платівки різної форми і розмірів, виготовленої з дерева, шкіри, металу або комбінації цих матеріалів. Складовими частинами щита є поле, окуття, умбон (конічна або напівсферична бляха у центрі для відбиття ударів), ручка-петля. Один з найдавніших щитів на території Східної Європи походить з поховання сабатинівської культури. Він складається з круглої дерев'яної основи, обтягнутої шкірою, на яку були набиті бронзові бляхи, що утворювали солярний візерунок. Цільнометалевий раннегальштатський щит знайдено випадково поблизу міста Дніпра. Значне поширення щити набули у скіфському війську VI-IV ст. до н. е. Скіфські щити представлені в іконографічному та археологічному матеріалі: гребінь з кургану Солоха, чаша з Куль-Оби. Вони різноманітні за формою (квадратні з округлими кутами, сегментоподібні, овальні), набрані з довгих залізних платівок або лусочок, закріплених на дерев'яній чи шкіряній основі: Журовка, Вовківці, Красний Поділ, Гладковщина. З письмових джерел і нечисленних археологічних знахідок (Ладжичі, Кут) відомо про існування у скіфів дерев'яних, обтягнутих шкірою щитів. Сармати

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

майже не використовували щити. Знахідки сарматських щитів поодинокі: 'з ранньосарматського комплексу II-I ст. до н. е. Біля с. Великоплоське Одеської області походить овальне бронзове окуття від щита алатського (кельтського) типу. Відомі залізні "стожкуваті" умбони ранньогерманських щитів I ст. н. е. (Садовий курган, могильник Височине VII) і більш пізній такого самого типу з поховання другої половини III ст. н. е. могильник Курчі на Нижньому Дунаї. Останні знахідки свідчать про існування контактів між сарматами та племенами готського кола. Умбони подібних щитів знайдені у шарах III ст. н. е. Танаїсу і у Криму, теж пов'язані з готами. Власне сарматські щити не відомі.

Юстиніан I – латиною *Iustinianus*, (482 (483) – 14.11.565), імператор Східної Римської імперії, Візантії, правив 527-565 рр. (у квітні-липні 527 р. як співправитель свого дядька імператора Юстина I, а після його смерті – одноосібно). Правління Юстиніана I, так само як і особистість імператора, неоднозначно оцінювали вже сучасники (Прокопій Кесарійський). Напочатку свого царювання Юстиніан I задекларував широку програму відновлення "величі Риму", що передбачала відвоювання втрачених територій, зміцнення адміністративного апарату, упорядкування законодавства, масштабне будівництво тощо. Найсуттєвішим досягненням часів Юстиніана I була кодифікація права. "Кодекс Юстиніана", доповнений "Дигестами" та "Інституціями", залишався правовою основою імперського устрою аж до падіння Візантії, а також став одним із джерел відновлення римського права в середньовічній Європі, а отже, і основою сучасної правової системи. Крім того, цей корпус юридичних актів є надзвичайно цінним джерелом не лише початку середньовіччя, а й для більш раннього періоду. Адміністративні реформи Юстиніана I провалилися: громіздкість і запутаність управлінської системи, майже ритуальне дотримання бюрократичних процедур, складний придворний церемоніал унеможливляли ефективне керування. Натомість створювалося благодатне середовище для всіляких інтриг і зловживань з боку чиновників. До всього розгалужений чиновницький апарат потребував чималих коштів на утримання. Активна зовнішня політика Юстиніана I призвела до повалення королівства вандалів у Північній Африці, ліквідації в Італії королівства остготів, повернення під владу імперії деяких територій в Іспанії, відвойованих у королівства вестготів. Проте певних успіхів у ключовому конфлікті – війні із Сасанідським Іраном – досягнуто не було. Концентрація військ. зусиль на віддалених кордонах призвела до втрати контролю над Дунайським лімесом, балканські провінції імперії протягом правління Юстиніана I потерпали від набігів задонайських варварів (слов'ян, булгар), котрі не лише проникали

Херсонщина в добу пізньої античності та початку великого переселення народів

вглиб імперської території, а й кілька разів створювали небезпеку для самого Константинополя. Масштабне відновлення прикордонних укріплень уздовж Дунаю та фортець у внутрішніх районах Балкан не зарадило нападам варварів. Юстиніан I мусив, щоб виправити ситуацію, вдатися до дипломатії. Уже у 545 р. було укладено угоду з частиною антів про надання їм статусу федератів та імперських земель для оселення за умови припинення набігів. Напочатку 550-х рр. також була укладена угода з приазовськими булгарами-утригурами, спрямована проти болгар-кутригурів, котрі проживали поблизу кордонів імперії. За правління Юстиніана I опорними пунктами Візантії в Північному Причорномор'ї залишалися Херсонес Таврійський, Боспор. В цей час відбулося перейменування Пантікапея на Боспор. Були не лише суттєво реконструйовані укріплення цих двох міст, а й закладені кілька фортець на маршруті з Херсонеса до Боспора (Гурзебіта – Гурзуф), Алустон (Алушта), заснування котрих в епоху Юстиніана I підтверджено також археологічно, що мали забезпечити морське сполучення вздовж південного узбережжя півострова. Додатковий захист візантійських володінь мали забезпечувати варвари-федерати, які проживали в Кримських горах (кримські готи). Прокопій Кесарійський згадує навіть "довгі стіни", котрі мали перекривати перевали, однак достеменних археологічних залишків цих споруд поки що не виявлено. Імперські амбіції Юстиніана I, витрачання коштів на далекі походи та помпезне будівництво (храм Святої Софії в Константинополі), утримання пишного двору та розгалуженого бюрократичного апарату, численні "виплати за мир" воєнним супротивникам були важким тягарем для економіки імперії. Радикально поліпшити ситуацію не давали змогу ані збільшення податкового тиску, ані прямі конфіскації майна підданих, звинувачених в "образі величності". Натомість ці заходи провокували численні заколоти та повстання, що супроводжували правління Юстиніана I від самого початку. Більшість здобутків Юстиніана I виявилися тимчасовими. Вже через три роки після його смерті імперія втратила левову частку відвойованих територій. Зокрема, апеннінські та піренейські володіння Візантії вже за кілька років обмежилися окремими містами та їхніми найближчими околицями. У 568 р. на Середньому Дунаї постав Аварський каганат. Слов'яни високими темпами продовжили опанування Балкан, і знекровлена імперія з майже знищеною економікою була вже неспроможна належним чином протистояти натискові варварів. Період правління Юстиніана I досить часто визначають як остаточний фінал доби античності для Східної Римської імперії.

Яма – комора. Ранні знахідки ям різного призначення: збереження припасів, скидання сміття, трапляються на

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини
археологічних пам'яток. Іноді ями залишаються ні місці добування глини або інших матеріалів для будівництва. Добре відомі ями в заглиблених у землю житлах. Іноді в материку або у підлозі приміщення простежуються ями від стовпів, кілків вогнищ. При описі ям звертається увага на її форму в плані і розрізі. Функціональне призначення ями визначається зі її заповненням. При дослідженні заповнення зернових ям бажане промивання ґрунту за допомогою геологічних сит тому, що у заповненні інколи трапляється обпалене зерно.

Яма вхідна – один з елементів поховальної споруди, яка має форму катакомби. Це вертикальний колодязь із сходами або без них, який вів до поховальної камери.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

---

1. Які легенди й міфи пов'язані з грецькими назвами річок, морів Північного Причорномор'я?
2. Як вплинула активна господарська діяльність греків на флору й фауну нашого регіону?
3. Які основні періоди виділяють дослідники в історії Ольвії?
4. Складіть періодизацію античної історії нашого краю, які археологічні знахідки підтверджують вашу думку.
5. В яких работах давніх авторів надається характеристика природно-кліматичних особливостей північного Причорномор'я, описується місцеве населення?
6. Дайте визначення історичним процесам: варваризація еллінів, еллінізація варварів, що відбувалися на території сучасної Херсонщини.
7. Як змінилася історія міста у зв'язку з його облогою полководцем Олександра Македонського Зопіріоном, який виступив проти скіфів у 331 р. до н.е.?
8. Охарактеризуйте торговельні відносини кочовиків с античними центрами Північного Причорномор'я, наведіть приклади товарів.
9. Охарактеризуйте релігійні уявлення греків й місцевого населення, як взаємодія цивілізацій відбилася на історії культури нашого краю?
10. Який з подвигів Геракла пов'язаний з Північним Причорномор'єм?

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

---

1. Аммиан Марцелин. Римская история. – СПб.: Алетейя, 1996. – 556 с.
2. Афанасьев-Чужбинский А.С. Поездка в Южную Россию. – Ч.1. Очерки Днепра / А.С. Афанасьев-Чужбинский. – СПб, 1861. – 392 с.
3. Боплан де Г.Л. Опис України / Г.Л. де Боплан / Пер. з фр. – К.: Наук. думка, 1990. – 256 с.
4. Гекатий Милетский. Землеописание (Отрывки) // Латышев В.В. Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе / В.В. Латышев // Вестник древней истории. - 1948. - № 1. - С. 169-200.
5. Геродот Історія в дев'яти книгах / Геродот / Переклад, передмова та примітки А.О. Білецького. – К.: Наук. думка, 1993. – 576 с.
6. Геродот із Галікарнасу. Скiфія / Геродот / Підгот. Тексту М.Ф. Слабошпицького. – К.: Фірма «Довіра», 1992. – 72 с.
7. Гомер. Іліада / Гомер / Пер. Б. Тен. – К.: Дніпро, 1978. – 431 с.
8. Дион Хрисостом. 36-я Борисфенитская речь // Латышев В.В. Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе / В.В. Латышев // Вестник древней истории. – 1948. - № 2. – С. 201-233.
9. Иордан. О происхождении и деяниях гетов / Иордан / Вступ. Статья, пер. и коммент. Е.Г. Скржинского. – М.: Изд-во Вост. лит-ры, 1960. – 436 с.
10. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В.М. Литвин. – К.: Наук. думка, 2013. – 1056 с.
11. История Херсона XVIII – XIX вв.: Иллюстрированная энциклопедия: В 2-х ч. – Ч.1. / Сост. П.Е. Осьминин. – Херсон: БИ, 2014. – 848 с.
12. Латышев В.В. Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе / В.В. Латышев. – Изд. 2-е, исп. И доп. – Вестник древней истории, 1947-1949; Приложение к «Вестнику древней истории». – 1950. - № 4.
13. Літопис руський. – К., 1989.
14. Лукиан. Токсарид, или дружба / Лукиан // Скифия: история, хозяйство, быт, религия, искусство, военное дело / В.Ю. Мурзин, Н.А. Гаврилюк, С.С. Бессонова и др. – Николаев: «Возможности Киммерии», 2004. – С.122-143.
15. «Письма Анахарсиса» // Скифия: история, хозяйство, быт, религия, искусство, военное дело / В.Ю. Мурзин, Н.А. Гаврилюк,

Список рекомендованих джерел та літератури

С.С. Бессонова и др. – Николаев: «Возможности Киммерии», 2004. – С.144-147.

16. Прокопий Кесарийский. Война с готами / Кесарийский Прокопий / Пер. с греч. С.П. Кондратьева. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – 514 с.

17. Русяєва А.С., Виноградов Ю.Г. Лист жерця з Гілеї / А.С. Русяєва, Ю.Г. Виноградов // Золото Степу. Археологія України. – Київ-Шлезвіг, 1991. – С. 201-207.

18. Страбон. Географія. В 17 кн. / Страбон / Перевод, стаття и коментарии Г.А. Стратановского. – М.: Наука, 1964. – 543 с.

Література

19. Археологія Української РСР. – Т.ІІ. – Скіфо-сарматський час та антична археологія. – К.: Наук. думка, 1971. – 504 с.

20. Археологія Української РСР. – Т.ІІІ. – Ранньослов'янський та давньоруський періоди. – К.: Наук. думка, 1975. – 504 с.

21. Буйских С.Б. Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры) / С.Б. Буйских. – К.: Наук. Думка, 1991. – 160 с.

22. Буйских С.Б. Хора Ольвійського полісу (до історії наукової розробки проблеми) / С.Б. Буйских // Археологія. – 2007. - № 1. – С. 66-78.

23. Буйских С.Б., Отрешко В.М. Основные этапы развития сельской округи Ольвии доримского времени / С.Б. Буйских, В.М. Отрешко // Ольвийские древности. Сб. науч. Трудов. – К.: НАН Укр., Ин-т археологии, 2009. – С. 136-146.

24. Бунятян К.П. Давнє населення України: Навч. Посібник / К.П. Бунятян. – К.: Либідь, 2003. – 232 с.

25. Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії / К.П. Бунятян, В.Ю. Мурзін, О.В. Симоненко. – К.: Альтернативи, 1998. – 335 с.

26. Бунятян К.П. Кочівництво / К.П.Бунятян // Енциклопедія історії України. – Т.5. – К.: Наук. думка, 2008. – С. 252-256.

27. Билкова В.П. До питання про східну межу сільської округи Ольвії в пізньокласичній-ранньоелліністичній час / В.П. Билкова // Археологія. – 1994. - № 3. – С.19-31.

28. Былкова В.П. Нижнее Поднепровье в античную эпоху (по материалам раскопок поселений) / В.П. Былкова. – Херсон: Херсон. госуд. ун-т, 2007. – 244 с.

29. Билкова В.П. Пізньоскіфські городища Нижнього Подніпров'я / В. П. Билкова // Енциклопедія історії України. – Т.9. – К.: Наук. думка, 2012. – С. 603-604.

30. Водотика С.Г. Історія міліції Херсонщини. З історії правоохоронних органів Півдня України / С.Г. Водотика. – Херсон: ХЮІ НУВС, 2007. – 71 с.

31. Вязьмітіна М.І. Золота Балка / М.І. Вязьмітіна. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 239 с.

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

32. Вязьмітіна М.І. Золотобалківський могильник / Вязьмітіна. – К.: Наук. думка, 1972. – 190 с.
33. Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – 1 пол. VI ст. н. е.) / О.А. Гавриленко. – Харків: Парус, 2006. – 352 с.
34. Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI – III вв. до н. е. / Н.А. Гаврилюк. – Харьков: Изд-во ПТФ, 1999. – 420 с.
35. Герасименко Н.П. Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковье и голоцене / Н.П. Герасименко // Археологический альманах. – 1997. - № 6. – С. 3-64.
36. Давня історія України: Навч. посібник: У 2 кн. – Кн. 1-2. – К.: Либідь, 1994.
37. Дэвис Н. История Европы / Н. Дэвис, пер. с англ. – М.: АСТ Москва: Хранитель, 2006. – 943 с.
38. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави / Ф. Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. Твори / Пер. з 2-го рос. вид. – Т.19. – С. 23-171.
39. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл. - Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Arianstvo>
40. Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл. - Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Yordan>
41. Енциклопедія історії України: Т. 7. Мл - О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2010. - 728 с.: іл.
42. Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=5765
43. Енциклопедичний словник символів культури України. Корсунь-Шевченківський Видавець В.М Гавришенко 2015. 912 с.
44. Етнічність : енциклопедичний довідник / В. Б. Євтух ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. – К. : Фенікс, 2012. – 396 с.
45. Журавльов О.П. Історія фауни і тваринництва Нижнього Побужжя в античний час: автореф. дис... к. і. н.: спец. 07.00.01 / НАН України / О.П. Журавльов. – К., 1993. – 21 с.
46. Залізник Л. Колиска індоєвропейців / Л. Залізник // Український тиждень. – 2013. - № 33 (301). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua|History|8702>.
47. Залізник Л. Перші європейці / Л. Залізник // Український тиждень. – 2013. - № 7 (275). – С. 52-55.
48. Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. – первая половина VI в.) / В.М. Зубарь. – К.: Ин-т археологии НАН Украины, 1998. – 200 с.
49. Зубарь В.М., Ліньова Є.А., Сон Н.О. Античний світ Північного Причорномор'я: Нариси історичного та соціально-економічного

Список рекомендованих джерел та літератури

розвитку. Навч. посібник / В.М. Зубарь, Є.А. Ліньова, Н.О. Сон. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1999. – 320 с.

50. Ієвлев М.М. Природне середовище Нижнього Побужжя та Нижнього Подніпров'я в добу античності: автореф. дис... к. і. н.: спец. 07.00.01 / НАН України / Ієвлев. – К., 1997. – 17 с.

51. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с.

52. Кінг Ч. Історія Чорного моря / Ч. Кінг; пер. з англ.. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 312 с.

53. Кислий О.Є. Матріархат / О.Є. Кислий // Енциклопедія історії України. – Т.6. – К.: Наук. думка, 2009. – С. 555-556.

54. Кислий О.Є. Патріархат / О.Є. Кислий // Енциклопедія історії України. – Т.8. – К.: Наук. думка, 2011. – С. 95-97.

55. Крижицький С.Д., Зубар В.М., Русяєва А.С. Античні держави Північного Причорномор'я / С.Д. Крижицький, В.М. Зубар, А.С. Русяєва. – К.: Альтернативи, 1998. – 351 с.

56. Крижицький С.Д. Ольвія / С.Д. Крижицький // Енциклопедія історії України. – Т.7. – К.: Наук. думка, 2010. – С. 588-590.

57. Крижицький С.Д., Щеглов О.М. Про землеробський потенціал Північного Причорномор'я / С.Д. Крижицький, О.М. Щеглов // Археологія. – 1991. – № 1. – С. 46-53.

58. Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии // С.Д. Крыжицкий, С.Б. Буйских, А.В. Бураков, В.М. Отрешко. – К.: Наук. думка, 1983. – 235 с.

59. Кубишев А.І., Ковальов М.В. Скіфський Братолюбівський курган 5 ст. до н. е. Херсонщини / А.І. Кубишев, М.В. Ковальов // Археологія. – 1994. – № 1. – С. 141-144.

60. Лагодовська О.Ф., Шапошнікова О.Г., Макаревич М.Л. Михайлівське поселення / О.Ф. Лагодовська, О.Г. Шапошнікова, М.Л. Макаревич. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 246 с.

61. Ле Руа Ладюрі Е. Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів. Бесіди з Аннушкою Васак / Е. Ле Руа Ладюрі. – Пер. з фр. А. Рєпи. – К.: Ніка-Центр, 2009. – 144 с.

62. Лєсков О.М. Скарби курганів Херсонщини / О.М. Лєсков. – К.: Мистецтво, 1974. – 122 с.

63. Магомедов Б.В. Ольвия и варварский мир в III – нач. V в. н. е. / Б.В. Магомедов // Ольвийские древности. – К.: НАН Укр., Ин-т археологии, 2009. – С. 271-280.

64. Мазур Т., Король Є. Еволюція змісту термінів «метрополізація», «метрополія», «метрополійний ареал», «метрополійний простір» в контексті урбанізаційних процесів ХХ – початку ХХІ століть. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2010. – № 675. – 204 с.

65. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людської спільноти / В. Мак-Ніл / Пер. з англ. – 2-ге вид., випр. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 960 с.

66. Міграційні явища та процеси: поняття, методи, факти: довідник, 2-ге видання – доповнене і перероблене / У.Я. Садова,

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

Р.Т. Теслюк, М.М. Біль, О.Т. Риндзак, О.П. Мульська та ін.; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України». Наук. ред. У.Я. Садова. Львів, 2018. 226 с.

67. Мозолевський Б.Н. Скіфський степ / Б.Н. Мозолевський. – К.: Темпора, 2005. – 192 с.

68. Моммзен Т. История Рима. Провинции от Цезаря до Диоклетиана / Т. Моммзен. – Т. V. – М.: Изд-во иностран. лит-ры, 1949. – 632 с.

69. Моця О.П. КЕЛЬТИ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2007. – 528 с.: іл.. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Kelty>

70. Назарова Т.О. До антропологічної характеристики населення Ольвії та Березані / Т.О. Назарова // Археологія. – 1994. - № 3. – С. 85-95.

71. Одрін О. Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я / О. Одрін. – К.: Ін-т археологія Укр. НАН Укр., 2014. – 312 с.

72. Оленковський М.П. Цього ви не знаєте! Розкриті і нерозкриті таємниці історії та природи Південної України / М.П. Оленковський. – Херсон: Б в, 1997. – 80 с.

73. Оленковський М. Археологічні пам'ятки Херсонської області. Каталог-довідник / М. Оленковський. – Херсон: Б в, 2004. – 127 с.

74. Оленковський М.П. Історія Херсонщини (з найдавніших епох по казацькі часи): Навчальний посібник / М.П. Оленковський. – Херсон: Айлант, 2010. – 112 с.

75. Ольвийские древности. Сб. научных трудов памяти В.М. Отрешко (1949-1999). – К.: НАН Укр., Ин-т археологии, 2009. – 386 с.

76. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье / С.Д. Крыжицкий, А.С. Русяева, А.В. Крапивина, Н.А. Лейпунская, М.В. Скрижинская, В.А. Анахин. – К.: Изд-во Ин-та археологии НАН Укр., 1999. – 478 с.

77. Павленко Ю.В. Первісність, первісне суспільство / Ю.В. Павленко // Енциклопедія історії України. – Т.8. – К.: Наук. думка, 2011. – С. 111-116.

78. Пустовалов С.Ж. Этническая структура катакомбного населения Северного Причерномор'я (по материалам погребального обряда) / С.Ж. Пустовалов. – К.: Наук. думка, 1992. – 151 с.

79. Ратнер И.Д., Костюк Л.И. Древности Херсонщины: Крат. справочник / И.Д. Ратнер, Л.И. Костюк. – Симферополь: Таврия, 1989. – 112 с.

80. Сегеда С.П. Антропология: підручник / С.П. Сегеда. – К.: Либідь, 2009. – 424 с.

81. Скифия: история, хозяйство, быт, искусство, военное дело / В.Ю. Мурзин, Г.А. Гаврилюк, С.С. Бессонова и др. – Николаев: Возможности Киммерии», 2004. – 148 с.

Список рекомендованих джерел та літератури

82. Скржинская М.В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего / М.В. Скржинская. – К.: Наук. думка, 1977. – 126 с.
83. Скирда В.В., Шрамко І.Б. Археологічна наука в Харківському університеті. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна № 1145 Серія «ІСТОРІЯ» Випуск 50, Харків 2015169 с.
84. Скржинская М.В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье / М.В. Скржинская. – К.: Наук. думка, 1991. – 200 с.
85. Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии в VI – I вв. до н. е. / М.В. Скржинская. – СПб:Алетейя, 2000. – 288 с.
86. Скржинська М.В., Котляр М.Ф. ЕПІГРАФІКА [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.: іл. - Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Epigrafika>
87. Словник-довідник з археології / Редактор, укладач та кер. автор. колективу Н.О. Гаврилюк. – К.: Наук. думка, 1996. – 430 с.
88. Словник української мови: в 11 томах. — Том 4, 1973. — Стор. 324.
89. Стрижак Кельти й Україна / О. Стрижак // Наука і культура. Україна: Щорічник. – Вип. 23. – К., 1989. – С. 266-277.
90. Снітко О.І. Ще раз про межі Ольвійського полісу О. І. Снітко // Археологія. – 2012. - № 4. – С. 31-42.
91. Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства: Підручник / В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.П. Сегеда – К.: Либідь, 1999. – 240 с.
92. Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді / Д. Я. Телегін. – К.: Наук. думка, 1973. – 172 с.
93. Тереножкин А.М. Киммерийці / А.М. Тереножкин. – К.: Наук. Думка, 1976. – 224 с.
94. Україна і українці очима світу у : бібліогр. покажч. / НПБУ ; упоряд.: У45 О. І. Білик, К. М. Науменко ; літ. ред. О. І. Бохан ; наук. ред. В. О. Кононенко ; – Київ, 2018. – с. 248. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:https://nlu.org.ua/resources/nashi_vydannya/Ukraine%20i%20Ukr.Ost.pdf
95. Черненко Е.В. Скифо-персидская война / Е.В. Черненко. – К.: Наук. думка, 1984. – 117 с.
96. Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М.О. Чмихов, Н.М. Кравченко, І.Т. Черняков. – К.: Либідь, 1992. – 376 с.
97. Шапошнікова О.Г. Михайлівське поселення О.Г. Шапошнікова // Енциклопедія історії України. – Т. 6. – К.: Наук. думка, 2009. – С.690.
98. <https://legends.co.ua/legends/pont-aksinskij-i-pont-evksinskij-legenda-krimu.html>
99. <http://history.org.ua/LiberUA/ehu/1.pdf>

ДОДАТКИ

Тестові завдання для самоконтролю

---

1. Місто Пантікапей (сучасна Керч) розташовано у підніжжя гори:
  - а. Кіік – Коба;
  - б. Мітрідат;
  - в. Говерла, г.
  - Ай – Петрі.
2. До спеціальних історичних дисциплін відносять:
  - а) джерелознавство, хронологію, палеографію, геральдику, генеалогію;
  - б) джерелознавство, геологію, геральдику, сфрагістику,
  - в) джерелознавство, палеографію, палеоботаніку, нумізматику;
  - г) архівознавство, метрологію, геральдику, палеозоологію, історичну географію.
3. Рубежем між: давньою і середньовічною історією визнають:
  - а) перехід від привласнюючого до відтворюючого виду господарства;
  - б) появу писемності й виникнення перших державних утворень;
  - в) Велике переселення народів і падіння Римської імперії;
  - г) виникнення християнства.
4. Вкажіть, як називають державу, що виникла 480 р. до н. е. та об'єднала більш як 20 грецьких міст на Керченському півострові.
  - а) Велика Скіфія,
  - б) Перське царство,
  - в) Боспорське царство, г) Кримське ханство.
5. Наука **ПАЛЕОГРАФІЯ** досліджує:
  - а) чисельність; розміщення, склад давнього населення,
  - б) розвиток географічного середовища в минулому;
  - в) економіка минулого,
  - г) минуле океанів, морів, озер, річкової сітки.
6. Демократія у перекладі з грецької мови означає:
  - а) володарює народ;
  - б) влада над народом;
  - в) влада аристократії, г) монархія.

7. Укажіть **зайву** назву :
- а) Гіпаніс;
  - б) Меотида;
  - в) Борисфен;
  - г) Істр.
8. Давньогрецька назва Чорного моря -
- а) Акденіз,
  - б) Борисфен,
  - в) Тирас,
  - г) Понт.
9. Встановіть відповідність. Вибірні посади в Ольвії займали:
- а) військові справи;
  - б) фінансовий чиновник;
  - в) судовий чиновник;
  - г) державний прокурор,
  - д) карбування монет,
  - е) відав гімназіями,
  - 1) гімнасіарх,
  - 2) астином,
  - 3) продик,
  - 4) простат,
  - 5) агараном,
  - б) стратег.
10. Грецькі **корабельні стоянки** з невеликими поселеннями називалися:
- а) емпорій;
  - б) факторії;
  - в) метрополії;
  - г) поліси.
11. Пантікапей перекладається як:
- а) шлях риби;
  - б) високий берег;
  - в) висока гора;
  - г) торговельний шлях.
12. “Ці останні багато років по тому, зробившись сильнішими, спустошили значну частину Скіфії та до ноги винищуючи переможених, перетворили більшу частину країни на пустелю”. **АВТОР**:
- а) Йордан;
  - б) Гомер;
  - в) Діодор Сицилійський;
  - г) Пліній Старший.
13. Заможний Громадянин Протоген спасав місто від:
- а) готів;
  - б) сарматів;
  - в) скіфів;
  - г) кіммерійців.
14. Античний Херсонес - це сьогоденнє місто України:
- а) Херсон;
  - б) Одеса;
  - в) Севастополь;
  - г) Керч.
15. Засновниками Херсонесу були:
- а) Гераклеоти,
  - б) Дорійці,
  - в) Скіфи,
  - г) Гуни.
16. Найдавніший кочовий народ на території України, відомий із писемних джерел:
- а) скіфи;
  - б) кіммерійці;
  - в) греки;

Давня історія Херсонщини. Антична цивілізація на території Херсонщини

17. Відомий мислитель античності, який поділяв скіфів на: царських скіфів, скіфів - орачів, скіфів-землеробів і скіфів-кочівників:

- а) Геродот;
- б) Гомер;
- в) Тацит;
- г) Птолемей.

18. Давньогрецький історик, географ, автор “Землеописання”, “Генеалогії”:

- а) Гекатей Мілетський;
- б) Геродот;
- в) Овідій;
- г) Страбон.

19. На берегах Керченської протоки у Боспорському царстві найшановнішими були жерці бога:

- а) Завса,
- б) Геракла,
- в) Аполлона,
- г) Посейдона.

20. Вихідці з Мілету вважаються засновниками:

- а) Ольвії,
- б) Пантікапея,
- в) Феодосії,
- г) Херсонесу.

21. Заснування міста Судака (Сугдея), одного з найдавніших міст України –

- а) 212,
- б) 98,
- в) 417,
- г) 512.

22. У Боспорському царстві династію Археонактидів змінила династія:

- а) Левконів,
- б) Сатирів,
- в) Спартоکیدів,
- г) Перисадів.

23. Встановіть відповідність. Грецькі назви українських річок:

- а) Гіпаніс
- б) Тірас
- в) Борисфен
- г) Танаїс
- д) Істр
- е) Іпакір
- 1) Інгул,
- 2) Дунай,
- 3) Дон,
- 4) Дніпро,
- 5) Дністр,
- 6) Південний Буг.

24. До Херсонеса був висланий візантійський імператор:

- а) Юстиніан I,
- б) Юстиніан II,
- в) Філіппік Вардан,
- г) Зенон Ісаврієць.

25. До сучасної Одеської області був висланий античний поет:

- а) Гомер,
- б) Геродот,
- в) Єзоп,
- г) Овідій.

26. Встановіть відповідність:

а) етноніми –	1) назви населених пунктів, місцевостей,
б) антропоніми –	2) назви річок, озер, морів;
в) топоніми –	3) імена та прізвища людей;
г) гідроніми –	4) назви народів, племен, етнічних груп.

27. Встановіть відповідність:

а) Хлед-Руйнівник	1) гравер, торговець і видавець карт у Фландрії
б) Тойнбі Арнольд	2) Британський історик, культуролог, філософ історії
в) Тіт Флавій Веспасіан	3) грецький астроном, математик, географ, автор "Посібника з географії"
г) Птолемей Клавдій	4) Імператор
д) Абрагам Ортелій	5) персонаж у скандинавському епосі

28. Яке свято присвячено на честь Гефеста й Афіні?

а) скірсфорії,	в) осхофорії,
д) панафінеї	б) прохаристерії,
г) халкеї	

29. Назва Мікселіни перекладається

а) люди з гір,	в) річкові люди,
б) люди з озер,	г) степовики.

30. Оберіть **всі** правильні відповіді:

Процес культурної асиміляції Стародавнім Римом підлеглих народів: італіків, кельтів, іберів, германців, даків, греків, берберів, фінікійців, юдеїв має назву

а) еллінізація,	в) варваризація,
б) романізація,	г) латинізація.

Навчально-методичне видання

**ВОДОТИКА СЕРГІЙ ГРИГОРОВИЧ
БАТЕНКО ГАННА ВЯЧЕСЛАВІВНА
МЕНДЕЛЕНКО ВАДИМ ВОЛОДИМИРОВИЧ
ВОЛОСЕВИЧ ІРИНА ІВАНІВНА
САВЕНОК ЛЮДМИЛА АНДРІЇВНА**

**ДАВНЯ ІСТОРІЯ ХЕРСОНЩИНИ.
АНТИЧНА ЦИВІЛІЗАЦІЯ
НА ТЕРИТОРІЇ ХЕРСОНЩИНИ**

**Навчально-методичний посібник
для здобувачів історичних спеціальностей усіх рівнів вищої
освіти, що опановують дисципліни вільного вибору
загального циклу історичного спрямування**

ISBN 978-617-8187-02-6
(електронне видання)

Підписано до видання 18.09.2023.
Гарнітура Bookman Old Style.
Ум. друк. арк. 20,67. Обл.-вид. арк. 22,23.
Замовлення № 3085.

Видано у
книжковому видавництві ФОП Вишемирський В.С.
Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів
видавничої справи:
серія ХС № 48 від 14.04.2005
видано Управлінням у справах преси та інформації
73000, Україна, м. Херсон, вул. Соборна, 2.
Тел. (050) 133-10-13
e-mail: printvvs@gmail.com